Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2022

ISSUE No - (CCCLXXX.) 380- C

75 Years of Indian Economy: Opportunities and Challenges

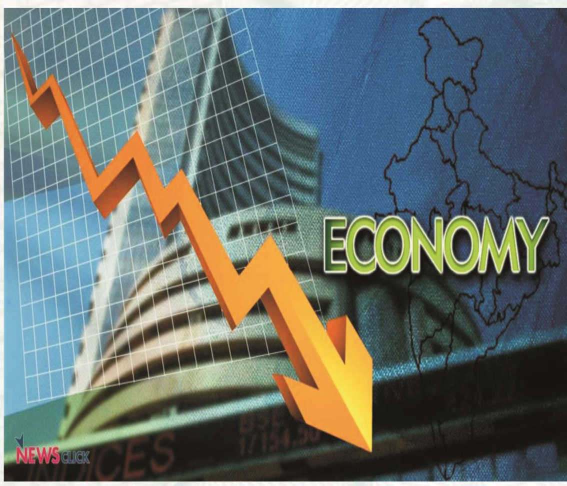

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. M.N. Kolpuke
Principal
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

Editor
Dr.Shesherao S. Devnalkar
Head, Department of Economics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 8.575 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December -2022

ISSUE No - (CCCLXXX.) 380-C

75 Years of Indian Economy: Opportunities and Challenges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. M.N. Kolpuke
Principal,
Executive-Editors
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga Dist. Latur

Dr.Shesherao S. Devnalkar
Editor
Head, Department of Economics,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga
Dist. Latur

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

Address of Chief Patron

I heartilycongratulateto the National Seminar organized on 19th December, 2022 on behalf of the Department of Economics and sponsored by the Indian Council of Social Science Research, New Delhi. It is a quality educational activity. In this, seminar many academicians, scholars and researchers will present their research papers on the theme "75 Years of Indian Economy: Opportunities and Challenges"

I believe that, the seminar would provide a platform to the researchers to get innovative ideas for making worthy contributions. I highly appreciate the various ideas of this seminar as it will give a big academic treat to the faculty of Economics. I am happy to learn that the organisers are publishing three volumes of the research papers received for this seminar in reputed journal B.Aadhar. I firmly believe that the seminar will prove to be fruitful for academicians, research scholars and students to exchange their views and ideas regarding the development of Indian economy since independence.

Once again, congratulations and best wishes to one and all involved with organization of this One Day National Seminar and wish the seminar a grand success.

With best wishes….

Thank You.

Vijay Shivajirao Patil Nilangekar
President,
Maharashtra ShikshanSamiti, Nilanga
Dist. Latur.

Principal's Address…

Former Chief Minister of Maharashtra State Late.Dr.Shivajirao Patil Nilangekar with the aim of providing quality education to the rural and grassroots students of Nilangaarea, founded Maharashtra ShikshanSamiti in 1968. Maharashtra Mahavidyalaya was established in 1970 with the motto *'NahiGyanenSadrishyamPavitrameehVidyate'*. The college is permanently affiliated to Swami RamanandTeerthMarathwada, University Nanded; and is one of the reputed colleges in the university area. The college has been reaccredited by NAAC three times so far, and the college has received B+ grade (CGPA-2.62) in the third reaccreditation. The College is recognized under (2f) and (12B) of the University Grants Commission Act, 1956. The parent university has also conferred the award for the Best College in rural areas. I am immensely happy that the History Department of our college is organizing One Day National Seminar on "Maharashtra's Contribution to the Indian Freedom Struggle" on 01 October 2022 sponsored by Indian Council of Social Science Research, New Delhi.

The aim of the seminar is to bring different ideologies under one roof and provide opportunities to exchange ideas face to face, to establish research relations and to find global partners for future collaborations. The theme and the sub-themes for this seminar are indicative of relevant research areas to give the prospective authors innovative preposition about the ambit discussion. India is celebrating 75th year of independence through a nation-wide program called *AzadikaAmrutMahotsav*. Our department of Economics is association with Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi has organised a One Day National Level Seminar on "75 Years of Indian Economy: opportunities and Challenges". I believe that this seminar will act as a medium for all of us present here to ponder upon the topic and discuss thechallenge to strive towards it and improve at the time.

I express my sincere gratitude to ICSSR, our sponsors for having been very generous in contributing its share in the process of organizing this event. I whole-heartily appreciate the sustained and the relentless efforts put in by the entire faculty in general and the Department of Economics in particular, the non-teaching staff and the students of the institution in guiding this all important event to see the light of the day.

I express my sincere gratitude to those who have directly or indirectly contributed to making this event a grand success. The deliberations and scholarly arguments in this seminar, will teach us with power, conviction and feeling.

Once again I wish the seminar a grand success.

Dr. M.N. Kolpuke
Principal
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga
Dist. Latur

Convener Address…

It is the deep satisfaction that I write this foreword to the research journal of One Day National Seminar on "75 Years of Indian Economy: opportunities and Challenges" held on 19th Dec. 2022 organized by the department of Economics sponsored by Indian Council of Social Science Research, New Delhi.

The seminar particularly encouraged the interaction of researchers and developing academies with the more established academic community in an informal setting to present and to discuss new and current work. This contribution helped to make the seminar as outstanding as it has been. More than 110 research papers are contributed by the eminent researchers from across the country in Marathi and English.

On the occasion of the 75th year of Independence, the entire country is celebrating the *"AzadikaAmritMahotsav"*. In this background, while organizing a seminar on 75 Years of Indian Economy: opportunities and Challenges', the main objective is to shed light on the ups and downs experienced by Indian economy in the last 75 years. The development sought by the nation and the possible opportunities in the future are endless. Thus India is marching to become a global superpower in the next few years.

India is being looked as the next economic superpower and also is expected to lead the world as *Vishva Guru*; it is essential to evaluate the progress of the economy in a nutshell. However, there are plenty of challenges to this economy which it needs to overcome to become a global giant. There are problems related to population growth, regional imbalance, poverty, unemployment and slow growth rate etc. this seminar has proved to a very good platform for the researchers of economics, commerce and management to share their researches regarding the Indian economy.

This academic event is being conducted with the financial assistance from Indian Council of Social Science Research, New Delhi. I am glad that Economics department is also bringing out a research journal of the seminar that includes invited talks of the resource persons and the contributions of the participants. My sincere thanks and appreciation are due to the staff members for taking great-efforts in organizing this event and making it a grand success.

Dear friends I tried my level best to edit these research papers as per my knowledge. I believe that research journal will fulfil your expectations. If there is any drawback or any technical mistake in the editing I hope that your suggestions and good wishes will help me for my future work. I express my sincere thanks to Hon. Vijay PatilNilangekar, President, M.S.S., Nilanga, Dr. M.N. Kolpuke, Principal, M.M. Nilanga for their kind support and valuable guidance in organising this seminar. My sincere thanks are also due to the publisher of the journal Mr.ViragGawande B. Aadhar, Publication, Amravati for a neat, systematic and timely publication of the journal.

Thank You.

Dr.Shesherao S. Devnalkar
Convener & Head, Department of Economics,
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga
Dist. Latur

ISSN : 2278-9308
December 2022

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage,
  Walgaon.Dist. Amravati.
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
  Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola**.**
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Parikshit Layek,** Vice-Principal, Sri Ramakrishna Sarada Ashrama Teacher's Training College
- **Review Committee -**
- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek
- **Dr.Swapnil Arsad ,** Asst. Prof. Dept. of Physics Shri Shivaji Science College, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** 1
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX -C

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाययोजना — सहा.प्रा. मोटे भैरवनाथ बब्रूवान	1
2	रशिया-युक्रेन युद्ध, जागतिक अर्थव्यवस्थेची गती मंदावणारे घटक — डॉ.बालाजी शिवाजी राजोळे	4
3	जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम — डॉ.बालाजी शिवाजी राजोळे	8
4	शेती व्यवसाय समोरील प्रमुख समस्या व उपाय योजना — डॉ. अंभुरे एस. डी.	12
5	जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास — प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर , .कदम राम भोजू	15
6	भारतातील योजनाकाळातील कृषी व सिंचन क्षेत्रखर्चाचा आढावा : एक दृष्टीक्षेप — प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर. , जाधव रामेश्वर दत्तराम	20
7	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्र स्थिती, आव्हाने : एक विश्लेषण — डॉ. राजेश गायधनी	24
8	भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हाने- लोकसंख्या व बेरोजगारी — डॉ.खर्डे ए.सी. , उर्मिला शुभाष शेंडगे	28
9	भारतीय अर्थव्यवस्था व महिला सक्षमीकरण — सुमित शिवाजी सातपुते	32
10	भारतातील पंचवार्षिक योजनांचा आढावा (1951 ते 2017) — प्रा. लता रंगराव माने	35
11	भारतीय शेतक-यांच्या समस्या : एक विश्लेषण — प्रा.डॉ.एस.डी. सावंत	44
12	प्रादेशिक असमतोल : औद्योगिकरणातील एक प्रमुख समस्या — प्रा.डॉ.विनोद व्यंकटराव चिंते	47
13	लोकशाही राजकारणात महिला सक्षमीरकणाचे प्रयत्न — प्रा.डॉ. विठ्ठल पंडितराव सांडूर	52
14	जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम — प्रा.डॉ.पवार अविनाश विलासराव	58
15	आर्थिक विकासाशी संबंधित शासनाची धोरणे : एक अभ्यास — Dr.Rameshwar Shankarrao Dhappadhule	63
16	Single Stock Derivatives in India An overview — Dr.Gopal Vishnudas Somani	68

17	Strategies in Derivatives Market **Dr.Ritesh Bajranglal Vyas**	**71**
18	CREW : Pathway To Weed- Out Library Collection **Minakshi Baburao Bondge**	**74**
19	A Study on Innovative Instruments of Services Sector In Indian Economy with reference to E-Banking Services **Dr. Kashide S.S**	**76**
20	A Study on Critical Analysis of Indian Economy and Impact of Developing Nation **Mr. Ajay Dagadu Kate**	**80**
21	FDP And Needs Recalibration **Dr. Chavan Ashok Daulatrao**	**85**
22	Analytical Note on the Status of Agriculture in the Indian Economy **Dr. Sagar S. Kondekar**	**91**
23	Growth and Future Prospects of the Service Sectors in the Indian Economy **Surabhi M. Raul , Dr. Balaji Suryawanshi**	**97**
24	Causes and Solutions of Poverty in India **Dr. Rajesh Gaidhani**	**101**
25	Role of Agriculture sector in covid 19 pandemic **Kiran Umakantrao Choudhary**	**105**
26	Review Of Five Year Plan In India **Dr.Sunil Kumar**	**107**
27	जागतिकीकरण : समकालीन समाज आणि चंगळवाद **डॉ. हंसराज दत्तात्रय भोसले**	**115**
28	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि बेरोजगारी **फावडे पृथ्वी बालाजी**	**119**
29	ग्रामविकास - शासकीय पॅकेजपेक्षा कायमची उपाय योजना हवी **प्रा.डॉ. बिडवे बाळासाहेब नागोराव**	**122**
30	मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांच्या लोकसंख्येचा तुलनात्मक अभ्यास **प्रा. प्रार्थना कसबे , प्रा. डॉ. बी.पी.गाडेकर**	**125**
31	पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या काळातील अर्थव्यवस्था एक अभ्यास (१९५१ ते १९६४) **डॉ. बालासाहेब बाबुराव टेकाळे**	**130**
32	जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम डॉ.चारूशिला विजयराव पाटील	**132**
33	स्वातंत्र्यानंतर महिला सबलिकरणाच्या संदर्भातील सरकारी योजनाचा आढावा **पल्लवी दाजी वाघ,प्रा. डॉ. शिवाजी पाते**	**135**
34	भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्या आणि उपाययोजना **राहुल व्यंकटराव , प्रा डॉ. डी. बी. कोनाळे**	**140**

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाययोजना

सहा.प्रा. मोटे भैरवनाथ बब्रूवान

अर्थशास्त्र विभाग शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा

प्रस्थावना:

दारिद्र्य रेषा ही अशी काल्पनिक रेषा आहे . की गरीब व गरीबेतर (गरीब नसलेला) यामध्ये वर्गीकरण करते .ती प्रत्येक व्यक्तीच्या दैनंदिन खर्चाशी संबंधित असते.ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्य होय . ग्रामीण दारिद्र्यात ग्रामीण भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2400 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ असतो . ग्रामीण दारिद्र्य हे ग्रामीण कामगार, शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन शेतकरी इत्यादी व्यक्तींमध्ये ग्रामीण दारिद्र्य आढळते .

शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य शहरी दारिद्र्य होय . शहरी दारिद्र्यात शहरी भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2100 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ ठरते . शहरी दारिद्र्य हे खेड्यातून स्थलांतरित झालेले कामगार, शहरातील झोपडपट्टी, रोगट परिस्थितीत राहणारे लोक इत्यादी व्यक्तींमध्ये शहरी दारिद्र्य आढळते .

★ दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उपाययोजना :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे होते . देशातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी नियोजन काळात शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकासावर भर देण्यात आला तरीही समस्या सुटली नाही . त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी विशेष कार्यक्रम व योजना राबविण्यात आल्या ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल .

1] लहान शेतकरी विकास एजन्सी :-

अखिल भारतीय ग्रामीण परीक्षण समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार 1971 पासून लहान शेतकरी विकास एजन्सी सुरू करण्यात आली या कार्यक्रमांतर्गत लहान शेतकऱ्यांना आवश्यक सेवा पुरविणे, जलसिंचनाची व्यवस्था करणे, सहाय्यकारी बँकेकडून कर्ज मिळविण्यास मदत करणे व विक्री व्यवस्थेबाबत मदत करणे इ. गोष्टीचा समावेश होता

2] एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :-

भारतात आर्थिक वृद्धी झाली परंतु ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि बेकारी कमी झाली नाही . आर्थिक वृद्धीचा फायदा गरीब व मागासलेल्या लोकांना मिळाला नाही . त्यासाठी 1978- 1979 रोजी ग्रामीण विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला यात समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन करणे , पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे , उपलब्ध साधनांचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर करणे , गरीब कुटुंबांना स्वयं रोजगार देणे इत्यादी गोष्टींचा समावेश होता . 1999 साली या कार्यक्रमाचे नामकरण सुवर्णजयंती ग्रामीण विकास कार्यक्रम असे करण्यात आले .

3] किमान गरजा कार्यक्रम :-

गरीब हटाव आणि न्यायासह वृद्धी साध्य करण्यासाठी 5 व्या योजनेत किमान गरजा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला या कार्यक्रमात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या उपभोग पातळी सुधारणा करणे, ग्रामीण व शहरी

भागातील कामगारांची उत्पादकता , प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, वीज पुरवठा, रस्ते, भूमिहीन श्रमिकांना घरे या कार्यक्रमाचे मूलभूत घटक होते .

4] 20 कलमी कार्यक्रम :-

माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी हा कार्यक्रम जानेवारी 1982 मध्ये सुरू केला . त्यानंतर तो पुन्हा 20 ऑक्टोंबर 1986 ला नव्याने आणला गेला . 20 कलमी कार्यक्रमांतर्गत गरीब लोकांच्या विविध मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी व त्याचे राहणीमान उंचावण्यासाठी उपाययोजना केल्या जातात .

5] ग्रामीण भागातील स्त्रिया व बालविकासासाठी कार्यक्रम :-

जिल्ह्यात उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या आर्थिक प्रवृत्तीद्वारे ग्रामीण महिलामध्ये सुधारणा करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे होते . अल्प साक्षरता दर आणि उच्च बालमृत्यूदराच्या आधारावर या कार्यक्रमासाठी जिल्ह्याची निवड करण्यात आली . त्यासाठी 15 ते 20 स्त्रियांचे गट करून प्रत्येकास किमान 15 हजार रुपये निधी मंजूर करण्यात आली .

6] प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना :-

ग्रामीण पातळीवर मानवी विकास साध्य करण्यासाठी 2002-3 मध्ये प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना सुरू करण्यात आली सुरुवातीला आरोग्य, शिक्षण, निवारा, पाणी योजना, पोषक आहार या पाच घटकांचा या योजनेत विचार करण्यात आला त्यामध्ये ग्रामीण विद्युतीकरणचा समावेश करण्यात आला .

7] इंदिरा आवास योजना :-

ग्रामीण भागातील गरीब लोकांची घराची गरज भागविण्यासाठी 1985 मध्ये इंदिरा आवास योजना सुरु करण्यात आली . ही इतर गरीब श्रमिकांना घरे पुरविण्याच्या संदर्भात करण्यात आली ही योजना इतरही गरीब लोकांसाठी लागू करण्यात आली .

8] लोकसंख्या नियंत्रण :-

कुटुंबकल्याण कार्यक्रम व लोकसंख्येचे धोरण यामुळे वेळोवेळी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवले आहे .

9] शेती :-

शेतीसाठी लागणारे अवजारे विकत घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना स्वस्त दरात कृषी सुविधा पुरविल्या जातात . सरकारने शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्न मिळावे म्हणून काही पिकांसाठी किमान आधारभूत किंमत जाहीर केले आहे .

10] ग्रामीण कामे :-

ग्रामीण भागातील रस्त्यांची बाधणी , लघु जलसिंचन सुविधा निर्मिती , ग्रामीण विद्युतीकरण इत्यादी कामांद्वारे गरीब रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे .

11] ग्रामीण औद्योगीकरण :-

ग्रामीण भागात रोजगार पुरविण्यासाठी लघु उद्योग व कुटीर उद्योगाला प्रोत्साहन दिले आहे .

12] किमान वेतन :-

1948 मध्ये किमान वेतन कायदा संपन्न झाला त्याअंतर्गत मजुरांना मोबदला देण्याची तरतूद करण्यात आली त्या वेळोवेळी बदल करण्यात आले .

13] सार्वजनिक वितरण व्यवस्था :-

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे गरिबांना सवलतीच्या दराने शिधावाटप (राशन) केंद्राद्वारे अन्नधान्य वितरण व अन्नसुरक्षा उपलब्ध झाली आहे . त्यामुळे गरीब कुटुंबांमध्ये अन्नधान्याची निश्चिती झाली आहे .

14] बँकेचे राष्ट्रीयकरण :-

आर्थिक अंतर्भाव करण्याच्या हेतूने गरीब लोकांना कमी व्याजदरात पतसुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी 1959 व 1980 साली बँकांच राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले .

15] प्रगतिशील कर धोरण :-

उत्पन्न विषमता कमी करण्यासाठी प्रगतिशील कर पद्धती अंमलात आली .

16] शिक्षण :-

प्राथमिक शिक्षण हे सगळयांना मोफत व सक्तीचे केले आहे . विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी वाढविण्यासाठी शाळेमध्ये पेयजल , स्वच्छतागृह सुविधा , मुलींसाठी मोफत शिक्षण , मध्यान्ह भोजन योजना हे कार्यक्रम सुरू केले आहेत .

17] स्वस्त ग्रहनिर्माण योजना :-

ग्रामीण व नागरी भागातील गरिबांसाठी पुर्नवसन कार्यक्रम व स्वस्त दरात घरे देण्याची सुविधा पुरविली आहे .

18] आरोग्याच्या सुविधा :-

गरिबांना सवलतीच्या दरात वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र , सरकारी दवाखाने यांची स्थापना करण्यात आली आहे .

19] कौशल्य विकास व स्वयंरोजगार :-

भारतात रोजगार निर्मितीसाठी कौशल्य विकास हा महत्वाचा दृष्टीकोन मानला जातो . यासाठी कौशल्यावर आधारीत प्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे . या संधीमुळे लोक उद्योजकता किंवा स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहित होतील .

संदर्भ :

1] सोशल अंड एकॉनोमिक लाईफइन इंडिया पेज १६९.

2] डॉ. राजन तुंगारे यांचा अर्थशास्त्र परिषद नागपूर येथील सादर केलेला दारिद्र निर्मुलन कार्यक्रम यावरील लेख

3] के.पी.एस.सुंदरम इंडिअन एकॉनॉमि

4] कृष्णाजी इन इंडिअन एकॉनॉमि जनरल एप्रिल जून १९८९.

5] लोकराज्य १६ ऑक्टों.१९८९.

रशिया-युक्रेन युद्ध, जागतिक अर्थव्यवस्थेची गती मंदावणारे घटक

डॉ.बालाजी शिवाजी राजोळे
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा वाणिज्य विभाग

गोषवारा:

नव्या महाशक्तीच्या प्रतिस्पर्ध्याने सुरू केलेल्या, साथीच्या रोगामुळे वाढलेल्या आणि त्यात रशिया-युक्रेन युद्धामुळे झपाट्याने वाढ होणाऱ्या- अशा अलीकडच्या काळातील जागतिक अर्थव्यवस्थेची गती मंदावणाऱ्या घटकांचा जगाच्या वेगवेगळया भागांमध्ये परिणाम होऊ लागला आहे. आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय मोठे ताण असूनही, इतर आव्हानांवर भौगोलिक राजकारणाचे वर्चस्व वाढले आहे. आगामी काळात काही प्रमुख अनिश्चितता आहेत, ज्यात रशिया-युक्रेन युद्धाचा कालावधी, आर्थिक निर्बंधांची पद्धत सुरू राहणे, गट राजकारणाचा पुन: उदय, व्यापक आर्थिक स्थिरता आणि व्यापार-नमुने व पुरवठा साखळी बदलणे यांसह काही प्रमुख अनिश्चिततांचा समावेश होतो.

प्रस्थावना:

रशिया-युक्रेन युद्ध सहाव्या महिन्यात प्रवेश करत असताना, वाटाघाटींद्वारे तोडगा तर सोडाच, सहमती असलेल्या युद्धविरामाची शक्यताही कमी दिसत आहे. युद्धादरम्यान रशियाने आपली उद्दिष्टे आणि रणनीती बदलणे, जवळजवळ पूर्णत: पूर्व व दक्षिण युक्रेनवर लक्ष केंद्रित करणे आणि पूर्वी दिसलेल्या काही प्रमुख त्रुटी दूर करणे, यांमुळे युद्धाचा एक नवीन टप्पा सुरू केला. यामुळे रशियाला या दुसऱ्या टप्प्यात काही उल्लेखनीय फायदा मिळवता आला. समांतर रीत्या, युक्रेनच्या लष्करी कारवायांचे नियोजन आणि संचालन करण्यासाठी युक्रेनला पाठिंबा आणि मदत देण्याबाबतची पाश्चात्य रणनीती, उत्तर अटलांटिक करार संस्थेचा इतर सीमावर्ती राष्ट्रांवर मजबूत पवित्रा आणि रशियाविरूद्ध व्यापक, बहुपक्षीय आर्थिक निर्बंध यांमुळे दोन्ही बाजूंची स्थिती आणखी कठोर झाली आहे. युद्ध, लष्करी मदत आणि व्यापक निर्बंध यांच्या या संयोजनाने अनेक नवीन आव्हाने निर्माण केली आहेत, ज्याचे परिणाम जागतिक आहेत, ते केवळ पूर्व युरोपपुरते मर्यादित नाहीत. नवीन आव्हानांमध्ये, आर्थिक निर्बंधांचा समावेश आहे, ज्याचा जागतिक प्रभाव अधिक दृश्यमान आणि स्पष्ट आहे.

रशिया विरोधातील २०२२ सालचे आर्थिक निर्बंध

आर्थिक निर्बंधांची संकल्पना जुनी आहे आणि त्याच्या रचनेत व संरचनेत शतकानुशतके बरेच बदल झाले आहेत. राजकीय परिणाम साध्य करण्यासाठी निर्बंध प्रभावी ठरतात का, याबद्दल गेल्या बऱ्याच काळापासून वादविवाद होत आहेत. परिणामी, तज्ज्ञांमध्ये मतांचे विभाजन झाले आहे. तरीसुद्धा, शीतयुद्धाच्या समाप्तीपासून अमेरिकेद्वारे धोरणात्मक साधन म्हणून- प्रामुख्याने एकध्रुवीयता आणि जागतिकीकरणाच्या सह-अस्तित्व यांमुळे त्याचा वापर अनेक पटींनी वाढला आहे, एकतर्फी अथवा कधी इतर भागीदारांच्या समन्वयाने प्रतिबंधक तसेच दंडात्मक निर्बंधांचा वापर केला गेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेनेही संयुक्त राष्ट्र सनदीच्या कलम ४१ च्या तरतुदींनुसार, निर्बंधांच्या वापरात लक्षणीय वाढ केली आहे.

रशिया-युक्रेन संघर्षाच्या संदर्भात, २०१४ ते २०२१ या कालावधीत अमेरिकेने आणि युरोपियन युनियनने- आणि काही इतर भागीदार देशांद्वारे रशियावर निर्बंध लागू करण्यात आले होते. या निर्बंधांची व्याप्ती आणि त्यांच्या

अमलबजावणीमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत साऱ्याच बदलांना सामोरे जाण्याची तयारी झाली. अगदी अलीकडे, फेब्रुवारी २०२२ पासून रशियावरील निर्बंध अधिक तीव्र, मजबूत, अधिक व्यापक झाले आहेत आणि येत्या प्रदीर्घ काळाकरता रशियन अर्थव्यवस्था पांगळी करण्याचा हेतू त्यामागे आहे. यामध्ये व्यक्ती आणि संस्थांशी संबंधित निर्बंध, बँकिंग आणि वित्तीय सेवा, निर्यात आणि आयात, सेवा आणि तंत्रज्ञान, ऊर्जा (तेल, वायू आणि कोळसा, विशेषत: असुरक्षित युरोपीय युनियन देशांसाठी संरक्षण आणि सवलतींच्या उपायांसह), पोलाद, खाणकाम आणि शेती यांसारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणे समाविष्ट आहे. रशियाने आर्थिक झळा कमी व्हाव्यात, याकरता अनेक उपायांद्वारे पावले उचलली आहेत, ज्यात भांडवली नियंत्रणे, रशियन लोकांना परदेशात चलन हस्तांतरित करण्यापासून प्रतिबंध करणे, काही वस्तू, कच्चा माल आणि उपकरणे यांच्या निर्यातीवर बंदी घालणे, इंधन रुबल्समध्ये खरेदी करण्याची सक्ती करणे, पर्यायी देय व्यवस्था अंगिकारणे आणि व्यापार व गुंतवणुकीचे विविधीकरण या गोष्टी समाविष्ट आहेत. रशियाने काही युरोपीय देशांनी लागू केलेल्या निर्बंधांना प्रतिसाद म्हणून निर्बंध लादले आणि त्या देशांचा इंधन पुरवठा कमी केला आहे. व्यापक स्तरावरील निर्बंध आणि प्रतिनिर्बंध यांच्या परस्परांवर होणाऱ्या जटिल परिणामांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे आणि त्यामुळे वस्तू, अन्नपदार्थ, ऊर्जा आणि खते महागली आहेत. अनेक क्षेत्रांमधली पुरवठा साखळी विस्कळीत झाली आहे. चलन बाजारात गोंधळ उडाला आहे, राष्ट्रीय कर्ज पातळी वाढत आहे आणि अनेक अर्थव्यवस्थांचा परकीय चलन साठा कमी होत आहे. सरकारना तसेच मध्यवर्ती बँकांना कठोर आर्थिक कृती करण्यास भाग पाडले गेले आहे. युद्ध आणि निर्बंध सुरू राहिल्याने, जागतिक आर्थिक रागरंग सध्या निरुत्साही आहे. श्रीलंकेतील संकटाचे उदाहरण देताना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे प्रमुख अलीकडेच म्हणाले, "जागतिक आर्थिक रागरंग लक्षणीयरीत्या काळवंडला आहे आणि अनिश्चितता कधी नव्हे इतकी अधिक आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने पूर्वी चेतावणी दिलेली नकारात्मक जोखीम आता प्रत्यक्षात आली आहे."

अमेरिका आणि युरोपीय युनियनच्या निर्बंधांना जी-७ द्वारे पूर्णपणे समर्थन दिले गेले आहे आणि अनेक पाश्चात्य आघाडीतील देश व भागीदार देश रशियाविरोधातील निर्बंधांमध्ये सामील झाले आहेत. चीन, अर्जेंटिना, दक्षिण आफ्रिका, मेक्सिको, इंडोनेशिया, तुर्कस्थान आणि सर्बिया यांसह अनेक देशांनी निवेदने जारी केली आहेत, ज्यात असे सूचित करण्यात आले आहे की, अशा निर्बंधांमुळे कोणताही हेतू साध्य होऊ शकतो, यांवर त्यांचा विश्वास नाही आणि ते या निर्बंधांमध्ये सहभागी होणार नाहीत. इतर अनेक देशांनी तटस्थ भूमिका स्वीकारली आहे आणि त्याबद्दल कोणतेही अधिकृत विधान न करता निर्बंधांमध्ये सहभागी झाले नाहीत. 'प्रेषक' देशांवर आर्थिक परिणाम मर्यादित करण्यासाठी उचललेली पावले आणि विकसनशील देशांवरील प्रभाव मर्यादित करण्यासाठी समन्वयाचा अभाव यांमुळे प्रतिसाद यंत्रणेबद्दल साशंकता निर्माण झाली आहे.

निर्बंधांच्या परिणामामुळे निर्माण झालेले कल

रशियावरील आर्थिक निर्बंधांचा एकूण परिणाम अद्याप उलगडणे बाकी आहे. परंतु, या टप्प्यावर तीन कल सुस्पष्ट आहेत.

१.नियम-आधारित व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनासह आर्थिक निर्बंध जोडले तर कदाचित आव्हानांना सामोरे जाता येईल.

पाश्चात्य देश आणि त्यांच्या भागीदारांची नियम-आधारित व्यवस्थेबाबतची दृष्टी गेल्या पाच वर्षांत विकसित झाली आहे. यात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकृत नियम आणि निकषांच्या महत्त्वावर जोर देण्यात आला आहे. चीनसारख्या देशांच्या जबरदस्ती करण्याच्या आणि आक्रमक पध्दतींना आळा घालण्याचाही यामागचा उद्देश आहे. मात्र, कमकुवत आंतरराष्ट्रीय आणि बहुपक्षीय संस्थांमुळे त्याच्या व्यावहारिक अंमलबजावणीत अडचणी निर्माण

झाल्या आहेत. रशिया-युक्रेन युद्धाच्या बाबतीत, रशियाने नियम-आधारित आदेशाचे स्पष्टपणे उल्लंघन केले आहे आणि सर्वसमावेशक निर्बंध लादण्यास भाग पाडले आहे. तरीही, काही निवडक लोकांच्या भू-राजकीय हितसंबंधांसाठी अनेकांना निर्बंधांचा सामना करावा लागला आहे. 'प्रेषक' देशांवरील आर्थिक परिणाम मर्यादित करण्यासाठी पावले आणि विकसनशील देशांवर प्रभाव मर्यादित करण्यासाठी समन्वयाचा अभाव यांमुळे प्रतिसाद यंत्रणेबद्दल साशंकता निर्माण झाली आहे. परकीय चलनाच्या साठेबाजीबद्दलही चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे. निर्बंधांसाठी कोणतीही सामान्यतः स्वीकारली जाणारी चौकट नाही आणि विकसित जगाद्वारे त्यांचा व्यापक वापर नियम-आधारित व्यवस्था निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांना कमकुवत करण्याची शक्यता आहे.

२. आपल्यावर निर्बंधांचा कमीतकमी प्रभाव कसा पडेल, याकरता चीन अधिक लक्ष केंद्रित करेल.

चीनकरता, आर्थिक निर्बंधांमधून धडे घेतल्याशिवाय, सुरू असलेल्या या युद्धातून लष्करी धडे शिकणे अपूर्ण असतील. युद्ध करण्याचा, प्रगती साधण्याचा आणि टिकाव धरण्यावर त्यांचा थेट परिणाम पाहण्याव्यतिरिक्त, युद्ध टाळण्यासाठीची धोरणे मजबूत करणे यांवर लक्ष केंद्रित करेल. चीन हे सर्वात मोठे व्यापारी राष्ट्र असून त्यांची अर्थव्यवस्था अधिक वैविध्यपूर्ण आहे आणि २०२१ साली त्यांचा जीडीपी रशियाच्या दहापट होता. चिनी बँकांची मालमत्ता रशियन बँकांच्या तुलनेत ३० पट अधिक होती. रशिया-युक्रेन युद्धापूर्वीच चीन निर्बंधांविरुद्ध टिकाव धरण्याबाबत पावले उचलत होता. यांमध्ये स्वावलंबनावर लक्ष केंद्रित करणे, देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेचा वाटा वाढवणे आणि 'अंतर्गत अभिसरण', व्यापार व्यवहार आणि रोखेधारकांसाठी चिनी चलन प्रणाली वापरास प्रोत्साहन देणे, व्यापारात विविधता आणणे आणि दोन देशांमधील बँकांमधील देय व्यवस्थेच्या वापरास प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे. २०२२ सालच्या सुरुवातीस रशियाच्या ६४० अब्ज अमेरिकी डॉलर्सच्या तुलनेत परकीय चलनाच्या साठ्याच्या गंगाजळीत विविधता आणण्यात याला मर्यादित यश मिळाले आहे, जी रक्कम ३.४ लाख कोटी अमेरिकी डॉलर्स इतकी होती. चीन या प्रयत्नांना लक्षणीयरीत्या गती देईल आणि 'निर्बंध लवचिकता' ही सामान्य संकल्पना म्हणून भागीदारी विकसित करण्याचा प्रयत्न करेल. जून २०२२ साली, 'ब्रिक्स' शिखर परिषदेत बोलताना अध्यक्ष शी जिनपिंग यांनी सध्याच्या जागतिक संकटात 'ब्रिक्स' देशांनी दाखवलेल्या लवचिकतेचे कौतुक केले आणि त्यांना एकत्र काम करण्याचे व एकतर्फी निर्बंधांच्या गैरवापराचा आणि 'शीतयुद्धाच्या मानसिकतेला' विरोध करण्याचे आवाहन केले.

३.डॉलरच्या मूल्यातील साठा आणि दोन देशांमधील देयके यांच्या हिश्श्यावर दबाव येण्याची शक्यता आहे.

अमेरिकी डॉलर हे प्रबळ आंतरराष्ट्रीय चलन राहिले आहे आणि २०२२ साली अमेरिकेतील विनिमय दरातील फरक आणि वाढत्या व्याजदरांमुळे त्याला मदत मिळाली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांतील डॉलरचे प्रमाण गेल्या २० वर्षांत सुमारे ७० टक्क्यांवरून ५९ टक्क्यांपर्यंत जरी खाली आले असले तरी त्याचा वाटा अलिकडच्या वर्षांत उच्च राहिला आहे. गेल्या दशकात अनेक देशांनी त्यांच्या चलनांच्या गंगाजळीत विविधता आणण्यास सुरुवात केली आहे. सध्या सुरू असलेले रशिया-युक्रेन युद्ध आणि परिणामी, लादले गेलेले आर्थिक निर्बंध यांमुळे जागतिक आर्थिक व्यवस्थेतील असमतोल समोर आल्याने हा कल कालांतराने अधिक तीव्र होण्याची शक्यता आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत वापरण्यासाठीचे चलन म्हणून अमेरिकी डॉलरचे वर्चस्व आक्रमक निर्बंधांना सुलभ करते आणि बहुतेक देशांसाठी चलन अवमूल्यनाचे संभाव्य फायदे थांबवते अशीही चिंता आहे. या विचारांच्या अनुषंगाने, जगाच्या विविध भागांमधील द्विपक्षीय आणि प्रादेशिक व्यापार पर्यायी चलनांचा वापर वाढवण्यास परवानगी देऊ शकतात. या व्यतिरिक्त, रशिया आणि चीन 'ब्रिक्स' आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांसाठी वापरण्यात येणारे चलन विकसित करण्यासाठी एकत्र काम करत आहेत. हे केवळ सदस्य देशांसाठीच नव्हे तर 'ब्रिक्स' राष्ट्रांशी व्यापार करणाऱ्या

देशांसाठीही उपयुक्त असल्याचे सुचवले जात आहे. अमेरिकन डॉलरला समर्थन देणारे अनेक घटक आहेत, परंतु अशा उपक्रमांमुळे डॉलरचे वर्चस्व असलेल्या व्यापार आणि आर्थिक प्रणालीवर परिणाम होऊ शकतो. स्थानिक चलनांमधील कर्जफेड आणि देशाच्या केंद्रीय बँकेद्वारे जारी केले जाणाऱ्या व नियंत्रित केल्या जाणाऱ्या डिजिटल रूपातील चलनाच्या (सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी) हळूहळू वाढू लागलेल्या अंमलबजावणीमुळे डॉलर या चलनात दोन देशांमध्ये होणाऱ्या देयकांमध्येही घट होऊ शकते. 'सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी' विकास विषयक अलीकडील अहवालाने सूचित केले आहे की, याच्या आगमनाने आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या चलनाच्या रचनेत बदल होऊ शकतो. 'सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी'ची रचना, सुसंगतता, नियामक पैलू आणि दोन देशांमधील वापरासाठी कार्यकारी यंत्रणा यांच्याशी संबंधित क्षेत्रांत एक नवी प्रेरणा दिसण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

रशिया-युक्रेन युद्ध आणि आनुषंगिक आर्थिक निर्बंधांचा नकारात्मक परिणाम जगाच्या विविध भागांमध्ये दिसून आला आहे, ज्यामुळे वेगळी, नवी आव्हाने वाढली आहेत. आधुनिक निर्बंधांच्या संकल्पना आकार घेण्याची प्रक्रिया आणि अंमलबजावणीवर जागतिक मत विभागले गेले आहे. निर्बंधांच्या अनपेक्षित परिणामांमुळे- विशेषत: आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेतील आर्थिकदृष्ट्या कमी प्रगत देश आणि विकसनशील देशांकरता- मुत्सद्दी उपाय योजण्याची आणि निर्बंध मागे घेण्याबाबत मार्ग काढण्यासाठी कृती करण्याची आवश्यकता मोठ्या स्तरावर व्यक्त होत आहे. अनेक भू-राजकीय अनिश्चितता असताना, आर्थिक निर्बंध आणि प्रतिनिर्बंध याच्या प्रतिकूल परिणामांमुळे आणि संसाधनांविषयीच्या राजकीय पैलूंमुळे अर्थव्यवस्था बदलण्याची शक्यता आहे, असे काही कल दर्शवतात.

संदर्भ:

[१] - https://www.mearsheimer.com/wp-content/uploads/2019/06/Why-the-Ukraine-C...
[२] - https://twitter.com/mironov_fm/status/1499092871265361927
[३] - https://www.routledge.com/Public-Choice-Theory-and-the-Illusion-of-Grand...
[४] - https://www.youtube.com/watch?v=_mDgH3dTR4w
[५] - https://www.youtube.com/watch?v=K4xIfHzO0GI

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम

डॉ.बालाजी शिवाजी राजोळे

वाणिज्य विभाग शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा

प्रस्तावना:

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या उत्तरार्धात संपूर्ण जगामध्ये जागतिकीकरण व खाजगीकरण यांची जागतिक लाट निर्माण झाली होती. ेमकृया याच कालावधीत साधारणता: 1990 च्या दरम्यान भारतीय अर्थव्यवस्था आर्थिक संकटात सापडली होती. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रश्न निर्माण झाले. उदा. व्यवहार देशातील वाढती तूट, परकीय गंगाजळी मध्ये घट, राजकीय, अस्थिरता, अनिवासी भारतीयांनी आपल्या ठेवी काढून घेतल्या. अशा आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारताला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँकेने काही अटी घालून आर्थिक सहकार्य केले. त्यामुळेच अर्थव्यवस्थेच्या धोरणात संरचनात्मक बदल करण्याचे धोरण निश्चित केले.जुलै 1991 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी व्ही नरसिंहराव व अर्थमंत्री डॉक्टर मनमोहन सिंग यांनी नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. या नवीन आर्थिक धोरणात उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्यात आला या नवीन आर्थिक धोरण नुसार औद्योगिक परवाना धोरण शिथिल केले. सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका कमी केली, परकीय गुंतवणूक व तंत्रज्ञानास मुक्त प्रवेश देण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. जागतिकीकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरणा चा भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हानाचा अभ्यास करणे.
3. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात साठी दुय्यम साहित्याचा आधार घेतला आहे त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके. वृत्तपत्र, इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साहित्याचा वापर केला आहे.

जागतिकीकरण संकल्पनेचा अर्थ:

1. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार करणे.
2. जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त बाजार यंत्रणेचा स्वीकार करून आयातीवरील नियंत्रणे हळूहळू कमी करणे व सार्वजनिक उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण करणे होय.

थोडक्यात जागतिकीकरण म्हणजे आपली अर्थव्यवस्था संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेची जोडण्याची प्रक्रिया होय.

जागतिकीकरणाचे अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने:

1991 मध्ये भारतात निर्माण झालेल्या आर्थिक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी च्या सल्ल्यावरून आपली अर्थव्यवस्था खुली करून जागतिकीकरण स्वीकारले या घटनेला आज 25 वर्ष पूर्ण झाले असले तरी अर्थव्यवस्थेसमोर पुढील आव्हाने दिसून येतात.

1. स्पर्धात्मक क्षमतेचा अभाव: जागतिक बाजारपेठ स्पर्धात्मक बाजारासाठी खुली झालेली आहे. त्यामुळे जागतिक बाजार वस्तू व मालाला मागणी फक्त गुणात्मक दर्जा मुळे मिळू शकते. व्यापार वाढीसाठी अनेक देशांमध्ये मोठी

स्पर्धा निर्माण झाली आहे. प्रत्येक वस्तू च्या उत्पादनासाठी अनेक उत्पादन संस्था बाजारांमध्ये आल्याचे दिसते. त्यामुळे दर्जेदार उद्योग संस्थाच बाजारात टिकून राहू शकतात. अशा स्पर्धात्मक बाजारात टिकून राहणे हे भारतीय उद्योगासाठी आव्हानच आहे. कारण ज्या दर्जाच्या वस्तू जागतिक बाजारपेठेत चालतात तसेच या वस्तू उत्पादन करण्यासाठी भारतीय वस्तूचा गुणात्मक दर्जा कमी पडत आहे.

2. प्रगत तंत्रज्ञानाचा अभाव: कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त गुणात्मक उत्पादन करावयाचे असल्यास प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करणे अपरिहार्य ठरते व पर्याप्त भांडवलात प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर भारतात करणे अशक्य आहे. त्यासाठी तंत्रज्ञान महत्त्वाचे ठरते. परंतु कमी श्रम व मर्यादित खर्चात उत्पादन करणे व स्पर्धेत टिकून हे भारतीय उद्योगासमोर एक आव्हानच आहे.

3.भ्रष्टाचार: दर्जा चांगला असल्यास भ्रष्टाचारास वाव मिळत नाही. परंतु भ्रष्टाचाराने वस्तूचा दर्जा कमी असला तरी वस्तू बाजारात विकल्या जातात. अशा भारतीय उद्योगपती चा समज आहे. कारण राजकीय वरदहस्ताने काही उद्योग भारतात कार्यरत आहेत शिवाय भारतात कच्चामाल खरेदी, वितरण, विक्री व्यवस्था यामध्ये भ्रष्टाचाराचे मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसते त्यामुळेच खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र पारदर्शकता आणणे कठीण काम आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचार हे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हानच आहे.

4. भांडवलाची आवश्यकता: उदारीकरण व जागतिकीकरण याने देशाच्या सीमा नाहीशा झालेल्या आहेत मुक्त व्यापार आणि भांडाराच्या गतिशील तेज मदत मिळते जगामध्ये जागतिकीकरणाने अनेक खाजगी उत्पादन संस्था मोठ्या प्रमाणात नफा मिळवीत आहेत. यांना त्यातूनच त्यांना नवीन गुंतवणूक करणे शक्य होते. परंतू भारतामध्ये मात्र बचत कमी असल्याने गुंतवणुकीचा दरी कमी राहतो. एकंदरीत भांडवलाची उपलब्धता निर्माण करणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान आहे.

5. पारदर्शकता व उत्तरदायित्व: भारतात सार्वजनिक क्षेत्रात पारदर्शकता व उत्तरदायित्वाचा अभाव आढळतो. कारण जागतिक अर्थव्यवस्थेत करताना या दोन्ही बाबी महत्त्वाच्या असतात. कारण उत्पादनाचा दर्जा व टिकाऊपणा हे गुण पारदर्शक यामुळे येतात.म्हणून वस्तू उत्पादन व विक्री याबाबत पारदर्शकतेचा अभाव आढळतो.

6. चलन वाढ व वस्तूंच्या वाढत्या किमती: जागतिक अर्थव्यवस्थेतील वाढत्या तेलाच्या किमती मुळे भारतातील सर्व वस्तूंच्या किमती वाढलेल्या दिसतात. उदारीकरणाने किंमतीचे समानीकरण करण्यासाठी देशांतर्गत वस्तूचे भाव वाढतात. खाजगीकरणाने गुणात्मक दर्जा वाढत असला तरी किमती वाढताना दिसतात. त्याच बरोबर चलनात वाढ केल्यामुळे ही भाव वाढ होत आहे. त्याचा प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत आहे.

अशाप्रकारे जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे अनेक आव्हाने असली तरी भारतातील बदलती स्थिती ही आव्हाने स्वीकारण्यास भारतीय अर्थव्यवस्था समर्थ असल्याचे दिसून येते.

जागतिकीकरणाचे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरील चांगले परिणाम:

1.आर्थिक विकासाला प्रेरणा: जागतिकीकरणाच्या धोरणाने मुक्त व्यापार व गुंतवणुकीमुळे जगातील सर्व देशातील व आर्थिक विकासाला प्रेरणा मिळत आहे. विशेषता अल्पविकसित देशांना याचा फायदा मिळत आहे. एकंदरीत जागतिकीकरणामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळून भारतातील लोकांचे जीवनमान उंचावत आहे.

2. स्पर्धा शक्ती वाढत आहे: जागतिकीकरणाच्या धोरणाने विकसनशील देश आपली स्पर्धा शक्ती सुधारण्याचा प्रयत्न करून आहेत. उदा. 1991 पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील बंधने दूर करण्याची प्रक्रिया होत आहे. भारतात वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहाला मान्यता द्यावी लागत आहे. अशा प्रकारे भारतामध्ये स्पर्धा शक्ती वाढत आहे.

3.जग जवळ येत आहे: जागतिकीकरण प्रक्रियेमुळे जगातील सर्व देश एकमेकाच्या जवळ येत आहेत. दूरसंचार क्षेत्रातील क्रांतिकारक बदलामुळे हे शक्य झाले. दूरसंचार, इंटरनेट, ई-मेल यामुळे माहिती तंत्रज्ञानात क्रांती झाली आहे. या क्रांतीने ज्ञान जगाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात सहज उपलब्ध होत आहे. यामुळे जग जवळ येत आहे.

4. उत्पादन क्षमतेचा योग्य वापर: जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन क्षमतेचा पुरेपूर वापर होत आहे. कारण अनेक देशातील उत्पादने बाजारात येतात, त्यांच्याशी स्पर्धा करण्यासाठी कार्यक्षमता वाढवावी लागते. उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर करतो. त्याच्याशिवाय स्पर्धेत टिक्का येत नाही.

5. लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल: जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल होत आहे. पाश्चिमात्य देशातील विविध वस्तूंच्या तिने भारतातील अनेक लोकांच्या राहणीमानात बदल होत आहे. अनेक नवीन आल्याने काही जुन्या वस्तू कालबाह्य होत आहेत विदेशी वस्तू वापराची फॅशन निर्माण होत आहे. एकंदरीत लोकांच्या बाबतीत बदल होत आहे.

याच बरोबर जागतिक करणारे देशाच्या विदेशी चलनाचा साठा वाढत आहे. विविध देशातील आधुनिक तंत्रज्ञान सहज मिळत आहे. तसेच उद्योगाच्या व्यवस्थापन कौशल्यात सुधारणा होत आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विपरीत परिणाम:

1. कर्जबाजारी पणात वाढ: जागतिकीकरणामुळे काही अविकसित देश कर्जाच्या सापळयात सापडले आहेत. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी नाणेनिधी व जागतिक बँकेकडे धाव घेतली आहे. या संस्थांनी मदत देताना कर्जबाजारी देशांनी अर्थव्यवस्थेला पुनर्रचना कार्यक्रम स्वीकारले पाहिजे अशी अट घातली कर्जबाजारी वाल्यांना पहिला धक्का मेक्सिकोला बसला त्यानंतर ब्राझील, चिली, अर्जेंटिना या देशाची स्थिती अशीच झाली. तसेच 1991 नंतर भारताची स्थिती वरील देशाप्रमाणे बनली होती.

2. नैसर्गिक संपत्तीचा ऱ्हास: जागतिकीकरणामुळे विविध देशातील नैसर्गिक संपत्तीचा ऱ्हास मोठ्या प्रमाणावर होत आहे.जागतिकीकरणाने विश्व वृत्ती संपत्तीचा 55 टक्के भाग संपुष्टात येत आहे. जैविक विविधतेचा नाश होत आहे. नैसर्गिक संपत्तीच्या संपत्तीच्या ऱ्हासानेमानवी संस्कृतीला धोका निर्माण होत आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळत आहे.

3. शेतीवर प्रतिकूल परिणाम: जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतासारख्या देशात कृषी व्यवस्थापन याच्या प्रयत्नात आहेत. म्हणजे एका बाजूने बी बियाणे, खते कीटकनाशके यांच्या पुरवठ्यावर तर दुसऱ्या बाजूने जागतिक शेती उत्पादनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवत आहे. या नवीन व्यवस्थेत भारतासारख्या 80 टक्के लहान शेतकरी असणाऱ्या देशात त्यांचे अस्तित्व नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. त्यामुळे भविष्यात अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून राहावे लागेल हे परावलंबित्व अत्यंत धोक्याचे आहे.

4. संस्कृतीक विविधतेवर परिणाम: भारतासारख्या देशावर जागतिकीकरणाचा संस्कृती विविधतेवर विपरीत परिणाम होत आहे. खानपान, वेशभूषा, संगीत, जीवन, पद्धती, जीवन मूल्य या सर्वावर या धोरणाचा विपरित परिणाम होत आहे. कारण पारंपारिक जीवन पद्धती व मूल्य नष्ट होत आहेत. विशेषता विकसनशील देशातील तरुण वर्ग आपल्या समृद्ध व संस्कृतिक परंपरांना पोरका होत आहे.

समारोप:

जागतिकीकरणाचे चांगले व वाईट परिणाम विचारात घेता त्यातून येणारी आव्हाने समर्थपणे पेलण्यासाठी ची उपाय योजना करावी लागेल. कारण आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक यापासून लाभ मिळवण्याच्या स्थितीमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था आहे.जगाच्या माहिती तंत्रज्ञानाने उद्योगाच्या शिखरावर भारताची

स्वारी हे देशातील कुशल मनुष्य बदलाचे विपुल तिचे प्रतीक आहे. विदेशी गुंतवणूक धोरण बदलामुळे उद्योगाच्या पुनर्रचित पर्यावरणामध्ये उद्योग चालवावे लागणार आहेत. भारतीय उद्योग अयोग्य व्यापारासाठी बळी ठरू नयेत. यासाठी भारत सरकारने जागृक राहिले पाहिजे. संघटित क्षेत्रातील रोजगार वाढ करणे आवश्यक आहे. वाढणारी विषमता नियंत्रित करून ही कमी करणे आवश्यक आहे. आणि शेवटच्या माणसापर्यंतविकासाची फळे पोहोचविणे त्यासाठी रोजगार निर्मिती वाढविणे, लघु व कुटीर उद्योगांना संरक्षण देणे आवश्यक आहे. सामाजिक व आर्थिक लोकशाही जोपासणे हे आपले ध्येय असले पाहिजे जागतिकीकरणाचे वाईट परिणाम आणि आव्हाने पेलण्यासाठी सर्व सामान्य माणसाची शक्ती वाढवणारी समावेशक विकास कसा साधता येईल यासाठी उपाय योजना अमलात आणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ:

1. डॉ.जी. एन. झांमरे: 'भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र' पिंपळापुरे पब्लिकेशन नागपुर.
2. प्रा. जगन कराडे:- ' जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
3. डॉ. एस के ढगे:- ' भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास' के एस पब्लिकेशन, पुणे.
4. डॉ. आर.जी. पैठणकर:- 'भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास' डायमंड प्रकाशन पुणे.

शेती व्यवसाय समोरील प्रमुख समस्या व उपाय योजना

डॉ. अंभुरे एस. डी.
इतिहास विभाग कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय सोनपेठ
मो.९५११९५४२७६ ,Email -shivajiambhure0104@gmail.com

प्रस्तावना:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून शेती व्यवसायाला फार महत्त्व आहे. आज सुद्धा 75 टक्के लोक शेती व्यवसाय करतात. भारतात. कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक आहे .त्यामुळे शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे कारण कधी जास्त पाऊस तर कधी कमी पाऊस पडतो .यातच शेती बाबतीत सरकारची ठोस अशी भूमिका नाही किंवा शेतीमालाला हमीभाव नाही. आज समाजात जागृती झाल्यामुळे संपूर्ण समाज शिक्षण घेऊन नोकरी किंवा इतर व्यवसाय निमित्ताने शहराकडे राहण्याचा कल वाढला आहे .त्यामुळे शेतमजुरांचा देखील फार मोठा प्रश्न आहे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती हलाकीची झाल्यामुळे शेती मधील अवजारे .खत. बियाणे हे योग्य वेळी घेणे शक्य होईना. यातच खत .बियानाचे द फार किमती वाढल्या आहेत आणि आजही आपण शेतीकडे. व्यवसाय म्हणून पाहत नाहीत जगाच्या तुलनेत शेतीसाठी सुविधा खूपच अपुऱ्या आहेत. याचा परिणाम शेतकऱ्यांसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्यामुळे शेती व्यवसाय करणे आव्हान निर्माण झाले आहे.

१) शोध निबंधाचे उद्देश:-

शोधनिबंध लिहिण्यासाठी खालील उद्देश निर्धारित करण्यात आले आहेत

१) भारतीय शेती व्यवसायाचा अभ्यास करणे

२) भारतीय शेती व्यवसायातील समस्यांचा अभ्यास करणे

३) शेती व्यवसायातील समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना शोधने

२) संशोधन पद्धती:-

वरील शोध निबंध तयार करण्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ. मासिके. दैनिक वर्तमान अग्रलेख. इंटरनेट. इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे

३) गृहतीके:-

१) शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून आहे

२) शेती व्यवसायासाठी शासनाची उदासीनता दिसून येते

३) शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो

३) शेती व्यवसाय समोरील समस्या:-

भारतातील उत्पादनक्षम शेतीपैकी बहुतांश शेती ही कोरडवाहू आहे दरवर्षी शेतीत कोरड्या व ओल्या दुष्काळाच्या रूपाने हमखास फटका बसतो. दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या प्रदूषणामुळे ऋतुचक्रात अनियमता बदल होत आहेत याचा परिणाम अवकाळी पाऊस. वादळ. वारे .गारपीट. भूकंप .पिकावर पडणारी रोगराई . मी शेती व्यवसायासाठी अतिशय घातक संकट आहेत ही अस्मानी किंवा नैसर्गिक संकट कधी येतील हे कळत नाही कळाल तर ती थांबवता येत नाहीत ती संकटात थांबण्यासाठी शेतकरी पूर्णतः हतबल ठरतो.

४) शेतीचे बदलते स्वरूप:-

देशाची झपाट्याने वाढणारी लोकसंख्या त्या लोकांनी राहण्यासाठी बांधलेल्या घरामुळे शहर झपाट्याने वाढत. आहेत याच वेगाने जमीन कमी होत आहे उत्पादन वाढीसाठी माणूस पडित जमीन वहीची खाली आणत आहे त्यामुळे जनावरांचा चारण्यासाठी कूरणे उरली नाहीत परिणामी शेतकऱ्यांना गाई .म्हशी .सांभाळणे शक्य होईना. शेतीकडे पूर्वीसारखी जनावर नसल्यामुळे आणि आहेत त्या नाही खाण्यासाठ सकस चारा मिळत नसल्यामुळे त्यांच्यापासून मिळणारे शेणखत कमी झाले आहे. जमीनीला खत मिळत नसल्यामुळे सुपीकता कमी होत आहे. रासायनिक खते फार मोठ्या किमतीत विकत घ्यावे लागत आहेत. रासायनिक खतातील भेसळ सुपीकता कमी होण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

५) शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती व शेती व्यवसाय:-

भारतातील ग्रामीण शेतकरी बहुतेक अज्ञानी व अडाणी असल्यामुळे तो धर्मकारणात व लग्नकार्यात फार मोठ्या प्रमाणात खर्च करत असतो विशेष म्हणजे ऊन पाऊस वादळ वारे कशाची पर्वा न करता कुटुंबाला सोबत

घेऊन दिवस-रात्र बैलासारखा शेतावर राबराब करणारा शेतकरी सावकार. आडत्या व व्यापाराच्या उधारी उसनवारी परत करून नेमक्या पेरणीच्या वेळी आर्थिक दृष्ट्या कंगाल बनलेला असतो पेरणीसाठी पुरेशी भांडवल नसल्यामुळे व्यापाऱ्याकडून खत-बी- बियाणे उद्धार पेरणी करतो दुष्काळामुळे दुबार पेरणी करण्याची वेळ आल्यानंतर तो आर्थिक दृष्ट्या पूर्ण खचून जातो पेरणी करावी तर भांडवल नाही सोडून द्यावी तर उदरनिर्वासाठी दुसरे साधन नाही अशा विविध अवस्थेत सापडलेल्या शेतकऱ्यांना कात्रीत पकडून उदा उत्पादित माल याच व्यापाऱ्याला विक्री करण्याच्या अटीवर त्यांच्याकडुन व्याजाने पैसे घेतो सुगी आल्यानंतर सर्वप्रथम व्यापारी आपली रक्कम व्याजासह कापून घेऊन उरले तेवढेच पैसे शेतकऱ्यास देतो त्याच पैशात कुटुंब चालून मुलीचे लग्न. मुलाचे शिक्षण या सर्व अधिकारावे लागतात आणि आशा अनेक कारणामुळे शेतकऱ्याकडे शेतीसाठी भांडवल नसते हे एक फार मोठी शेतकऱ्यासमोर समस्या आहे.

६) बँका व पतसंस्थांचा शेतकरी विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन:-

कुठलाही व्यवसाय* भांडवल असल्याशिवाय चांगल्या प्रकारे करता येत नाही त्यामुळे प्रत्येक व्यवसाय करणाऱ्यांना विशिष्ट बँका व पतसंस्था कर्जवाटप करीत असतात हे कर्ज वाटप करीत असताना बँका व पतसंस्था यांचा शेतकऱ्यां विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन असतो. कारण कर्मचारी व्यापारी. कारखानदार. यांना विशेष सवलती देऊन खर्च मागील तेवढे कर्ज मिळते परंतु शेतकऱ्यांना कर्ज मिळत नाही मिळाले तर जागोजागी आडवनुक करून त्यांच्याकडून पैसे घेऊन मगच कर्ज मंजूर करतात व्यापारी कारखानदार .व्यापार कारखाना यांच्या तोटा दर्शुन कर्ज भरीत नाहीत तरी बँका त्यांची वसुली करीत नाहीत उलट एखाद्या शेतकऱ्याने कर्जाची परतफेड केली नाही तर बँक त्यांच्या वारसा कडून कर्ज वसूल करते भारतामध्ये सुद्धा अनेक मोठाले उद्योजक फार मोठी रक्कम उचलून भारताबाहेर पळून गेलेले आहेत पतसंस्थांचा शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन पक्का ठरलेला आहे त्यामुळे शेतकऱ्यासमोर ही एक मोठी समस्या आहे

७) शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्याकडून होणारे शोषण:-

भारतामध्ये कुठल्याही शेती मालाला हमीभाव नाही. ज्या मालाला हमीभाव मिळाला आहे त्याची वेळेवर खरेदी खरेदी होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या घरगुती गरजा भागण्यासाठी व्यापारी सांगतील त्या किमतीत आपला माल विकावा लागतो शेतकऱ्यांचा माल विकल्यानंतर त्या मालाला भाव येतो तेव्हा शेतकऱ्यांचा माल त्यांच्या हातातून गेलेला असतो त्यातच शेतकऱ्यांनी व्यापाऱ्याकडून कर्ज घेतलेले असते कर्ज फेडण्यासाठी तो लवकर माल विकतो हमीभाव नसल्यामुळे ही एक शेतकऱ्यासमोर मोठी समस्या आहे

८) शेत मजुरांची कमतरता व त्यांची मानसिकता:-

शेती व्यवसाय हा बऱ्याच प्रमाणावर शेतमजुरावर अवलंबून राहतो. त्यामुळे शेती कामासाठी मनुष्य बळ मोठ्या प्रमाणात लागते .३०-३५ वर्षांपूर्वी भारतात औद्योगीकरण झालेले नव्हते. दळणवळणाच्या सुख सुविधा नव्हत्या. समाज शिक्षण घेत नव्हता. त्यामुळे बरेच लोक ग्रामीण भागात राहत असत .तेव्हा मजुराची कमतरता नव्हती परंतु आज प्रत्येक जाती धर्मातील लोक शिक्षण घेत आहेत औद्योगीकरणामुळे शहरीकरण वाढले याचा परिणाम शेतीमध्ये शेतमजूर संख्या कमी झालेली आहे दुसरे म्हणजे शेतमजुरांची अशी मानसिकता झाली आहे की आपल्याला शहरांमध्ये जास्त पैसा मिळतो मुलांना पण शिकविता येते ग्रामीण भागात त्यांना उदासीनता वाटते ही त्यांची मानसिकता झाली या त्यांच्या मानसिकतेमुळे शेतामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या कमी झालेली आहे ही एक शेतकरी समोरील फार मोठी समस्या आहे

८) शासनाचे शेतीविषयक उदासीन धोरण:-

भारत हा कृषिप्रधान देश असूनही आणि भारतात शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून सुद्धा शासनाचे या व्यवसायाकडे विशेष लक्ष नाही. भारतातील शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळाच्या काळात शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी शासन धावून येत नाही त्याचबरोबर शेतकऱ्यांसाठी धान्य साठवण्यासाठी कुठलीही गोदाम नाहीत. किंवा हमीभाव देण्याकडे त्यांचे लक्ष नाही तसेच त्यांच्या आयात- निर्यात धोरणामुळे शेतकऱ्याला फार मोठा फटका बसतो काव्य खोदणे जलसिंचन करणे हे शासनाचं कर्तव्य असते परंतु जे काय थोड्या प्रमाणात जलसिंचन होत आहे त्यामध्ये सुद्धा फार मोठा भ्रष्टाचार होत आहे बरेच शेत तळे कागदोपत्रीच आहेत अशा प्रकारे शेतकऱ्या विषयी शासनाचे जे उदासीन धोरण आहे ते एक शेतकऱ्यांसमोर फार मोठे समस्या आहे

९) शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगाचा अभाव:-

महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या विशिष्ट धान्य पिकविले जाते यामध्ये मराठवाडा विदर्भात कापूस किंवा सोयाबीन पिकाचे फार मोठे उत्पन्न काढल्या जाते परंतु कापूस व सोयाबीन वर प्रक्रिया करणारे कुठलेच उद्योग नाहीत ऊस भरपूर निघतो तिथे साखर कारखाने कमी आहेत जे आहेत ते व्यवस्थित चालत नाहीत बहुतेक

साखर कारखाने राजकीय पुढाऱ्यांनी विकून खाल्ले आहेत किंवा त्यांनी स्वतंत्र खाजगी विकत घेतले आहेत त्यामुळे शेतकरी फार मोठ्या प्रमाणात अडचणीत येतो शेतकऱ्यांना आपला माल कुठे विकावा हेच कळत नाही शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग नसल्यामुळे शेतकऱ्यां पुढे फार मोठ्या समस्या निर्माण होतात.

१०) शेतकऱ्यांमधील अज्ञान:-

कुठलाही व्यवसाय यशस्वीरित्या करायचा असेल तर तो व्यक्ती सुशिक्षित असला पाहिजेत. परंतु भारतातील आजही फार मोठ्या प्रमाणात शेतकरी अडाणी व अज्ञानी आहेत त्यांना शेती व्यवसायाची योग्य नियोजन लावता येत नाहीत .किंवा शेतीमा लाचे मार्केटिंग करता येत नाही त्यामुळे वर्षभर राबवून त्याला जेवढे पैसे मिळत नाहीत तेवढे व्यापाऱ्याला एका दिवसात पैसे मिळते मिळतात त्यामुळे शेतकऱ्यांचं अज्ञान सुद्धा शेतकऱ्यासमोरच एक मोठं समाज होऊन बसली आहे

११) खर्च अधिक व उत्पादन कमी:-

भारतातील शेतीची उत्पादक क्षमता विकसित देशाच्या तुलनेत फार कमी आहे अमेरिकेत 2001 मध्ये प्रति हेक्टरी भारताची उत्पादकता ७२१० किलो ग्रॅम तसेच जपानमध्ये ६६६० किलो ग्रॅम चीनमध्ये ६३५० किलोग्रॅम तर भारतात 2640 किलो ग्रॅम आहे भारतामध्ये२७४० किलो ग्राम आणि भारतात हमीभाव नसल्यामुळे शेतकऱ्यांचा खर्च जास्त होतो परंतु त्या प्रमाणात त्यांच्या मालाचे पैसे होत नाहीत यामुळे उत्पादन झाले असले तरी उत्पादनापेक्षा खर्च जास्त होत आहे ही एक फार मोठी समस्या आहे

२) शेती व्यवसाय समोरील उपाय:-

१) शेतीमालाची साठवणूक करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात व्यवस्था करण्यात यावी.

२) शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरण्यासाठी अधिकाधिक प्रमाणात प्रोत्साहित करावे पिकाचे नुकसान झाल्यास संबंधित शेतकऱ्यांना तात्कालीन पिक विमा देण्याची व्यवस्था असावी जेणेकरून पिक विमा साठी शेतकऱ्यांची विश्वास अहर्ता वाढेल

३) शेती पदवीधर तरुणामार्फत कृषी संलग्न व्यवसाय केंद्राची स्थापना करून त्यांच्या मार्फत शेती अवजारे .खते. कीटकनाशके. यांचे विक्री प्रतिनिधी आणि शेतकऱ्यांना हवी ती माहिती देण्याची जबाबदारी शासनाने घ्यावी

४) शासनाने हमीभावाची जास्तीत जास्त काळजी घ्यावी जेणेकरून शेतकऱ्यांची व्यापार लूट करणार नाहीत

५) सिंचन क्षेत्र वाढविण्यासाठी व पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी भारत सरकारने नद्या जोड प्रकल्पाची मांडलेली कल्पना हाती घ्यावी तसेच शेतकऱ्यांना शेतीला पाणी देण्यासाठी ठिबक सिंचन सारखे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन व्यापक प्रमाणात करावी त्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहावे द्यावे

७) शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी

८) शेतीमालासाठी किंवा शेतीचे धान्य खरेदी विक्री करण्यासाठी उत्तम बाजारपेठ निर्माण करावी तेव्हा शासनाने शेतीमालाचा किमान भाव निश्चित करावा

४) समारोप:-

वरील लेखांमधून आपण भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या त्यांच्या पुढील आव्हाने व उपाययोजनाचा थोडक्यात अभ्यास केला आहे यावरून असे दिसून येते की भारतातील शेती व्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे यासाठी शासनाने शेती विकासाकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे शेती व्यवसायात निर्माण होणाऱ्या अडचणी सोडविण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे शेती व्यवसाय संबंधित आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अधिक अधिक प्रसार करून शेतकऱ्यापर्यंत हे तंत्रज्ञान पोहोचणे अत्यावश्यक आहे बहुतांश वेळा ग्रामीण भागातील निरक्षर शेतकऱ्यांना काही वेळा तर ग्रामीण संस्थेतील जनप्रतिनिधींनी व सरपंच यांनी शासकीय योजनांची माहिती करून देणे आवश्यक आहे

६) संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ.सतीश ठोंबरे--कृषी घटक कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद
२) यादव आनंद-ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या -मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे
३) मुंदेकर श्रीराम-ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन-दिलीप राज प्रकाशन पुणे
४)चंदनशिव भास्कर-माती आणि नाती-निर्मल प्रकाशन नांदेड

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास

प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर
मार्गदर्शक
प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख
पदयुत्तर अर्थशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र,
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

कदम राम भोजू
संशोधक विद्यार्थी
एम.ए.अर्थशास्त्र,बी.एड.
मु.पो.मरळक (बु.) ता.नांदेड जि.नांदेड

गोषवारा (Abstract) :-

२४ जुलै १९९१ रोजी भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव व तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह यांनी नवीन आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केला आणि भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणाकडे खेचली गेली. जागतिकीकरण भारतीय शेतीला वरदान ठरेल जागतिकीकरणामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होईल भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी व कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा वाटा वाढेल अशी अपेक्षा होती पण ही अपेक्षा फोल ठरली.जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने त्याप्रमाणे आपल्या अर्थव्यवस्थेत बदल केले. आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध दूर करण्यासाठी भारताने १९९६ पासून आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात आले त्यानंतर १९९६-९७ मध्ये ४८८,१९९७-९८ मध्ये ३८१,१९९८-९९ मध्ये ८९४ याप्रमाणे १७६३वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध उठवण्यात येऊन या वस्तूंची आयात खुली करण्यात आली. त्याचप्रमाणे परकीय भांडवलात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मुक्त प्रवेश देण्यात येऊ लागला. शेती अनुदानावरील कपात करण्यात आली परंतु या बदलाचे शेतीवर विपरीत परिणाम होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकरी भरकटला जात आहे. भारतीय शेती संकटात आली आहे शेती क्षेत्रावरील झालेल्या प्रतिकूल परिणामांचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आला आहे.

सूचकशब्द (Key Words) :-जागतिकीकरण, शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम, बहुराष्ट्रीय कंपनी, बेरोजगारी

प्रस्तावना(Introduction) :-

जगातील कोणतेही विकसनशील देशाचा जेव्हा विकास होऊ लागतो तेव्हा तेथील राष्ट्रीय उत्पन्न निर्यात उत्पन्न अशा घटकांमध्ये शेतीचा वाटा कमी होत जातो ही जगातील वस्तुस्थिती असली तरी भारतासारख्या देशात शेतीचे महत्व कमी होत नाही. कारण तिच्यामुळे गुंतलेल्या बहुसंख्य लोकांच्या जीवनमानाचा व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार शेती हाच असतो. जागतिकीकरणातील विदेशी गुंतवणूक आयातीमधील आधुनिक वस्तू, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान इत्यादी घटक पाहता असे वाटू लागते की, शेतीप्रधान ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण यांचा काही संबंध नाही. प्रत्यक्ष परिस्थिती मात्र अगदी विरुद्ध आहे. विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा मुक्त संचार (कारण जागतिकीकरणाचे नियम व अटी)१९८५ नंतरचा असला तरी प्रारंभ मात्र १९७० च्या दशकातील शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानातील आढळतो. या हरित क्रांतीच्या निमित्ताने ऍग्रो बिजनेस असे छान नाव देऊन या कंपन्यांनी भारतात प्रवेश केला. खते, बियाणे, पीक संरक्षणाचे उपाय यासारख्या बाबतीत बराचसा स्वावलंबी असलेला शेतकरी या कंपन्यांच्या आधीन झाला. पुढील काळात या घटकावरील खर्च वाढत गेला पण पिकांच्या उत्पादकतेत (मुख्यतः गहू, धान, कापूस) अपेक्षेत असणारी वाढ मंद होत गेली. आणि खर्चात वाढ झाली.वर्षानुवर्ष ही स्थिती राहिल्याने आता शेतकरी आत्महत्यांकडे वळत आहेत. हरितक्रांतीच्या माध्यमातून झालेल्या या अनुवंशीय साम्राज्यवादाने मुख्यतः पर्जन्य पोषितशेतीला अकिपायतशीर केले आहे जागतिकीकरणामुळे शहरी भागात चंगाळवाद आला उच्चशिक्षित मध्यमवर्गाला आकर्षक पॅकेज चा रोजगार मिळून त्यांची राहणीमान उंचावले व जागतिकीकरणाची हीच गोड फळे आपण मानत आलो परंतु याच जागतिकीकरणाने ग्रामीण विभागाकडे मात्र गंभीर प्रश्न निर्माण केले आहेत.

जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून येत असलेल्या औद्योगीकरणाचा शेती व ग्रामीण विकासाशी दुहेरी संबंध आहे एक म्हणजे सरकारतर्फे शेतकऱ्यांना जे अर्थसहाय्य देण्यात येते ते नियंत्रित करणारे नियम जागतिक व्यापार संघटनेने केले आहेत त्यांच्या अधिकाधिक फायदा विकसित देश घेत आहेत परंतु ज्या देशांमध्ये मुख्यतः अनुदाने कमी आहेत ते शेतकऱ्यांपुढे आर्थिक समस्या निर्माण होत आहेत. दुसरे म्हणजे नव्याने येणारे हे औद्योगिकीकरण स्वतःच्या

वाढीसाठी ग्रामीण भागातील शेतजमीन व पाणी यांच्यावर हक्क प्रस्थापित करत आहेत यामुळे शेती क्षेत्रावर याचा प्रतिकूल परिणाम पडत आहे.

उद्दीष्टे (Objectives) :-

१) जागतिकीकरणामुळेकृषीक्षेत्रावरहोणा-याप्रतिकूलपरिणामांचाअभ्यासकरणे.
२) जागतिकीकरण आणि कृषी अनुदानाचा अभ्यास करणे.
३) जागतिकीकरणामुळेशेतीतीलअन्न- धान्यउत्पादणवाढीचा आढावा घेणे.
४) जागतिकीकरणामुळेशेतावरीलहोणा-याबेरोजगारीचा, शेतकरीआत्महत्यांचाअभ्यासकरणे.

गृहितके (Hypothesis) :-

१) जागतिकीकरणामुळेभारतीयकृषीक्षेत्रातीलविकासावरप्रतिकुलपरीणामहोतआहेत.
२) जागतिकीकरणामुळेअन्न-धान्य उत्पादन घट व शेतकरी आत्महत्येत वाढ होतांना दिसून येते.

संशोधनपध्दती (Research Methods) :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीचा वापरकेला आहे. तसेच दुय्यम माहितीतसंदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, वर्तमानपत्र, नियतकालिके इत्यादी साधनांचा आधार घेतला आहे.

विषय विश्लेषण (Topic Analysis) :-

जागतिकीकरणाचाअर्थ :-

जागतिकीकरण म्हणजे एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकरूप करणे होय. म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय.[१]

जागतिक बँक :-

"जागतिकीकरण म्हणजे अ) उपभोग्य वस्तूंच्या समावेशासह सर्व वस्तूंवरील आयात नियंत्रण हळूहळू रद्द करणे ब) आयात जकातीचे दर कमी करणे क) सार्वजनिक क्षेत्रावरील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे होय."

प्रो. स्टिगलिट्झ :-

"वस्तू व सेवा भांडवल ज्ञान काही प्रमाणात नागरिक यांच्या मुक्त संचाराला अटकाव करणारी कृत्रिम बंधने दूर होणे तसेच वाहतूक दळणवळण वेळात प्रचंड घट होणे यामुळे विविध देश व लोक यांचे होत असलेले एकात्मिकरण (Integration) म्हणजे जागतिकीकरण होय."

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम :-

१) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा अभ्यास :-

जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठेत शिरगाव केलेला आहे त्यामधील कारगिल सीड्स, बेजो शितल सीड्स, पायोनियर, ओव्हरसाइज, कॉर्पोरेशन, आय. टी. सी.अॅग्रोटेक, हिंदुस्थान लिव्हर यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतामध्ये शिरगाव केला आहे. शेतीसाठी लागणाऱ्या बियाणांच्या बाजारामध्ये त्या उतरल्या आहेत एवढेच नाही तर, अमेरिकेतील कारगिल कॉन्टिनेन्टल ग्रेन आणि युरोपमधील मोठ्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातला ८०% बाजार आहे. या कंपन्यांची आर्थिक ताकद खूप मोठी आहे या ताकतीच्या बळावर त्या संपूर्ण जगावर आपला वर्चस्व स्थापित करू शकतात शेतमालाचा व्यापार करणारा जगातील मोठा देश म्हणून अमेरिकेकडे पाहिले जाते. पेप्सी व कारगिल या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्यांनी भारतामध्ये पंजाब आणि गुजरातच्या सरकार बरोबर करार केले आहेत. याच प्रमाणे शेतकऱ्यांशी करार करून त्यांनी कंत्राटी पद्धतीने शेती करू शकतात अशा रीतीने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी बाजारपेठेचा फार मोठा भाग व्यापलेला आहे. स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रवेश शेतीच्या दृष्टीने घातक ठरत आहे. बी-बियाण्याचे उत्पादन व विक्री बहुराष्ट्रीय कंपन्या करीत आहेत. एवढेच नाही तर भारतीय बियाण्यांवर पेटंट मिळून ते शेतकऱ्यांना जास्त किमतीला विकत आहेत यामुळे बी-बियाण्यावर शेतकऱ्यांना फार मोठा खर्च करावा लागत आहे.

२) शेतीतील अनुदानात कपात:-

डंकेल प्रस्तावानुसार विकसित देशांनी अनुदानात 20 टक्के कपात करण्याची करावयाची आहे तर विकसनशील देशांनी 13.33% कपात करावयाची आहे त्यानुसार भारत सरकारने अनुदान कपात करण्यास सुरुवात केली आहे परंतु विकसित देशांनी आपल्या देशात अगोदरच प्रचंड प्रमाणावर अनुदान दिले आहे त्यामुळे अनुदानात कपात केली तरी फारसे काही फरक पडणार नाही जागतिक व्यापार संघटनेचे कार्यवाहक मायकेल सूर यांनी स्वतः कबूल केले आहे की विकसित देश त्यांच्या शेतीला ग्रीन बॉक्स ब्ल्यू बॉक्स अंबर बॉक्स या नावाने दर दिवशी शंभर कोटी डॉलर्सचे अनुदान पुरवितात केंद्र शासनाने 1991 नंतर पाणी खते वीज इत्यादी करता शेतकऱ्यांना दिली जाणारी

अनुदाने कमी केली आहे खालील तक्त्यात विकसित देशांमध्ये कृषी क्षेत्राला देण्यात येणारे अनुदाने दर्शविण्यात आली आहे.[२]

तक्ता क्र. १

विकाशित देशांतर्फे देण्यात येणारी अनुदाने

अ.क्र.	देश	एकूण कृषी उत्पादनाच्या प्रमाणात (%)
१	जपान	७२.५
२	कोलंबिया	५४.०
३	द. कोरिया	६१.०
४	युरोप	३७.०
५	चीन	३४.०
६	अमेरिका	२९.०
७	भारत	०३.०

वरील तक्त्यावरून जगातील इतर देशातील शेतीला देत असलेले अनुदान आणि भारतात शेतीला देत असलेले अनुदान यात खूप अंतर असल्याचे दिसते. जपान कृषी उत्पन्नाच्या प्रमाणात ७२.५% अनुदान शेतीला देतो चीनकडून ३४% अनुदान दिले जाते. अमेरिकेकडून २९ टक्के अनुदान दिले जाते तर भारताकडून फक्त ३ टक्के अनुदान दिले जाते. वास्तविक भारतीय शेतीला अनुदानाची नितांत गरज आहे. भारतात जवळजवळ ५०% च्या वर लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या अवलंबून आहे शेतकऱ्यांमधील ८० टक्के शेतकरी छोटे व मध्यम आहेत त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते शेतीत योग्य त्या सुधारणा करू शकत नाहीत. त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांना देखील विकसित देशाप्रमाणे कृषी क्षेत्राला अनुदाने दिली पाहिजे तरच शेतकर्यांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडून येईल. नाही तर जागतिकरणाच्या या वाऱ्यात छोटे शेतकरी टिकू शकणार नाहीत.

३) अन्न-धान्य उत्पादन वाढीचा घटता दर :- स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारत सरकारने शेती विकासाच्या दृष्टीने अनेक कार्यक्रम राबविले त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात निश्चितपणे वाढ झाली परंतु सरासरी अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा दर घटता आहे. जागतिकीकरणानंतर सरासरी अन्न-धान्य उत्पादन वाढीच्या दरात सातत्याने घट होत आहे. हे खालील तक्त्यावरून आपल्याला दिसून येते.

तक्ता क्र. २

अन्न-धान्य उत्पादन वाढीचा सरासरी दर

अ.क्र.	काळ	सरासरी दर (%)
१	१९४९-५० ते १९६४-६५	२.९३
२	१९६७-६८ ते १९६९-७०	२.७४
३	१९७०-७१ ते १९७९-८०	२.०८
४	१९८०-८१ ते १९८९-९०	३.५४
५	१९९०-९१ ते १९९७-९८	१.६६
६	१९९८-९९ ते २००१-०२	१.००

स्त्रोत : जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, प्रा. जगन कराडे, पृ.१०८

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की१९४९-५० ते १९६४-६५ या काळात अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा सरासरी दर २.९३% होता. तो १९६७-६८ ते १९६९-७० या काळात कमी होऊन २.७४% झाला १९७०-७१ ते १९७९ या काळात त्यात पुन्हा घट होऊन तो २.०८% झाला १९८०-८१ ते १९८९-९० या काळात त्यात वाढ होऊ तो ३.५४% झाला १९९०-९१ ते १९९७-९८ या काळात म्हणजे जागतिकीकरणानंतर त्यात मोठ्या प्रमाणावर घट झाली तो

१.६६% झाला.१९९८-९९ ते २००१-०२ या काळात पुन्हा घट होऊन १% झाला जागतिकरणामुळे अन्न-धान्य उत्पादन वाढीच्या संदर्भात काही गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यामध्ये पीक संरचनेतील बदल, शेतकरी अन्नधान्याच्या उत्पादनापेक्षा व्यापारी पिकांकडे वळणे, अन्न-धान्य पिकांच्या उत्पादनात घट होत आहे.

४) भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वार्षिकवाढीचा दर :-

भारतीय शेतीचा विकासाच्या सर्वसाधारण दरात जागतिकीकरणानंतर वेगाने घट होत असल्याचे दिसून येते हे आपणास खालील तक्त्यावर पाहता येते.

तक्ताक्र. ३

भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वार्षिकवाढीचा दर

अ.क्र.	योजना कालखंड	सरासरी वार्षिक वाढीचा दर (%)
१	१९८५-९०	३.२
२	१९९०-९२	१.३
३	१९९२-९७	४.७
४	१९९७-०२	२.१
५	२००२-०७	२.३
६	२००७-१२	४.१
७	२०१२-१७	१.६

स्त्रोत : government of India (2015-16), State of Indian Agriculture, DES, New Delhi Page No. 02

भारतीय शेतीचा विकासाचा दर नेहमीच कमी असला तरी जागतिकीकरणानंतर या दरात सातत्याने घट होताना दिसून येते. जागतिकरणाच्या पूर्वी म्हणजे १९८५-९० या काळात भारतीय शेतीचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ३.२% होता तो दर जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळात म्हणजे १९९०-९२ या काळात १.३% झाला योजनेत म्हणजेच १९९२-९७ या काळात हा दर वाढून ४.७% झाला त्यानंतर या काळात मात्र हादर घसरू लागला. नवव्या योजनेच्या काळात म्हणजे १९९७-२००२ या काळात तो २.१% झाला नंतर २००२-०७मध्ये हा दर आणखी कमी होऊन २.३% झाला जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वाढीचा दर सातत्याने घटत असल्याचे दिसून येते. हाच दर २०१२-१७ मध्ये १.६% वर आला. यावरून असे दिसून येते कि, जागतिकीकरणानंतर शेतीच्या उत्पादन सरासरी वाढीचा दर उत्पादन वाढीच्या तुलनेत जास्त करून घट होतांना दिसून येत आहे. हा दरअसाच राहिला तर शेतकऱ्यांमध्ये उत्पादन वाढीचा उत्साह राहणार नाही व सीमांत व मध्यम शेतकरी अडचणीत येतील.

५) कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ :-जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी मध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. खालील तक्त्यात १९७३-७४ ते १९९९-२००० या काळातील कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ताक्र.४ **कृषीक्षेत्रातील बेरोजगारीची संख्या**

वर्ष	१९७३-७४	१९७८-७९	१९८३-८४	१९८७-८८	१९९३-९४	१९९९-२०००
बेरोजगारांची संख्या (दश लक्ष)	३.९८	७.१४	५.९५	९.१४	७.४९	९.१५

स्त्रोत : Employment and Unemployment Situation in India (2014) NSSO, Govt. of India

NSSO च्या पाहणीत असे निदर्शनास आले आहे की १९७३-७४ मध्ये भारतातील कृषी क्षेत्रावरील बेरोजगारांची संख्या ३.९८ दशलक्ष होती ती १९९३-९४ मध्ये ७.४९ दशलक्ष झाली तर १९९९-२००० मध्ये ९.१५ दशलक्ष झाली यावरून १९९० नंतर कृशीतील बेरोजगारी जास्त वाढत चालली आहे. कारण कृषी शेतकऱ्यांना परवडत नाही. उत्पन्नपेक्षा खर्चच जास्त होतांना दिसून येत आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीचा वाढीचा दर निश्चित वाढताना दिसून येतो.

६) अन्न सुरक्षिततेचा प्रश्न :-जागतिकीकरणामुळे अन्य धान्यांच्या उत्पादनात घट होत आहे. आणि व्यापारी पिकांचे उत्पादन वाढत आहे. पीक रचनेतील या बदलामुळे भारतात अन्नसुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतात

वाढत्या लोकसंख्येची समस्या आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत अन्नधान्य वाढ होत नाही त्यातून अन्न-धान्यांची मागणी व पुरवठा यात असंतुलन निर्माण होऊन किंमत वाढीची परिस्थिती निर्माण होत आहे. अन्न-धान्याची टंचाई दूर करण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करावी लागते. आयातीतील वाढीमुळे व्यवहार तोलावर ताण पडताना दिसून येतो.

७) शेतक-यांच्या वाढत्या आत्महत्या:-एकीकडे शेतीवरील वीजदर वाढ, खते, रसायने, कीटकनाशके, बी-बियाणे आणि यांच्या वाढत्या किमती, कर्ज मिळण्यातील अडचणी, शेतीवरील अनुदानातील कपात यामुळे भारतीय शेतकरी भरडला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय संघटनांवर विकसित देशांचे वर्चस्व असल्यामुळे विकसनशील देशातील शेतीवर विपरीत परिणाम होत आहे. भारतीय शेतकरी जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेला बळी पडत आहे. स्थानिक कृषी बाजारपेठेवर सावकार मोठे जमीनदार दलाल यांचे वर्चस्व आहे. त्यामुळे एकाच वेळी भारतीय लहान शेतकरी जागतिक आणि स्थानिक विषमतेला तोंड देत आहे. या परिस्थितीमुळे अहवाल देईल झालेला शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग पत्करतो. शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्यांनी समाज शासन धोरण करत त्यासमोर आणि प्रश्न निर्माण झाले आहे १९९७ ते २००७ या काळात १,८२,९३६ भारतीय शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. या आत्महत्यांची सरासरी काढल्यास प्रतिदिन ४५ म्हणजेच अर्ध्या तासाला एक शेतकरी आत्महत्या करतो. यावरून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची भिषणता कळते, सर्वात जास्त आत्महत्या असणाऱ्या राज्यामध्ये महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, मध्य प्रदेश व छत्तीसगड या राज्यांचा समावेश होतो.

निष्कर्ष(Conclusion) :-

१) विकसित देशात कृषीला अंबर बॉक्स, ब्ल्यू बॉक्स, ग्रीन बॉक्स अशा नावाखाली मोठ्या प्रमाणात अनुदाने दिली जातात. पण विकसनशील देशात कृषीला अत्यंत कमी अनुदान देत असल्याचे दिसून येते.

२) जागतिकीकरणानंतर भारतातील कृषी क्षेत्रात बेरोजगारीमध्ये वाढ झालेली पहावयास मिळते.

३) जागतिकीकरणामुळे शेती क्षेत्रात खते, कीटकनाशके यांच्या किंमतीत वाढ झाली आहे. व कृषीतून उत्पादन झालेल्या मालास योग्य भाव न मिळाल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या प्रमाण वाढले आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेचे भारताने सदस्यत्व स्वीकारल्यामुळे भारतीय शेतीचा विकास होईल शेती उत्पादनाची निर्यात वाढेल विविध वस्तूंच्या किंमतीवर मिळणारी सूट कमी होईल किंवा बंद होईल त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात कृषीमालाच्या किमती वाढतील कृषी मालाच्या किमती वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांना नफा जास्त मिळून त्यांचा फायदा होईल असे अपेक्षित होते उरुग्वे फेरीच्या करारामुळे जागतिक बाजारपेठेत नियमित्ता व अनुशासनबद्धता येईल. आरोग्य स्पर्धेला वाव राहणार नाही. निरोगी स्पर्धेला उत्तेजन राहील जागतिक बाजारपेठेत भारताला शिरकाव करण्यात हे वातावरण अतिशय योग्य आहे. असे वाटत होते जागतिक बँक आणि आर्थिक सहयोग आणि विकास संघटनेने असा विश्वास व्यक्त केला होता की, गॅटच्या फेरीनुसार जगाला विशेष फायदे मिळतील परंतु अनुभव असा आला की, भारताच्या जागतिक व्यापारात फारशी वाढ झाली नाही बुद्धिमत्ता हक्कासाठीचा पेटंट कायदा भारतीय शेतीच्या दृष्टीने बराच जाचक ठरणारा आहे. या कायद्याने सर्व प्रकारच्या संशोधनाला मग ती प्रक्रिया असो किंवा उत्पादन असो संरक्षण दिलेले आहे. याचा गैरफायदा मोठमोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या घेतील पेटंट कायद्यामुळे त्यांची कायदेशीर मक्तेदारी निर्माण होतआहे.

संदर्भ सूची (Reference Book) :-

१) दत्त एवं सुंदरम, गौरव दत्त & अश्विनी महाजन, एस.चंद प्रकाशन, भारतीय अर्थव्यवस्था (५५ आवृत्ती- २०१६), राम नगर, नई दिल्ली, पृ. २४९

२) डॉ. वसुंधरा पुरोहित- खांदेवाले, कृषी अर्थशास्त्र (२०१६), विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगपुरा,औरंगाबाद, पृ. ५८२-८३-८४

३) प्रा. मीरा गजाजन खातू, जागतिकीकरणाच दाहक वास्तव (२००४), अक्षर प्रकाशन, मुंबई, पृ. ३६

४) डॉ. प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

५) डॉ.लालासाहेब नारायणराव घाटगे व डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे

वर्तमान पत्र :-

१) लोकसत्ता, दि.१४ डिसेंबर, २०२२

वेब साईड : 1.www.wikipedia.com

भारतातील योजनाकाळातील कृषी व सिंचन क्षेत्रखर्चाचा आढावा : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर.
मार्गदर्शक
प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख
पदयुत्तर अर्थशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र,
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

जाधव रामेश्वर दत्तराम
संशोधक विद्यार्थी
एम.ए.,बी.एड.,सेट (अर्थशास्त्र)
मु.सोनाळा पो.निमगांव ता.अर्धापूर
जि.नांदेड

गोषवारा(Abstract):-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण असे आहे. कारण भारतामध्ये स्वातंत्र्य प्राप्ती पासून ते आजपर्यंत शेती हेच रोजगार निर्मितीचे तसेच उदरनिर्वाहाचे, उद्योगांना कच्चा माल पुरवणारे आणि सोबतच परकीय व्यापारातून चलन मिळवण्याचे क्षेत्र म्हणून उल्लेख केला जातो. भारतामध्ये नियोजन आयोगाने बारा पंचवार्षिय योजना १९५०-५१ ते २०१७ पर्यंत राबवल्या आहेत. या कालावधीत शेती क्षेत्रास उल्लेखनीय स्थान देण्यात आले आहे. यामध्ये शेतीचा वाटा ५५% वरून १५-१७% पर्यंत आला तरी भारतातील जवळपास ५५-६०% लोकांच्या उपजीविकेचे शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसाय हेच महत्वाचे साधन आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय शेतीची अवस्था बिकट होती यामुळे आर्थिक व सामाजिक विकासास खीळ बसून अनेक समस्या उद्भवत होत्या हे दृश्य बदलण्यासाठी भारत सरकारने योजनाकाळात कृषीचा विकास करण्यासाठी जो खर्च केलेला आहे त्याचाच आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

बीजसंज्ञा (Keywords):-पंचवार्षिक योजना, नीति आयोग

प्रस्तावना (Introduction):-

भारत देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आर्थिकस्थितीच्या बाबतीत प्रतिकूल अवस्थेतून प्रवास करत होता.कारण १९४७ पूर्वी श्रीलंका, ब्रह्मदेश व पाकिस्तान हे देश भारतापासून वेगळे झाल्यामुळे जनतेला आवश्यक असे अन्न-धान्याचे उत्पादन करण्यात अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. त्यामध्ये अन्न-धान्य टंचाई, उपासमार, देशातील दारिद्र्य, द्वितीय महायुद्धाचे पडसाद तसेच देशाची फाळणी सोबतच काश्मीर प्रश्न इत्यादी समस्यांना भारताला सामोरे जावे लागले. देशाची स्वतंत्र राज्यघटना तयार करून अमलात आणल्यानंतर मार्च १९५० मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्यांनी नियोजनाचा अवलंब करतांना शेती क्षेत्राच्या बाबतीत असे म्हटले कि, 'भारतीय नियोजनाचे यश हे शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेमध्ये देश अन्न-धान्याच्या बाबतीत कितपत स्वावलंबी आहे यावर अवलंबून आहे, भारताची सध्य:स्थिती विचारात घेता अन्न-धान्याची समस्या हि सार्वत्रिक स्वरुपाची असून तिला प्राधान्य देण्याची आवश्यकता आहे.' अन्न-धान्याची समस्या हि किती गंभीर स्वरुपाची आहे हे जनतेला सांगण्यासाठी सन १९६४ साली भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनीदेखील 'देशातील प्रत्येक व्यक्तीने आठवड्यातून किमान एकदा उपवास करावा असे म्हटले होते.'[१]यामधूनच १ एप्रिल १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनेला सुरवात झाली. अशा एकूण बारा योजना राबवण्यात आल्या त्यामध्ये काही चीन व पाकीस्तान आक्रमणा सारखे अडथळे, सत्तेत बदल इ. या सर्व समस्या व अडथळे दूर करत भारतामध्ये १९५१ ते २०१७ पर्यंत योजना राबवल्या यामध्ये कृषी विकास हा अग्रस्थानी आहे. कारण भारताचा जर आर्थिक विकास करायचा असेल तर सर्व प्रथम कृषी क्षेत्राचा विकास होणे आगत्याचे होते हे त्याकाळी योजनाकारांनी अगोदरच जाणले होते.

उद्दिष्टे (Objective):-

१) स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी क्षेत्रातील बदल समजून घेणे.
२) नियोजन काळातील कृषी क्षेत्राच्या खर्चाचा अभ्यास करणे.
३) नीति आयोगाचा कृषी क्षेत्रातील योगदानाचा आढावा घेणे.

गृहीतकृत्ये (Hypothesis) :-

१) शेतकऱ्यांचा परंपरागत पद्धतीकडून व्यावसायिक शेतीकडे कल दिसून येतो.
२) सरकारच्या नियोजन काळामध्ये एकूण खर्चात वरचेवर वाढ होत आहे.
३) नीति आयोगाचे कृषी क्षेत्रातील योगदान महत्वपूर्ण दिसून येते.

संशोधन पद्धती (Research Method) :-

वरील प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी द्वितीय स्त्रोत पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. व तथ्य संकलनासाठी प्रस्तुत विषयाशी संबंधित विभिन्न संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, दैनिके आणि संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण (Topic Analysis) :-

कृषी क्षेत्र हे देशाच्या विकासाच्या अग्रस्थानी असल्याकारणाने कोणत्याही देशाचा विकास करावयाचा झाल्यास सर्व प्रथम कृषीचा विकास करणे महत्वाचे आहे. म्हणूनचकोलवहूवरयांच्यामताप्रमाणे, "संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी शेती क्षेत्राचा विकास अगोदर व्हायला हवा नाही तर एखादे क्षेत्र अविकसित असल्यामुळे दुसऱ्या क्षेत्राच्या आर्थिक विकासात अडचणी येत असतील तर ते अविकसित क्षेत्र शेतीच असणार जे अन्य क्षेत्राच्या विकासात अडचणी निर्माण करत असेल."[२] इतके विकासाच्या टप्प्यात कृषी विकासास महत्व आहे. म्हणूनच भारत सरकारचे आर्थिक नियोजन हे व्यापक सामाजिक हितासाठी व आर्थिक कल्याणासाठी केंद्र सरकार मार्फत जाणीवपूर्वक राबवण्यात येणारे धोरण असते.[३] व या नियोजानामार्फत देशातील काही सामाजिक व आर्थिक भेडसावणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी कृषीचा विकास करणे महत्वाचा आहे. त्यामुळे सरकारने यासाठी पुढीलप्रमाणे योजनाकालावधीत कृषी व सिंचन क्षेत्रावरती केलेल्या खर्चाचा आढावा पाहता येईल.

तक्ता क्र.१

विविध पंचवार्षिक योजनेत कृषी व सिंचन क्षेत्रावरती केलेला खर्च

(संख्या कोटी रुपये)

योजना	योजनेचा एकूण खर्च	कृषी क्षेत्रावर केलेला खर्च
पहिली योजना	१,९६० (१००%)	६०० (३१%)
दुसरी योजना	४,६०० (१००%)	९५० (२०%)
तिसरी योजना	८,५८० (१००%)	१,७५० (२१%)
चौथी योजना	१५,९०० (१००%)	३,८१० (२४%)
पाचवी योजना	३९,४३० (१००%)	८,७४० (२२%)
सहावी योजना	१,०९,२९० (१००%)	२६,१३० (२४%)
सातवी योजना	२,१८,७३० (१००%)	४८,१०० (२२%)
आठवी योजना	४,८५,४६० (१००%)	१,०१,१५० (२०.८%)
नववी योजना	८,५९,२०० (१००%)	१,७६,२१७ (२०.५%)
दहावी योजना	१५,२५,६३९ (१००%)	३,५५,०५५ (२०%)
अकरावी योजना	३६,४४,७१८ (१००%)	६,७४,१०५ (१८.५%)
बारावी योजना	८०,५०,१२३ (१००%)	--

स्त्रोत- भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त एवं सुंदरम,एस.चंद प्रकाशन (५५ आवृत्ती),राम नगर,नई दिल्ली, पान-२७५

वरील तक्ता क्र.१मध्ये आर्थिक नियोजनात पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून सरकारने कृषी व सिंचन क्षेत्रात केलेल्या खर्चाचा आढावा दर्शवला आहे. याद्वारे देशातील कृषीचा विकास, उपासमार कमी करणे, दारिद्रय निर्मुलन, रोजगारवाढ करून अर्थव्यवस्थेला चालना इत्यादि उद्दिष्टे होती. त्यामध्येHarrod-Domar Model नुसार पहिल्या योजनेत कृषीचा विकास करणे हे सरकारचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. एकूण योजना खर्चाच्या ३१% खर्च म्हणजेच १,९६० कोटी पैकी ६०० कोटी रुपये कृषी व सिंचन क्षेत्रावरती खर्च करण्यात आले. या योजनेत १२ लक्ष एकर जमीन नव्याने लागवडीखाली आणली गेली. व १४० लाख एकर जमिनीला पाणीपुरवठ्याची सोय करण्यात आली. सरकारच्या शेतीतील विशेष प्रयत्नामुळे ११% चे उद्दिष्टे पूर्ण करून अतिरिक्त ७% उत्पादनात वाढ झाली.[४]

दुसऱ्या योजनेत सरकारने एकूण खर्चा पैकी (४,६०० कोटी) कृषी व सिंचन क्षेत्रात ९५० (२०%) कोटी रुपये खर्च करण्याचे उद्दिष्टे ठेवले. या योजनेत ७९.७ दशलक्ष टनांपर्यंत अन्न-धान्य उत्पादन वाढले. तिसऱ्या योजनेत एकूण खर्चा पैकी (८,५८० कोटी) कृषी व सिंचन क्षेत्रात २१% (१,७५०कोटी) खर्चाचे उद्दिष्टे होते. या योजनेत शेती उत्पादनात ३०% वाढ घडवून आणण्याचे लक्ष्य होते पण या कालावधीत भारतासोबत चीन व पाकिस्तान युद्ध झाले. यामुळे देशात लोकांना पुरेल इतके अन्न-धान्य निर्माण न झाल्यामुळे ११०० कोटी रुपयाच्या अन्न-धान्याची आयात करण्यात आली. सन १९६६-६९ मध्ये पंचवार्षिक योजने ऐवजी तीन वार्षिक योजना राबवून सरकारने शेतीचा

विकास करण्याचे ठरवले. या तीन वार्षिक योजनेत शेतीक्षेत्रावर एकूण १६२४ कोटी रुपये म्हणजे एकूण योजना खर्चाच्या २४% खर्च करण्याचे ठरवले. यामुळे काही ठराविक पिकात वाढ (गहू, कापूस, तांदूळ) झाली पण ती वाढ अन्न-धान्याची मागणी पूर्ण न करू शकल्यामुळे भारताला २५.२ दशलक्ष टनाची आयात करावी लागली. या कालावधीत हरितक्रांतीचा प्रयोग करूनही शेतीक्षेत्रात अपेक्षित यश मिळाले नाही.

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण खर्चा पैकी (१५,९०० कोटी) कृषी व सिंचन क्षेत्रात २४% खर्च करण्यात आला. या अवधीत शेती विकासाचा वेग प्रतिवर्षी २.८% इतका राहिला या कालावधीत शेतीचा विकास अपेक्षेप्रमाणे झाला नसल्याचे दिसून येते. पाचव्या योजनेत ४.२५ इतका वार्षिक वृद्धीदर साधण्याचे लक्ष्य होते. या योजनेत एकूण खर्चा पैकी २२% खर्च शेतीवर करण्याचे लक्ष्य होते. केंद्रातील बदलामुळे ही योजना एक वर्ष अगोदर संपवण्यात आली. सहाव्या योजनेत अर्थव्यवस्थेच्या स्थैर्यासाठी शेती क्षेत्राचा पाया मजबूत करण्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरवण्यात आले होते. यामध्ये जमीन सुधारणा कार्यक्रम, सुधारित तंत्रज्ञानाचा वापर, शेती रोजगारात वाढ, जलसिंचन, पुरनियंत्रण या सारख्या सुधारणा करण्यासाठी नियोजन आयोगाने एकूण खर्चा पैकी (१,०९,२९० कोटी) शेती व सिंचन क्षेत्रावर २४% खर्च करण्याचे ठरवले. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीमध्ये वृद्धीचे अपेक्षित वार्षिक लक्ष्य ४.३% इतके होते ते प्रत्यक्षात ३.८% इतके साध्य झाले.

सातव्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण खर्चा पैकी (२,१८,७३०कोटी) कृषी व सिंचन क्षेत्रात २२% खर्च करण्यात आला. हा खर्च शेती क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी सामाजिक सुविधा, बाजार पेठेचा विकास, मागास प्रदेशात शेती पतपुरवठा संस्थांचा विकास, शेतमाल किंमत विषयी योग्य धोरण, शेतीसाठी जलसिंचन सुविधा, जंगल संपत्ती विकासासाठी योग्य धोरण, पावसाच्या पाण्याचे नियोजन इ. कार्याचा या योजनेत समावेश होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात देशाने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला त्यामध्ये जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचा समावेश होता.यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली. आठव्या योजनेत एकूण खर्चा पैकी (४,८५,४६० कोटी) कृषी व सिंचन क्षेत्रात १,०१,१५० (२०.८%) कोटी रुपये शेती, जलसिंचन, ग्रामीण विकास व शेतीशी संबंधित सामाजिक व आर्थिक सुविधांच्या निर्मितीसाठी खर्च करण्याचे ठरले. या योजनेत अन्न-धान्य उत्पादन वाढीचे लक्ष्य २१० दशलक्ष टन होते. ते १९९ दशलक्ष टनापर्यंत साध्य झाले.

नवव्या पंचवार्षिक योजनेत भारतीय शेती व्यवसायातील क्षेत्रीय असमतोल दूर करण्यासाठी शेती उत्पादकता वाढीच्या उद्दिष्टांना प्राधान्य देण्याचे ठरले. त्यासाठी देशामधील ग्रामीण भागात शेती व शेतीपूरक व्यवसायाची उभारणी करून रोजगार निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला. या नवव्या योजनेत एकूण खर्च ८,५९,२०० कोटी रुपये होता यापैकी १,७६,२१७ कोटी रुपये म्हणजेच एकूण खर्चाच्या २०.५% भाग उद्दिष्ट पूर्तीसाठी वापरण्यात आला असून देखील पिकांच्या बाबतीत ठरवलेले लक्ष तेवढ्या प्रमाणात साध्य झाले नाही असे दिसून येते. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी व सिंचन क्षेत्रासाठी एकूण रक्कमेपैकी (१५,२५,६३९ कोटी) २०% रक्कम म्हणजेच ३,५५,०५५ कोटी रुपये खर्च करून विकास करण्याचे नियोजन आयोगाने ठरवले होते. या योजनेत शेती व शेतीपूरक उपक्रम, विशेष क्षेत्र कार्यक्रम, ग्रामीण विकास, जलसिंचन व पूरनियंत्रण इत्यादी कामे करण्याचे उद्दिष्टे होते. सोबतच व्यापारी शेती व फुल शेती सारखे प्रयोग देखील करण्यात आले.

आकराव्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण खर्च ३६,४४,७१८ कोटी रुपये करण्याचे योजिले होते त्यापैकी शेती व सिंचन क्षेत्रात ६,७४,१०५ कोटी रुपये म्हणजेच १८.५% इतका खर्च करण्याचे योजिले होते. शेती क्षेत्रात ४% वृद्धीदर निर्धारित करण्यात आला होता पण प्रत्यक्षात ३.३% इतका साध्य झाला. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचा कालावधी १ एप्रिल २०१२ ते ३१ मार्च २०१७ हा होता. या योजनेचा एकूण खर्च जवळपास ८०,५०,१२३ कोटी रुपये एवढा होता व कृषी क्षेत्रात ४% वृद्धी करण्याचे लक्ष होते. पण प्रत्यक्षात साध्य २.७% इतकीच झाले. सामन्यात: १९५१-५२ मध्ये अन्न-धान्याचे उत्पादन ५०.८ मिलियन टन होते व लोकसंख्या ३६ करोड १० लाख ८८ हजार नव्वदइतकी होती. व २०१६-१७ मध्ये अन्न-धान्याच्या उत्पादनात २७३.४ मिलियन टनापर्यंत वाढ झाली व २०११ च्या जनगणनेनुसार २०१६-१७ मध्ये भारताची लोकसंख्या जवळपास १३०-३५ कोटी पर्यत असेल असे म्हणावयास हरकत नाही.

सन २०१४ मध्ये भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ ऑगस्ट स्वतंत्र दिनी नियोजन आयोगाचे नाव बदलून नीति आयोग असे ठेवले. या आयोगानुसार १३ वी पंचवार्षिक योजना बनवणे बंद केले व यापुढे २०१७-२०३५ या कालावधीसाठी ड्राफ्ट ॲक्शन प्लान सादर केला. अर्थसंकल्प २०२०-२१ मध्ये कृषी, सिंचन व ग्रामीण विकासासाठी १६ कलमी कार्यक्रम सुचवण्यात आला. त्यामध्ये कायद्याची अंमलबजावणी, जलसंवर्धन, यांत्रिकीकरण, खते, गोदाम, ग्राम साठवण योजना, किसान रेल, कृषी उडान, फलोत्पादन, एकात्मिक शेती,e-NWR गोदामासंबंधित e-NWR (Negotiable Warehousing Receipts), पतसहाय्य, पशुसंवर्धन, नील अर्थव्यवस्था, किनार विकास,

सहाय्यता गट या १६ कलमी कार्यक्रमासाठी दोन सदराखाली खर्च होईल. कृषी, सिंचन व संलग्न क्षेत्रासाठी १.६० लाख कोटी रुपये आणि ग्रामीण विकास व पंचायती राजवर १.२३ लाख कोटी रुपये. कृषीसाठी २०२०-२१ मध्ये असा एकूण २.८३ लाख कोटी रुपये खर्च प्रस्तावित आहे.[५]

निष्कर्ष (Conclusion) :-

१) भारतीय शेतकरी हा योजनाकाळात नवीन बी-बियाणांचा वापर करून तांत्रिक शेतीकडे वळला आसल्याचे दिसून येते.

२) योजनाकाळात आवश्यकतेनुसार शेतीच्या खर्चात वाढ झालेली वरील आकडेवारीन दिसून येते.

३) अर्थसंकल्प २०२०-२१ नुसार १६ कलमी कार्यक्रम सरकारने जाहीर केला व शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करत असतांना दिसून येते.

अत्तापर्यंत भारतामध्ये एकवर्षीय योजना वगळून बारा पंचवार्षिक योजना राबवण्यात आल्या आहेत. या योजनेत कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत बघितले तर सरकारने केलेला खर्च कोटी रुपयात वाढलेला दिसून येतो आहे पण एकूण खर्चाच्या तुलनेने जो दर आहे त्यामध्ये घटच होत गेलेली दिसून येते. काळात जसा बदलहोत चालला आहे तसा इतर दोन क्षेत्राचा विकास कृषीच्या तुलनेने जलद गतीने होत आहे. सरकार कृषी मध्ये वेगवेगळया योजना व शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य देखील करत आहे पण इतर देशांबरोबर भारतीय शेतीची तुलना केल्यास आणखी भरपूर विकास करावयाचा आहे याची कल्पना येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत बघितले तर असे लक्षात येते कि जे व्यक्ती साक्षर आहेत ते शेती व्यतरिक्त दोन क्षेत्रात कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात व जे अशिक्षित आहेत असेच लोक शेती करतांना पहावयास मिळतात. असेच आणखी भरपूर कारणे सांगता येतील भारतीय शेती जगातील देशाशी का मागास आहे. जसे योग्य बी-बियाणांची अनुपलब्धता, वातावरण बदल, जमिनीचे तुकडीकरण, शेत मालाच्या तुलनेत खते व बी-बियाणांच्या जास्त किंमती त्यामुळे शेतकरी शेती करण्यास अनुउत्सुक, सरकारी योजनेतून शेतकऱ्यास नेमके हवे असलेले औजारे, बी-बियाणे, खते वेळेवर न मिळणे, सरकारी योजनेची दप्तर दिरंगाई, कर्जबाजारीपणा, शेतमालास पिकवतांना व विकतांना भावात तफावत इत्यादी. जगातील इंग्लंड, अमेरिका सारख्या देशात १% लोकसंख्या शेती करतांना पहावयास मिळते. तर भारतातील लोकसंख्या हि जवळपास आर्ध्याच्यावर हि शेती व संलग्नित क्षेत्रावर अवलंबून आहे.

भारतीय शेतीचा विकास जेवढा झाला आहे त्यात नियोजन आयोगाने तयार केलेल्या पंचवार्षिक योजनांचेच महत्वाचे योगदान आहे. सध्याच्या शेतीचे स्वरूप हे बदलतांना दिसते. कारण अगोदर शेती व्यवसाय हा केवळ उदरनिर्वाहासाठी केला जायचा पण आता व्यापारी दृष्टीकोन ठेऊन, यांत्रिक पद्धतीने, शिक्षित वर्ग शेतीकडे वळल्याने, पारंपारिक पिकांऐवजी जो माल बाजारात विकेल तोच माल पिकवला जात आहे. असे बदल पण शेतीत होत आहेत तरी जे वर उल्लेखल्या प्रमाणे मुळ प्रश्न आहेत ते आणखीन बुड धरून आहेत ज्यामध्ये बदल होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची (Reference Book) :-

१) डॉ.लालासाहेब नारायणराव घाटगे व डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ- १४.१

२) डॉ. जय प्रकाश मिश्र, कृषी अर्थशास्त्र, साहित्य भवन पुब्लिकेशन- २०१६, आगरा, पृ- १८

३) डॉ.देसले किरण, अर्थशास्त्र-१, दीपस्तंभ प्रकाशन,जळगांव, पृ- ६३७-३८

४) डॉ. राजेश सुभाष चालीकवार, आधुनिक भारताचे निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू, पायगुण प्रकाशन, अमरावती

५) दत्त एवं सुंदरम, गौरव दत्त & अश्विनी महाजन, एस.चंद प्रकाशन, भारतीय अर्थव्यवस्था (५५ आवृत्ती- २०१६), राम नगर, नई दिल्ली,पृ.२७५

६) डॉ. अनिलकुमार वावरे व डॉ. विजय कुंभार, अर्थशास्त्रातील संशोधन पद्धती, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, औरंगाबाद

७) डॉ. प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

संकेतस्थळे (Web Sides) :-

१) Central Intelligence Agency (CIA), 20 Sept. 2017

२) www.mpscmantra.com(भारताची जनगणना २०११)

३) https://en.m.wikipedia.org/wiki/five- Year Plans of India

४) LyricsIndia.net

५) www.shodh.inflibnet.ac.in

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्र स्थिती, आव्हाने : एक विश्लेषण

डॉ. राजेश गायधनी

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदूर,Email :rajeshgaidhani28@gmail.com

गोषवारा :

प्रस्तुत सांख्यिकीय विश्लेषणामध्ये, 1980-1981 ते 2011-2021 या कालावधीत कृषी क्षेत्र, खाते आणि सिंचन यांसारख्या घटकांचा कृषी सकल देशांतर्गत उत्पादनावर कोणताही सकारात्मक परिणाम झालेला नाही. किंवा करिता अभ्यासामध्ये कीटकनाशके, बियाणे, खते आणि बियाणे किंवा परिवर्तनीय घटकांचा विचार केला गेला आहे. सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण कल विश्लेषणाने असा निष्कर्ष काढला आहे की विचाराधीन कालावधीत एकूणच कृषी GDP वर मोठा प्रभाव पडला आहे. शेवटी, सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीच्या पुनरुज्जीवनाची पोकळी सरकारने भरून काढण्याची गरज आहे कारण त्याचा या क्षेत्राच्या विकासावर गुणात्मक परिणाम होतो. म्हणजेच ग्रामीण पायाभूत सुविधांसाठी दीर्घकालीन दृष्टीचे धोरण विकसित करणे महत्त्वाचे आहे.

कळशब्द : सिंचन, जीडीपी, शेतमजुरी, वनीकरण

प्रस्तावना : कृषी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणांनी कृषी आधुनिकीकरणासाठी नवीन मार्ग तयार केले आहेत, ज्यामध्ये गेल्या दोन दशकांमध्ये वेगाने वाढ झाली आहे. यामुळे केवळ व्यापारीकरण आणि विविधीकरण झाले नाही तर या क्षेत्रातील गुंतवणूकीसाठी अनेक तांत्रिक आणि संस्थात्मक प्रगतीही झाली आहे. बहुतांश भारतीय कुटुंबे शेतीच्या उत्पन्नावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत. 2015 पर्यंत, ग्रामीण कुटुंबांच्या 58% पेक्षा जास्त उत्पन्न शेतीने पुरवले. जीडीपीमध्ये सर्वात मोठा वाटा कृषी, मत्स्यपालन आणि वनीकरण यांचा आहे.

भारतातील ग्रामीण भाग हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. 1993-1994 मध्ये, हा आकडा 64.8% पर्यंत घसरला होता आणि 2011-2021 पर्यंत तो 48.9% पर्यंत घसरला होता. त्या वर्षांच्या दरम्यान, 43% पुरुष कामगार आणि 60% महिला कामगार शेतीमध्ये गुंतलेले होते. आपल्या एकूण निर्यातीचे मूल्य आपण परदेशात पाठवलेल्या कृषी मालाच्या किमती इतकेच आहे. परिणामी, आपल्या अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका महत्त्वाची आहे. चीन (5.3%), पाकिस्तान (4.4%) आणि इंडोनेशिया (4.1%) च्या तुलनेत 1951-2006 पर्यंत भारताचा कृषी उत्पादनातील सरासरी वार्षिक वाढीचा दर अंदाजे 3.0% होता. "हरित क्रांती" नंतरच्या वर्षांमध्ये, वार्षिक वाढ सरासरी 2.4% होती (1967-1968 ते 2013-2014). 2012-2013 मध्ये, कृषी आणि संबंधित उद्योगांचा विकास दर 1.5% होता; 2013-2014 मध्ये ते 5.6% होते; 2014 2015 मध्ये ते 0.2% होते; 2015-2016 मध्ये ते 0.7% होते; आणि 2020-2021 मध्ये ते 4.9% होते. कृषी विस्ताराचे एक कारण स्पष्ट नाही कारण सर्व कृषी उत्पादनापैकी निम्मे उत्पादन थेट हवामानाशी संबंधित आहे. वनीकरण, वृक्षतोड आणि मासेमारी यासह कृषी आणि संबंधित क्रियाकलापांद्वारे योगदान दिलेल्या घटक खर्चावर GDP ची टक्केवारी 1950-1952 मधील 53.1% वरून 1990-1992 मध्ये 29.6% आणि नंतर 2013-2014 मध्ये 13.9% झाली. % पूर्ण झाली. 2014-2015 मध्ये, 2011-2012 हे आधारभूत वर्ष म्हणून वापरून मुलभूत किंमतींवर कृषी आणि संलग्न क्रियाकलापांचा सकल वर्धित मूल्याचा 16.5% वाटा होता. 2020-2021 मध्ये हा आकडा 15.4% पर्यंत खाली आला आहे. बाजारातील सुधारणांनंतरच्या वर्षांमध्ये एकूण टक्केवारी म्हणून कृषी क्षेत्राला

वाटप करण्यात आलेला वाटा घसरला आहे. 1990-1991 मध्ये तो 9.9 टक्के होता; 2011-2012 पर्यंत (1993-1994 किमतीनुसार 8.6 टक्के); आणि 2020-2021 पर्यंत ते 7.8 टक्के होते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1) जगभरातील इतर अर्थव्यवस्थांच्या तुलनेत उत्पादन आणि उत्पादकतेच्या दृष्टीने भारताच्या कृषी क्षेत्राच्या विकासाचे परीक्षण करणे.

2) या संशोधनाचे उद्दिष्ट 1980-1981 ते 2011-21 या कालावधीत कृषी उत्पादनातील विकासाचे परीक्षण करणे आहे.

3) या संशोधनाचा उद्देश भारताच्या कृषी GDP विकास दरावर विविध कृषी उत्पादनातील प्रभावाचे विश्लेषण करणे आहे.

4. भारतातील कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या गुंतवणुकीचा आणि सरकारी उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

5. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने आणि शेतीची भूमिका ओळखणे.

संशोधन पद्धती :

या अभ्यासा करीता माहिती पूर्णपणे दुय्यम स्त्रोतांकडून प्राप्त करण्यात आलेली आहे. सामाजिक विज्ञानासाठी दुय्यम दुय्यम माहिती संकलनाचे लोकप्रिय स्रोत असलेल्या जनगणना, सरकारी संस्थांद्वारे गोळा केलेली माहिती, संस्थात्मक नोंदी आणि इतर संशोधन हेतूंसाठी गोळा केलेला माहितीचा वापर येथे केलेला आहे. माहिती संकलनासाठी दुय्यम माहिती संकलन पद्धत वापरली गेली. ज्याचा तपशील खाली दिला आहे.

आर्थिकआणि सांख्यिकी संचालनालय, कृषी मंत्रालय (DESMOA)

1. साप्ताहिक आणि दैनंदिन घाऊक किमती

2. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किमती

3. शेतमालाच्या कापणीच्या किमती

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राची प्रगती

आपण पाहू शकतों (तक्ता 1) देशातील एकुण लोकसंख्येपैकी किती लोक1951 पासून कृषी वर अवलंबून असलेल्या उद्योगात काम करतात. 1951 च्या जनगणनेनुसार युनायटेड स्टेट्समध्ये 361,1 दशलक्ष लोक राहत होते. तेव्हापासूनच्या 60 वर्षांत, देशाची लोकसंख्या 850 दशलक्ष लोकसंख्येने वाढली आहे. सोबतचा तक्ता दर्शवितो की 1951 ते 1961 पर्यंत लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर 1.96 टक्के होता आणि नंतर 1961 ते 1971 पर्यंत 2.20 टक्के होता. 1991 च्या जनगणनेनुसार 1980 मध्ये लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर 2.16 टक्के होता. 1991 ते 2001 दरम्यान लोकसंख्या वाढीचा दर दरवर्षी 1.97 टक्के आणि नंतर 2010 ते 2021 पर्यंत दर वर्षी 1.5 टक्के इतका कमी झाला. 1951 पासून, एकूण लोकसंख्येतील ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये सातत्याने घट होत आहे. 1951 मध्ये संपूर्ण लोकसंख्येच्या 82.7% वरून, 2011 पर्यंत फक्त 68.9% लोक ग्रामीण भागात राहत होते. संपूर्ण कर्मचारी संख्या 1951 मध्ये 135.9 दशलक्ष वरून 2011 मध्ये 481.9 दशलक्ष इतकी वाढली आहे. 2021 मध्ये, कृषी आणि संलग्न क्रियाकलापांनी 263.1 दशलक्ष लोकांना किंवा एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी 54.6% रोजगार दिला. यावरून जगाची शेतीवरील अवलंबित्व लक्षात येते

Table 1 : Population and Agricultural workers (In Milions)

Year	Total Population	Average Annual Exponential	Rural population	Total Workers	Agricultural Workers		
					Cultivators	Agricultural	Total
1951	221.1	1.05	198.6	149.5	59.9	37.3	87.2
1961	538.2	1.86	260.3	178.7	89.6	30.5	121.1
1971	568.2	2.10	339.0	186.4	88.2	48.5	135.7

1981	583.3	2.58	425.6	247.6	102.5	50.5	141.0
1991	746.4	3.16	530.6	324.1	120.5	64.6	175.3
2011	928.7	3.09	752.6	412.2	120.7	116.8	214.1
2021	1110.8	3.76	733.7	491.9	128.8	134.3	283.1

Source: Registrar General Of India

तक्ता 1 नुसार , शेतकरी आणि शेतमजुरांमध्ये विभाजन दर्शविते. 2011 मध्ये देशभरात 118.8 दशलक्ष शेतकरी आणि 144.3 दशलक्ष शेतकरी होते. आकडेवारीवरून हे स्पष्ट झाले आहे की 1951 मधील 71.9% वरून 2021 मध्ये 45.1% पर्यंत शेतमजुरांचा वाटा कमी झाला आहे, तर त्याच कालावधीत शेतमजुरांचा वाटा 28.1% वरून 54.8% वर गेला आहे. अनेकांनी शेतकरी ते शेतमजुरीकडे करिअर बदलले आहे हे यावरून दिसून येते. 2011 च्या जनगणनेच्या आकडेवारीवर आधारित, आम्हाला माहित आहे की शेतकऱ्यांची संख्या सुमारे 9 दशलक्षने कमी झाली आहे तर शेतमालाची संख्या सुमारे 38 दशलक्षने वाढली आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्रामध्ये लक्षणीय संरचनात्मक सुधारणा झाली आहे 1950-51 मधील 51.90% वरून 2014-15 मध्ये 17.00% पर्यंत जीडीपीच्या वाटा कमी होण्याच्या स्वरुपातील बदल पारंपारिक कृषी अर्थव्यवस्थेपासून सेवा वर्चस्व असलेल्या अर्थव्यवस्थेकडे वळल्याचे सूचित करतात (आकृती 1). जीडीपीमधील कृषी योगदानातील ही घट रोजगारातील शेतीच्या वाटा समान घटासह नाही. तथापि, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत, बिगरशेती उपक्रमांतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा वाटाही वाढला आहे

आकृती 1: भारताच्या GDP मध्ये क्षेत्रनिहाय योगदान (1950-2015)

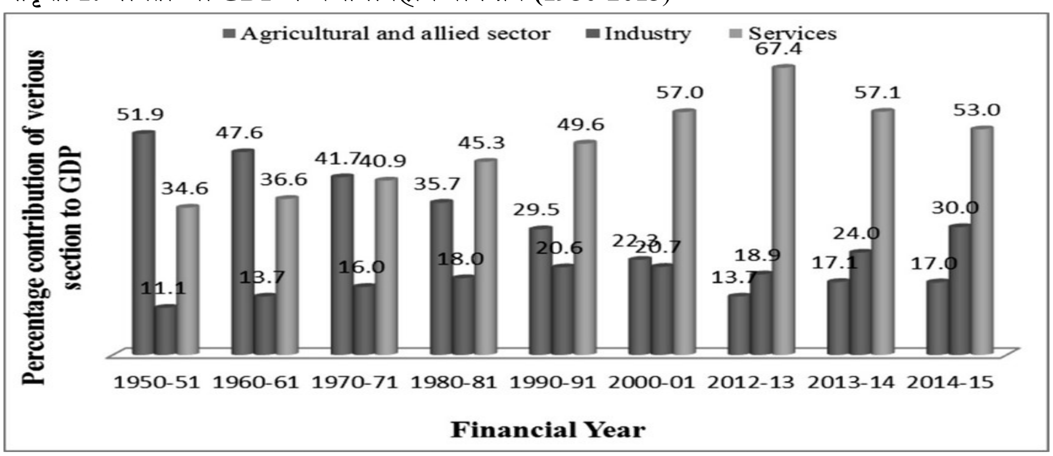

Source : *Planning commission, Government of India, July 2015.*

2007-12 या कालावधीत 4.0% च्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत कृषी आणि संबंधित क्षेत्रात सरासरी वार्षिक 3.6% वाढ झाली. या क्षेत्राची वाढ केवळ उद्दिष्टापेक्षा कमीच नाही तर अत्यंत असमानही आहे.

शेती समस्या आणि प्राधान्यक्रम :

भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि ग्रामीण गरिबांच्या सुधारित कल्याणासाठी कृषी क्षेत्रातील तीन आव्हाने महत्त्वाची आहेत.

1. जमिनीची उत्पादकता वाढवणे: जमिनीच्या प्रति युनिट उत्पादकता वाढवणे हे कृषी वाढीचे मुख्य इंजिन असणे आवश्यक आहे. कारण जवळजवळ सर्व लागवडीयोग्य जमिनीवर शेती केली जाते. जलस्रोत देखील मर्यादित आहेत आणि सिंचनासाठी पाणी वाढत्या औद्योगिक आणि शहरी गरजा पूर्ण करणे आवश्यक आहे. "उत्पादन वाढवणे, उच्च-मूल्य असलेल्या पिकांमध्ये विविधता आणणे आणि विपणन खर्च कमी करण्यासाठी मूल्य साखळी तयार करणे" ही काही तंत्रे आहेत ज्यांचा उत्पादन वाढविण्यासाठी वापर करणे आवश्यक आहे.

2. ग्रामीण दारिद्र्य कमी करणे : ज्यामध्ये कृषी तसेच बिगरशेती रोजगार यांचा समावेश आहे: ग्रामीण विकासाचा फायदा गरीब, भूमिहीन, महिला, अनुसूचित जाती आणि जमातींनाही झाला पाहिजे. शिवाय, मजबूत प्रादेशिक असमानता आहेत: भारतातील बहुसंख्य गरीब हे पावसावर अवलंबून असलेल्या भागात किंवा पूर्व भारत-गंगेच्या मैदानात आहेत. अशा गटांपर्यंत पोहोचणे सोपे नव्हते. प्रगती होत असताना - गरीब म्हणून वर्गीकृत ग्रामीण लोकसंख्या 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या जवळपास 40% वरून 2000 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत 30% च्या खाली गेली (दरवर्षी सुमारे 1% घसरण) - जलद कपात करण्याची स्पष्ट गरज आहे. म्हणून, गरिबी निर्मूलन हा सरकार आणि जागतिक बँकेच्या ग्रामीण विकासाच्या प्रयत्नांचा मध्यवर्ती आधारस्तंभ आहे.

3. कृषी विस्तार व अन्न सुरक्षा धोरण : 1970 च्या भारताच्या हरित क्रांतीदरम्यान अन्नधान्य उत्पादनात तीव्र वाढ झाल्यामुळे देशाला अन्नधान्यांमध्ये स्वयंपूर्णता प्राप्त झाली आणि दुष्काळाचा धोका टाळता आला. 1970 ते 1980 च्या दशकात शेतीची तीव्रता वाढल्याने ग्रामीण मजुरांची मागणी वाढली ज्यामुळे ग्रामीण मजुरीची वाढ झाली आणि अन्नाच्या किमती घसरल्याने ग्रामीण गरिबी कमी झाली. तथापि 1990 आणि 2000 च्या दशकात कृषी वाढ मंदावली, सरासरी 3.5% प्रतिवर्ष होती आणि 2000 च्या दशकात तृणधान्य उत्पादनात केवळ 1.4% वाढ झाली. धोरण निर्मात्यांनी अशा प्रकारे धोरणात्मक कृती आणि सार्वजनिक कार्यक्रम सुरू करणे आणि/किंवा निष्कर्ष काढणे आवश्यक आहे जे या क्षेत्राला सध्याच्या धोरण आणि संस्थात्मक शासनापासून दूर नेणे आवश्यक आहे जे यापुढे व्यवहार्य नाही असे दिसते आणि अधिक उत्पादनक्षम, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक आणि एक मजबूत पाया तयार करणे आवश्यक आहे.

धोरणांचे परिणाम आणि निष्कर्ष :

सुरुवातीला असे लक्षात आले की खते आणि निव्वळ सिंचन क्षेत्र यांसारख्या परिवर्तनांचा 1980-1981 आणि भविष्यातील 2020-2021 मध्ये कृषी जीडीपीवर कोणताही विशेष परिणाम होणार नाही. कीटकनाशके, वीज, पाऊस आणि बियाणे या सर्व घटकांवर परिणाम होतो. लक्षात घेतलेल्या संपूर्ण कालावधीत कृषी जीडीपीवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. कीटकनाशकांचा वापर आणि वीज आणि कृषी जीडीपी यांच्यात विपरित संबंध आहे. जेव्हा पाऊस पडतो आणि शेतकरी बियाणे पेरतात तेव्हा शेतीचे सकल देशांतर्गत उत्पादन वाढते.

कृषी करीता सिंचन, वीज, बियाणे आणि खते या सर्वांचा पुरवठा सरकारकडून कमी खर्चात पुरेशा प्रमाणात केला जाऊ शकतो. खरेदी आणि किमान आधार कायद्याच्या संयोजनाद्वारे सरकार शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला वाजवी किंमतीची हमी देऊन मदत करू शकते. स्थिर बाजार, स्थिर किमती आणि निविष्ठांचा स्थिर पुरवठा याची खात्री करण्यासाठी सरकारला जबाबदार धरले पाहिजे. भूक आणि गरिबीच्या समस्या सोडवण्याबरोबरच, रस्ते, पाणी व्यवस्था, कृषी प्रयोगशाळा आणि विस्तार सेवा यासारख्या गोष्टींवर पुरेसा पैसा खर्च करून निर्यात करण्यायोग्य अधिशेष निर्माण करण्यासाठी सरकारने शेतीमध्ये सहभागी होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

V Sakhare, "Agricultural Development and India Economy,"
Gulati, "Emerging Trends in Indian Agriculture
N. Khan et al., "Potential Role of Technology Innovation in Transformation of Sustainable Food Systems : A Review,"
R. Wagh and A. P. Dongre, "Agricultural Sector: Status, Challenges and it's Role in Indian Economy,"
Ministry of Agriculture, Annual report 2014.
Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture.
Department of Agriculture and Cooperation, Agricultural Census Division, Ministry of Agriculture.
Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture.
http://www.importantindia.com/ posted on 30 June 2015.

भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हाने- लोकसंख्या व बेरोजगारी

डॉ.खर्डे ए.सी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एस.जी.आर.जी.,महाविद्यालय,परांडा
उर्मिला शुभाष शेंडगे
संशोधक विदयार्थी बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ ,संभाजीनगर

प्रास्तविक: देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. या ७५ वर्षामध्ये देशाने नियोजन मार्गाचा आवलंब करून वेगवेगळया क्षेत्रामध्ये चौफेर प्रगती केली आहे. स्वातंत्र्याचे अमृत मोहत्सवी वर्ष मोठ्या दिमाखात साजरे करीत आसतान वेगवेगळया आव्हानांनचा सामना सहजपणे केलेला आहे. देशाने उर्जा,वाहतूक दळणवळण,खाणकाम ,विज्ञान,तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात भरीव कामगिरी केलेली आहे. त्यामुळे भारत एक महासत्ताक राष्ट्र म्हणून उदयास येऊ पाहत आहे. जागतिक बँकेने नुकत्याच जाहीर केलेल्या अंदाजानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी सन २०२२-२३ मध्ये जी.डी.पी. वाढीचा दर ८.७ टक्के राहील आसे जाहीर केले आहे . आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने २५ जानेवारी २०२२ला जरी केकेल्या जगतिक आर्थिक अहवालानुसार सन २०२१-२२ आणि २०२२-२३ साठी जी.डी.पी. वाढीचा दर ९टक्के राहील आसा अंदाज व्यक्त केला आहे. आशा पद्धतीने जगात सर्वात जास्त वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेकडे पाहिले जात आहे. आसे आसले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर काही आव्हाने महत्वपूर्ण आहेत. त्यामध्ये लोकसंख्यावाढ व वाढती बेरोजगारी हि प्रमुख आव्हाने आहेत.

भारत हा अतिरिक्त लोकसंख्या असणारा देश आहे. जागतिक लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत हा दूतिय क्रमांकाचा देश आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मते २०३० पर्यंत भारत चीनला पाटिमागे टाकून एक नंबरवर पोहचेल. अतिरिक्त लोकसंख्या असल्यामुळे देशामध्ये बेरोजगारीचे प्रमाणही खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे. या दोन प्रमुख घटकामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर महत्वपूर्ण आव्हान निर्माण झाले आहे. सदर संशोधन पेपर मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील अतिरिक्त लोकसंख्या व त्याबरोबरच असणारी बेरोजगारी या आव्हनांची चर्चा केली आहे.

संशोधन उद्दिष्ट्ये:

1. भारतातील लोकसंख्या वाढीचा आढवा घेणे.
2. भारतातील बेरोजगारीच्या समस्येची चर्चा करणे.
3. लोकसंख्या व बेरोजगारी नियत्रंण उपायांचा परामर्श घेणे.

भारतातील लोकसंख्या:

भारतामध्ये सन २०११च्या जनगणनेनुसार एकून लोकसंख्या १२१ कोटी झाली आहे. एकून जगतिक लोकसंख्येच्या १७ टक्के लोकसंख्या भारतामध्ये राहते. मात्र जगाच्या एकूण भूभागापैकी केवळ २.४ टक्के भूभाग देशाने व्यापलेला आहे. त्यामुळे लोकसंख्या व जमिनीचे असमान वितरण झाले आहे. देशातील संसाधनाच्या तुलनेने लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येची समस्या निर्माण होत आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये सरासरी जन्मदरामध्ये घट झाली असली तरी सरासरी मृत्यूदरामध्ये वेगाने घट झाली आहे. त्यामुळे एकूण लोकसंख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. -१

स्वातंत्र्यउत्तर कालखंडातील लोकसंख्या वाढ

वर्ष	लोकसंख्या(दशलक्ष)	वार्षिक वाढीचा दर
१९५१	३६१.१	-
१९६१	४३९.२	१.९६
१९७१	५४८.१	२.२०
१९८१	६८३.३	२.२२
१९९१	८४३.३	२.१४
२००१	१०२७.०	१.९३
२०११	१२१०.२	१.६४

स्त्रोत: १९५१ ते २०११ जनगणना अहवाल

वरील तक्ता क्र.१ वरून भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडा मध्ये लोकसंख्ये मध्ये झालेला बदल दिसून येतो. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये १९५१मध्ये ३६१.१ दशलक्ष असणारी लोकसंख्या वाढत जाऊन सन १९८१मध्ये ६८३.३ झाली. या कालावधीत एकूण लोकसंख्या वाढून जवळजवळ दुप्पट झाली.त्यानंतर २००१ मध्ये सुरवातीलाच देशाच्या लोकसंख्येने १०० कोटीचा टप्पा पार करून १०२७ दशलक्ष लोकसंख्या झाली. सन २०११ मध्ये शेवटच्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या१२१०.२ दशलक्ष झाली.

लोकसंख्येच्या वार्षिक वृद्धीदरावरून लोकसंख्या वाढीमध्ये झालेला बदल लक्षात येतो. त्यानुसार लोकसंख्या वाढीचे तीन टप्पे दिसून येतात. पहिला टप्प १९५१ ते १९६१ लोकसंख्या वेगाने वाढीचा टप्पा. त्यानंतर १९६१ ते १९९१ लोकसंख्या वाढीचा स्थिर दर. शेवटचा तिसरा टप्पा १९९१ ते २०११ लोकसंख्या घटीचा टप्पा नोंदवला आहे . खालील आलेखामध्ये वार्षिक वृद्धीदर दर्शविला आहे.

आलेख क्र.१

स्वातंत्र्यउत्तर कालखंडातील लोकसंख्या वार्षिक वाढीचा दर

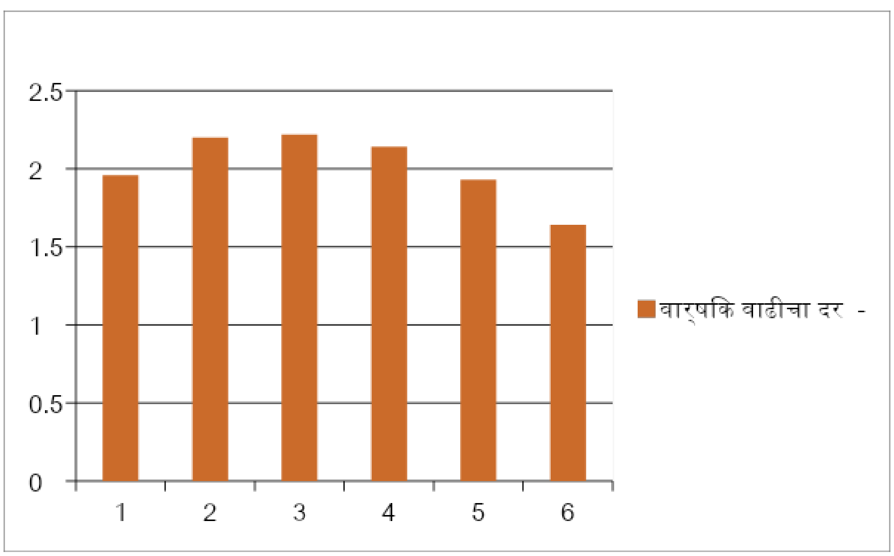

वरील अलेखामध्ये स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षामधील वेगवेगळ्या जनगणनामधील लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वृद्धी दर दर्शवला आहे. स्वातंत्र्या नंतरच्या पहिल्या दशकामध्ये १९५१ते १९६१ या कालावधीत लोकसंख्येतील वाढ

ISSN : 2278-9308
December, 2022

१.९६टक्के होती.त्याच्या मध्ये वाढ होऊन १९७१ ला २.२० टक्के एवढी झाली. आजपर्यंत सर्वाधिक वृद्धीदर १९८१ च्या जनगणने मध्ये.२.२२ टक्के एवढा नोंदवला गेला. १९८१ नंतर मात्र आशादायी परस्थिती दिसून आली. लोकसंख्या वृधीदरामध्ये घटीची प्रवृत्ती दिसून येते.सन २०११च्या जनगणनेनुसार वार्षिक वृद्धीदर १.६४ टक्के एवढा होता. आशाप्रकारे स्वातंत्र्यउत्तर कालखंडामध्ये लोकसंख्येमध्ये बदलाची प्रवृत्ती दिसून येते.

भारतातील बेरोजगारी:

बेरोजगारी म्हणजेच बेकारी हि समस्या लोकसंख्येबरोबरच दुसरे महत्वपूर्ण आसे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान आहे. प्रामुख्याने अतिरिक्त लोकसंख्येमुळेच बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते. सध्याच्या काळात बेरोजगारी हि राजकीयदृष्ट्या आग्रक्रमाचा प्रश्न आहे. त्यामुळे देशातील मानवी साधनांचा योग्य व पर्याप्त वापर होत नाही. बेरोजगारीवर शाश्वत उपाय शोधल्याशिवाय देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. भारतामध्ये बेकारीचे वेगवेगळे प्रकार दिसून येतात.त्यामध्ये शेती क्षेत्रातील छुपी बेकारीचे स्वरूप आतिशय विदारक आहे. बेरोजगारीमध्ये शहरी व ग्रामीण बेरोजगारी आसे दोन प्रकार केले जातात.

तक्ता क्र.-२

भारतातील बेरोजगारीचा दर

अ.क्र	वर्ष	बेरोजगार दर%
१	१९९१	५.६०
२	१९९५	५.७६
३	२०००	५.५६
४	२००५	५.६१
५	२०१०	५.५५
६	२०१५	५.४४
७	२०२०	८.००

स्त्रोत: जागतिक बँक अहवाल

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील बेरोजगारीचा दर दर्शविलेला आहे.त्यामध्ये सन १९९१ मध्ये बेरोजगारीचा दर ५.६ टक्के होता. त्यामध्ये थोडीशी वाढ होऊन १९९५मध्ये ५.७६ टक्के झाली. साधारणपणे १९९१ ते २०१०पर्यंत बेरोजगारीचा दर हा स्थिर राहिला. २०१५मध्ये मत्र बेरोजगारीच्या दरा मध्ये थोडीशी घट होऊन तो ५.४४ टक्के एवढा झाला. सन २०२० मध्ये मात्र बेरोजगारीच्या दरामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. या काळात बेरोजगारीचा दर ८.०० टक्के एवढा वाढला. या कालावधीत कोविडच्या संसर्गजन्य परस्थिती मुळे बेरोजगार वाढीच्या दरा मध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली.

लोकसंख्या व बेरोजगारीच्या समस्ये वरील उपाययोजना :

1. स्त्री व पुरुषाच्या लग्नाच्या वयामध्ये वाढ करून बाल विवाहावर योग्य नियत्रंन ठेवले पाहेजे. त्यासाठी कायद्याचा आधार घेतला पाहीजे.

2. समाजामध्ये स्त्रीयांचा दर्जा वाढला पाहिजे. पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांना स्वता:चे आस्तित्व निर्माण करता आले पाहीजे. स्वता:चे करियर विषयक निर्णयस्वातंत्र्य बहाल केले पाहिजे.

3. स्त्रियांना शिक्षण प्रवाहात आणले पाहीजे. सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची दारे स्त्रीयांसाठी खुली केली पाहिजे व सामन संधी निर्माण केली पाहिजे.

4. ज्या विवाहित जोडप्यांना मुल होत नाही त्यांनी इतर अनाथ मुलांना दत्तक घेतले पाहेजे. ज्या मुळे लहान अनाथ मुलांचीही हेळसांड होणार नाही आणि विवाहित जोडप्यांचीही मुलाची गरज पूर्ण होईल.

5. सामाजिक विचारसरणीमध्ये बदल झाला पाहीजे. स्त्री पुरुष समानता निर्माण झाली पाहिजे. स्त्रियांचे समाजामधील स्थान उंचावले पाहिजे.

6. ग्रामीण व शहरी भागा मध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या पाहिजेत. प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील शेती मध्ये असणारी छुपी बेकारी कमी झाली पहिजे.

7. ग्रामीण भागामध्ये औद्योगिकीकरन झाले पाहिजे. वेगवेगळे लहान मोठे उद्योग प्रामुख्याने शेती आधारित उद्येगांची निर्मिती झाली पाहिजे. ज्यामुळे ग्रामीण रोजगारामध्ये वाढ होईल.

8. लोकांचा राहनिमानांचा दर्जा वाढला पाहिजे. त्यांच्या विचारसरणीमध्ये बदल होऊन लहान कुटुंब, कुटुंब नियोजन,उशिरा लग्न याविषयी जाणीव जागृती निर्माण झाली पाहिजे.

9. शहरीकरणामध्ये वाढ झाली पाहिजे कारण शहरामध्ये वेगवेगळया सुविधा उपलब्ध होतात. तसेच रोजगाराच्या संधीहि मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात.

10. सुशिक्षित तरुणांना सुलभ कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे ज्यामुळे स्वयंरोजगारा मध्ये वाढ होईल. ग्रामीण भागाचा सर्वंगीण विकास होईल.

समारोप: भारताने स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षामध्ये वेगवेगळया क्षेत्रात उत्कृष्ट कामगीरी केलेली असली तरी काही अव्हाने पेलण्यात मात्र अपयश आलेले आहे. त्यामध्ये अतिरिक्त लोकसंख्या व बेरोजगारी हि दोन प्रमुख अव्हाने आजही आर्थव्यवस्थेसमोर उभी आहेत. देशाच्या लोकसंख्या वृधीदरामध्ये घटीची प्रवृत्ती दिसत असली तरी एकूण लोकसंख्या वाढ हा चिंतेचा विषय आहे. दुसऱ्या बाजूला बेरोजगारीच्या दरामध्ये मोठ्या प्रमाणता वाढ होत आहे. देशामध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांची संख्या खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. देशातील लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या कमी करण्यासाठी योग्य उपायांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. तरच भारत हे आव्हान समर्थपणे पेलू शकेल व चिरंतन विकासाचे लक्ष साध्य करू शकेल.

संदर्भ सूची:

1. डॉ.देसाई व डॉ. भालेराव (१९९८) भारतीय अर्थव्यवस्था,निराली प्रकाशन,पुणे
2. ए.बी. सवदी आणि पी.एस. कोळेकर(१९९५)मनवी लोकसंख्या भूगोल, निराली प्रकाशन,पुणे
3. Uma Kapila (2008) Indian economy since independence, Academic foundation, New Delhi.
4. Ruddar datt and K.P.M. Sundharam (2004) Indian economy, S Chand and com, Delhi.
5. Census of India (2011) Gov. India Publication, Delhi

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

भारतीय अर्थव्यवस्था व महिला सक्षमीकरण

सुमित शिवाजी सातपुते

MA (अर्थशास्त्र), MA (समाजशास्त्र), B.Ed., BJ & MS संशोधक विदयार्थी

- प्रस्तावना –

भारतीय स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षाचे विश्लेषण करत असताना आपणाला आजही लैंगिक असमानता दिसुन येते आहे. नव्वदीच्या दशकापर्यंत अर्थव्यववस्थेत मोठया प्रमाणात बदल घडु लागले होते आणि तेव्हापासुन दिशा बदलली आहे. त्याचे दृश्य परिणाम आज दिसु लागले आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञानावर मोठया प्रमाणात खर्च केला जात आहे. तंत्रज्ञानात वाढ होत आहे. पण स्त्रीयांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन अजुन बदलला नाही असे आपणास दिसुन येते.

दैनंदिन जीवनात अगदी सहजतेने विविध भूमिका पार पाडत महिला समाजाच्या आधारस्तंभ बनल्या आहेत. कधी प्रेमळ कन्या तर कधी वात्सल्यपूर्ण माता, तर कधी सक्षम सहचरिणी अशी विविध नाती अत्यंत सक्षमतेने आनि कोमलतेने त्यानिभावत आहेत. असे असले तरी जगाच्या विविध ठिकाणी महिलांकडे दुर्लक्ष होताना दिसत आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याला आज 75 वर्ष पूर्ण् झाली तरी स्त्रीकडे आपण कनिष्ठ हेतुने पाहतो. आजही महिलांना मान-सन्मानासाठी समाजात संघर्ष करावा लागतो ही अत्यंत लाजीरवानी गोष्ट आहे. आजही वेतनाच्या बाबतीत विचार केला तर महिलांना पुरुषापेक्षा कमी वेतन मिळते पण महिला हया पुरुषांपेक्षा जास्त काम करतात.

- संशोधनाचा हेतु / उद्दिष्टे –

1. भारतीय महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय ? ते पहाणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षमिकरण करण्यासाठी सरकारी योजना अभ्यासणे.
3. भारतीय अर्थव्यस्थेच्या 75 वर्षात महिला सक्षमिकरण झाले आहे काय ?

- महिला सक्षमीकरण योजना –

1. महीला सक्षमीकरण योजना – 1994

महाराष्ट्र शासनाने 1994 मध्ये पहिले महिला धोरण जाहिर केले. त्यात प्रामुख्याने स्त्रीयांवरील अत्याचार, हिंसा, स्त्री विषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसार माध्यमांची भुमिका, स्वयंसेवी संस्थाचा सहभाग तसेच स्त्रीयांना शासकीय नौकरीत 50% आरक्षण मिळाले.

2. पदवी अभ्यासक्रमात महिलांना 30% आरक्षण –

महाराष्ट्रातील सर्व विदयापीठ व महाविदयालयामध्ये पदवी अभ्यासक्रमासाठी महिलांना 30%आरक्षण ठेवण्यात आले आहे. मुलींसाठी स्वतंत्र सैनिकी शाळा स्थापन करुन स्त्रायांना सक्षम करण्याचा प्रय़त्नातुन शासनाच्या माध्यमातुन केला जातो.

3. बालिका समृध्दी योजना :-

1997 नंतर जन्मलेल्या मुलींसाठी केंद्रशासना मार्फत कुटुंबातील जास्तीत जास्त् दोन मुलींसाठी अर्थसहाय्य दिले जाते. शहरी व ग्रामीण भागातील मुलींसाठी ही योजना राबवली जाते. राष्ट्रीय बचत

योजना,सार्वजनिक मनुष्य निर्वाह निधी इत्यादी योजनेत हा निधी गुंतवला जातो व नंतर शिष्यवृतीच्या रुपाने दिला जातो.

4. इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना :

पिडीत महिलेचे पूर्णपणे पुनर्वसन करण्यासाठी इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना सुरु केली आहे या योजनेच्या माध्यमातून महिलेचे पूर्णपणे पुनर्वसन करण्यासाठीअर्थसहाय्य केले जाते.

5. देवदासी पुनर्वसन योजना :-

ह्या योजने अंतर्गत ज्या महिला देवदासी असतात त्यांना किंवा त्यांच्या मुलींच्या विवाहासाठी 10 हजार इतके अनुदान दिले जाते. तसेच अशा मुलींना शिक्षणासाठी 500 ते 600 रुपये अनुदान दिले जाते.

6. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :-

ग्रामीण भागातील आर्थिक दृष्टया दुर्बल महिलांना स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून आर्थिक दृष्टया दुर्बल महिलांना स्वयंरोजगार माध्यमातून आर्थिक मदत केली जाते महिला बचत गटांच्या माध्यमातून अर्थसहाय्य करणारी महिला स्वयंरोजगार योजना राबवली जाते.

7. महिला बचत गट :-

महिला बचत गटांच्या माध्यमातून महिला स्व्त: त्यांच्या पायावर उभ्या राहत आहेत. महिला बचत गटांना शासन सर्वतोपरी मदत करत असते. बचत गटामुळे महिला सक्षम, अभ्यासु व धाडसी बनत आहेत.

वरील प्रमाणे महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी शासन वेगवेगळया योजना राबवत आहे. त्या माध्यमातून महिला खरच सक्षम झाली आहे का ? त्या प्रश्नाचे उत्तर शोधने गरजेचे आहे.

आज भारताच्या अर्थव्यवस्थेला आणि त्याच बरोबर भारतीय स्वातंत्र्याला 75 वर्षे पूर्ण झाली आहेत. त्यामध्ये खरच भारतीय स्त्री सक्षम झाली आहे का ते आपण खालील प्रमाणे पाहु. स्वातंत्रयल

- भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षम झाली आहे का ?

भारतीय अर्थव्वस्थेत तसेच भारतीय समाज व्यवसथेत गेल्या 75 वर्षात महिला सक्षमीकरण झाले आहे असे आपणास दिसुन येते ते खालील मुदयांच्या साह्याने आपणास स्पष्ट करता येते.

1. समान वेतन :-

स्वातंत्र्याच्या पूर्वीच्या काळाचा विचार करता महिलांना समान वेतन दिले जात नव्हते पण अलीकडील काळात समान वेतन कायदा तयार करुन स्त्री आणि पुरूषांना समान वेतन दिले जाते. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरण होत आहे.

2. भारतातील महिला उद्योजकतेत वाढ :-

देशभरातील महिला उदयोजकांना सक्षम करण्याच्या हेतुने देशभरातील महिलांच्या मालकीचे उदयोग आणखी वाढवण्यासाठी स्टार्टअप भारत हया योजनेमुळे महिलांचा उदयोजकतेत सहभाग वाढत आहे.

सहाव्या आर्थिक जनगणनेनुसार देशातील एकुण उदयोजकांच्या 13.78% म्हणजेच देशातील 58.5 दशलक्ष उदयोजकांपैकी 8.05 दशलक्ष उदयोजक महिला आहेत उदयोजकतेत वाढ झाल्यामुळे महिला सक्षमीकरण झाले आहे.

घरगुती हिंसाचारात घट :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला कमाऊ लागल्यामुळे घरगुती हिंसाचारात घट झाली आहे. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यामुळे घरगुती हिंसाचाराला आळा बसला आहे. त्यामुळे महिला अर्थव्यवस्थेत सक्षमपणे उदयोग व्यवसाय करत आहेत.

4. उच्च शिक्षणात महिलांचे वाढते प्रमाण :-

प्राचीन भारतात महिलांना शिक्षणासाठी बंदी होती पण त्यावेळी भारतात समाजसुधारणा चळवळी झाल्या. त्यामध्ये महात्मा फुले, सावित्रीमाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी महापुरुषांनी स्त्री शिक्षणात मोलाचे योगदान दिले. त्यामुळे चुल-मुल सोडुन महिला शिक्षित झाली आणि आज महिला शिक्षणाच्या जोरावर भारतीय समाजात उच्च स्तरीय जीवन जगत आहे. त्याचा परीणाम म्हणुन भारतीय अर्थव्यवस्थेतस सुध्दा मोलाचे योगदान महिला देत आहेत असे आपणास दिसते.

5. महिलांकडे पहाण्याच्या दृष्टीकोनात बदल :-

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षात महिलांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला आहे. पुर्वीच्या काळात स्त्री ही फक्त पुरुषाच्या उपभोगाची वस्तु होती. पण 75 वर्षानंतर मात्र स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला आहे. त्यामुळे महिला सक्षमपणे भारतीय समाजव्यवस्थेत तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत वावरत आहेत असे आपणास दिसून येते त्यामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत व अर्थव्यवस्थेत स्त्री सक्षम होताना दिसत आहे.

सारांश :-

भारतीय स्वातंत्र्याला 75 वर्ष पुर्ण झाले असताना त्यात भारतीय महिलांचे सक्षमीकरण काही प्रमाणात झाले आहे असे आपणास दिसुन येते. शहरी भागात शासनाने ज्या योजना राबवल्या आहेत. त्याचे फलीत म्हणुन भारतीय महिला भारतीय अर्थव्यवस्थेत सक्षमपणे कार्य करताना दिसतात.

शहरी भागात जरी महिला सक्षम झाली असली तरी ग्रामीण भागात मात्रा आजही महिला पुरुषी गुलामगिरीत जीवन जगत आहेत हे वास्तव विसरुन चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. राष्ट्रीय महिला धोरण – 2016.
2. https.//pib.gov.in
3. महिला सक्षमीरण संकल्पना व स्वरुप – प्रा. डॉ. अनिल देशमुख
4. महिला व बालविकास योजना – बी.आर. काळे

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C
ISSN : 2278-9308
December, 2022

भारतातील पंचवार्षिक योजनांचा आढावा (1951 ते 2017)

प्रा. लता रंगराव माने
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, (स्वायत्त) लातूर (संशोधक विद्यार्थी)
मो.नं. 8149466607, E-Mail :latamane47@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतात नियोजनाच्या दृष्टीने 5 वर्षासाठी चर्चाविनिमय घडत असत. आणि बृहत आराखडा तयार करत असत. 8 डिसेंबर 1951 ते 1956 साली पंडित जवाहरलाल नेहरुजीने पहिली पंचवार्षिक योजना संसदेत मांडली. नियोजनाचा प्रवास सु डिग्री झाला. आणि पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा कार्यकाळ 1 एप्रिल 1951 ते 31 मार्च 1956 पर्यंत लागू करण्यात आला वपहिल्या तीन योजना सुरक्षित राबविल्या. परंतू तीस-या योजनाकाळातील 1962 चिन युध्द, 1965 चे भारत - पाकिस्तान युध्द, दुष्काळामुळे नंतरची 1962 ची तात्पुरती योजना इत्यादीमुळे बंद ठेवावी लागली. पंचवार्षिक योजनेत 3 वर्षे सुदटी देण्यात आले. 1 एप्रिल 1966 ते 31 मार्च 1968 या कलावधीला योजना सुट्टीचा काळ म्हणतात आणि या काळातील तीन वार्षिक योजना राबविल्या गेल्या.

पाचवी पंचवार्षिक योजना 1 एप्रिल 1974 ला सु डिग्री झाली ती 1979 मध्ये संपण्याआधी जनतादल सरकारने 1978 मध्येच योजना थांबवून स्वत:ची 'सरकती योजना' 1 एप्रिल 1978 पासून राबविण्यास सुरूवात केली. नंतर इंदिरागांधींच्या नेतृत्त्वाखाली कॉंग्रेस शासनाने ही सरकती योजना बाजूला ठेवून 1 एप्रिल 1980 पासून सहावी पंचवार्षिक योजना सु डिग्री केली.

सातव्या योजनेनंतर 1990 नंतर आलेल्या राजकीय व आर्थिक अस्थैर्यामुळे 1990-91-1991-92 अशा दोन वार्षीक योजना राबविण्यात आल्या. 1992 पासून मात्र पंचवार्षिक योजनाची मालीका परत सु डिग्री झाली. ही मालीका 31 मार्च 2017 ला संपूष्टात आली आहे. यापुढील नियोजन हे राष्ट्रीय विकास अजेंडा स्वरूपात राबविले जात आहे.

भारतातील पंचवार्षिक योजनेचा आढावा (1951 ते 2017) :

पहिली पंचवार्षिक योजना(1st Five year Plan – **1951** to**1956**) **:**

कार्यकाळ : 1 एप्रिल 1951 ते 31 मार्च 1956
अध्यक्ष : पंडित जवाहरलाल नेह डिग्री
उपाध्यक्ष : गुलजारीलाल नंदा
प्रतिमान : हेरॉड-डोमर मॉडेल (बिग पुश सिध्दांत)
योजनेचे नाव : पुनरूथान योजना (मोठी भांडवल गुंतवणूक)

उद्दिष्ट्ये :

- राष्ट्रीयउत्पन्नात2 टक्के वार्षिक वाढ (NNP आधारित).
- कृषी क्षेत्राचा विकास (31 टक्के खर्च कृषी व सिंचन क्षेत्रावर करणे).
- चलवाढ आटोक्यात आणणे.
- 1955-56 अखेर अन्नधान्य उत्पादन 61.6 टक्के मे.टन. केले.
- सार्वजनिक खर्चाचे वितरण करणे.

योजनेचे यशापयश :

1) राष्ट्रीय उत्पन्नात 3.6 टक्के वार्षिक वृध्दीदर गाठता आला.
2) सार्वजनिक खर्च 1,960 कोटी झाला.
3) चलनवाढीचा दर खाली आला. पहिली पंचवार्षिक योजना ही एकमेव योजना ठरली या योजनेत किंमती कमी झाल्या.
4) 1952-53 मध्ये चलनवाढीचा दर 12.5 टक्के होता तो 1555-56 मध्ये 139 झाला.

योजनागत विकास :

- उद्योग (विकास नियमन) कायदा The industries Development & Regulation संमत करण्यात आला.
- युजीसीचीस्थापना– 28 डिसेंबर 1953 ला स्थापना करण्यात आली.
- 1951 साली पहिली IIT खरगपूर येथे स्थापन करण्यात आले.

- ग्रामीणक्षेत्राच्यासर्वांगीनविकासासाठीआणिपंचवार्षिकयोजनेलागतीमिळवूनदेण्यासाठीभारतातसमुदायविकासकार्यक्रम2 ऑक्टो. 1952 ला सुरु करण्यात आली.

राष्ट्रीय विस्तार योजना : दामोदर खोरे विकास प्रकल्प - टेनेसी खोरे प्रकल्पाच्या धर्तीवर

- भाक्रा– नांगल धरण – 17 नोव्हेंबर 1955 ला सतलज नदीवर भाक्रा नांगल धरण (हिमाचल प्रदेश पंजाब) येथे सिंचन आणि उर्जा हा उद्देश ठेवून उभारण्यात आला.
- हिराकुंड धरण - ओरिसामध्ये संबलपुरजवळ महानदीवर 1948 ते 1957 मध्ये हिराकुंड धरण उभारले. जगातले ते सर्वात जास्त लांबीचे मातीचे व मानवनिर्मीत धरण आहे. धरणाची संकल्पना एम. विश्वशैवरय्या यांची होती.
- सिंद्री खत कारखाना Fertilizer Corporation of India (झारखंड 1951)
- हिंदुस्थान अँटिबायोटिक्स 1954 ला स्वस्त औषधे (विशेषत: पेनिसिलीन) हिंदुस्थान अँटोबायोटिक्सची स्थापना करण्यात आली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना (2nd Five Year Plan):

प्रस्ताविक - तीव्र औद्योगिकीकरणावर भर. (भौतिक निर्माण योजना)
कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1956 ते 31 मार्च 1961
अध्यक्ष - पंडीत नेहरूजी
उपाध्यक्ष - टी.टी. कृष्णम्माचारी
प्रतिमान - भांडवली वस्तू महालनोबिस प्रतिमानाचा वापर भौतीक
गुंतवणूक करण्याचे ठरले, रोजगार निमीतीसाठी उद्योगावर भर.

उद्दिष्ट्ये :

- याउत्पन्नात4.5 टक्के वार्षिक वृध्दीदराचे लक्ष ठेवण्यात आले.
- वाहतूकदळणवळणावरसर्वाधिकखर्च
- कृषीवसिंचनावरीलखर्च
- 24 टक्के खर्चापैकी लघू व ग्रामउद्योगावर खर्च

योजनेचेयशापयश :

- राष्ट्रीय उत्पन्नात 4.2 वार्षिक वृध्दीदर 4.5 टक्के लक्ष गाठले नाही.
- चलनवाढीने डोके वर काढले. चलनवाढीचा दर 14 टक्के.
- अन्नधान्य उत्पादन 1955-56 मध्ये 66.9 मिलीयन टन होते ते 1960-61 मध्ये 82 मिलीयन टन झाले.
- औद्योगिकवाढमध्यमराहिली. 1956 मध्ये IIP139 होता तो 1961 मध्ये 194 झाला.

योजनागत विकास :

1)महाराष्ट्र राज्याची निर्मीती.
2)दुसरे औद्योगिक धोरण समाजवादी समाजरचना 1956.
3)BHEL Bharat Heary Electricals Limited मध्ये प्रचंड गुंतवणूक करून कार्यान्वित करण्यात आला.
4)नांगल आणि रूरकेला खत कारखाना 1961 कार्यान्वित करण्यात आला.
5)भिलाई लोहपोलाद उद्योग, 1955 मध्ये रशिया आणि भारत दरम्यान करार करण्यात येऊन. भिलाई मध्यप्रदेश म्हणजे छत्तीसगड मध्ये लोह पोलाद उद्योग उभारला गेला.
6)IIT हा कायदा Institute of National Importance हे नाव देवुन वैधानिक दर्जा देण्यात आले. – 1956.
7)LIC Life Insurance Corporation of India स्थापना – 1956.
8)मुंबई शेअर बाजार (BSE) Native Share & Stock Broker's Association या दलालांच्या बाजाराला 31 Auguest 1987 ला शेअर बाजार म्हणून अधिकृत मान्यता देण्यात आली.

तिसरी पंचवार्षिक योजना :

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1961 ते 31 मार्च 1966
अध्यक्ष - जवाहरलाल नेह डिग्री आणि लालबहादूर शास्त्री
उपाध्यक्ष - सी.एम. त्रिवेदी आणि अशोक मेहता
प्रतिमान - सुखमोय चक्रवर्ती आणि महालनोबिस प्रतिमान
योजनेचे नाव - कृषी व उद्योग योजना

उद्दिष्ट्ये :

1) 5.6 टक्के वृध्दीदराचे लक्ष ठेवणे.
2) सार्वजनिक खर्च - वाहतूक दळणवळण, उद्योग कृषी व सिंचन

योजनेचे यशापयश :

राष्ट्रीय उत्पन्नात 2.8 टक्के वृध्दीदर गाठण्यात आला. चलनवाढीचा दर 1965-66 मध्ये 7.6 टक्के होता. भारत चीन युध्द आणि भारत-पाक युध्दामुळे वरील सर्व आकडे बिघडले. अन्नधान्य उत्पादनात घट झाली. अन्नधान्याची आयात चालूच ठेवावी लागली. 1964 नंतर भारत देशाने मोठा दुष्काळ अनुभवला.

योजनागत विकास :

- भारत-चीन युध्द आणि भारत-पाक युध्द.
- गोवा मुक्तीसंग्राम – 1961.
- नागालँडची निर्मीती – 1 डिसेंबर 1963.
- कृषी किंमत आयोगाची स्थापना 1965 (प्रो. दांतवाला)
- 1985 मध्ये APCआयोगाचे रूपांतर कृषी मूल्य व किंमत आयोग असे करण्यात आले.
- भारतीयअन्नमहामंडळाचीस्थापना1964.
- IDBI – UTIस्थापना 1 जुलै 1964 ला स्थापन करण्यात आले.

योजना सुटी Plan holiday :

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1966 ते 31 मार्च 1969
अध्यक्ष - इंदिरा गांधी
उपाध्यक्ष - अशोक मेहता (1967 पासून धनंजय रामचंद्र गाडगीळ)
योजनेचे नाव - स्वावलंबन योजना

उद्दीष्ट्ये

1) रा. उत्पन्नात 5 टक्के वार्षिक वृध्दीदर
2) दुष्काळ व युध्दातून सावरणे व पूर्ववत मार्गावर आणणे.

योजनेचे यशापयश :

1) वार्षिक वृध्दीदर 3.9 टक्के.
2) चलनवाढीचा दर आधि वाढला नंतर तीव्रपणे उतरला.
3) अन्नधान्य उत्पादन 94 मिलीयन टन वाढले.
4) 6 जून 1966 ला रूपयाचे अवमूल्यन झाले.
5) भारताचा व्यापारतोल सुधारला.

योजनागत विकास :

1) पंजाब हरियाणा निर्मिती 1 नोव्हे. 1966 रोजी पंजाब या द्विभाषिक प्रांताचा (पंजाबी आणि हिंदी) या दोन भाषेच्या प्रांताची निर्मिती Punjab Reorganisation Act नुसार करण्यात आली.
2) हरितक्रांतीची सुरूवात करण्यात आली.
3) भारताला अमेरिकेकडून निकृष्ट दर्जाचे अन्नधान्य आयात करावे लागले. म्हणून लालबहादूर शास्त्रीजींना तर एक वेळेच्या जेवनाचं त्याग करा. असं सांगावं लागलं.
4) 'उच्चतम दर्जाचे वाण' हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. 1966-67.

चौथी पंचवार्षिक योजना (**4th five year plan in India**) :

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1969 ते 31 मार्च
अध्यक्ष - इंदिरा गांधी
उपाध्यक्ष- धनंजय गाडगीळ, सी सुब्रमण्यम, दुर्गाप्रसाद धर
प्रतिमान - ॲलन मान, अशोक रुद्र प्रतिमान
योजनेचे नाव - स्थैर्यासह आर्थिक विकास

उद्दिष्ट्ये :

1) 5.7 वार्षिक वृध्दीदराचे लक्ष (NDP) आधारित होते.
2) अन्नधान्याची आयात थाबविणे.
3) कृषी सिंचनावर खर्च करून हरितक्रांतीला गती देणे.

4) शिक्षण व मनुष्यबळ विकासावर भर.
5) स्थैर्यासह आर्थिक वाढ Growth with stabilization

योजनेचे यशापयश :

• रा. उत्पन्नात3.3 टक्के वार्षिक वृध्दीदर चन्ननवाढ तीव्र, उत्पादन वाढ -1047 मेट्रीक टन.

योजनागत विकास :

MRTPकायदा 1969Monopolicies& Restrictive Trade Practices Act संमत करण्यात आला.

- अनुकुल व्यापारतोल 104 कोटीचे अधिक्य निर्माण झाले.
- बोकारो लोहपोलाद उद्योग (झारखंड राज्यात रशियाच्या मदतीने 1972)

मध्ये उभारण्यात आले.

- SAILची निर्मीती 1973.
- ऑपरेशन फ्लड 1970.
- बँकाचे राष्ट्रीकरण 1969.
- अग्रणी बँक योजना 1969
- अवर्षणप्रवण क्षेत्रविकास – 1973-74.

पाचवी पंचवार्षिक योजना (5th Five Year Plan):

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1973 ते 1978
अध्यक्ष - इंदिरा गांधी
उपाध्यक्ष - दुर्गापसाद धर, पी.एन. हक्सर
प्रतिमान - ॲलन मान व अशोकरुद्र प्रतिमान
योजनेचे नाव - दारिद्र्य निर्मूलन व स्वावलंबन किंवा आत्मनिर्भरता.

योजनेची उद्दिष्ट्ये :

1) रा. उत्पन्नात 4.4 टक्के वृध्दीद्वाराचे लक्ष्य.
2) गरिबी हटाओ.
3) कृषी व औद्योगिक उत्पादन वाढवून आत्मनिर्भर होण्यावर भर देणे.
4) साक्षरता व लोकसंख्या नियंत्रण करणे.

सरकती योजना Rolling Planing India 1978-1980 :

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1978 ते जानेवारी 1980
अध्यक्ष - मोरारजी देसाई जुलै 1979 पर्यंत चरणसिंग जुलै 1979-1980
उपाध्यक्ष - डी.टी. लकडावाला

• 1974 मधील अर्थशास्त्रातील नोबेल विजेते गुन्नार मिडील (Asian Drama) या पुस्तकात त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रश्नांचे विस्तृत विश्लेषण केले.

योजनागत विकास :

• जिल्हाउद्योगकेंद्र1978 (DIC) District Industrial
• कामासाठी अन्न योजना 1979Food for work programme
• अंत्योदय मदत कार्यक्रम.

सहावी पंचवार्षिक योजना (6thFive Year Plan) :

कालावधी - 1 एप्रिल 1980 ते 31 मार्च 1985
अध्यक्ष - इंदिरा गांधी 1984 पर्यंत राजीव गांधी 1984 नंतर.
उपाध्यक्ष - एन.डी. तिवारी, शंकरराव चव्हाण पी.व्ही. नरसिंहराव
प्रतिमान - ॲलन मान व अशोक रुद्र यांचे खुले सातत्य प्रतिमान.

उद्दिष्ट्ये :

रा. उत्पन्नात 5.2 टक्के वार्षिक वृध्दीदर सार्वजनिक खर्चाचे 97,500 कोटी रुपयाचे लय ठेवण्यात आले. एकूण खर्चापैकी 28 टक्के खर्च उर्जेवर करण्यात आले. गरिबी हटाओ / दारिद्र्य निर्मुलन.

यशापयश :

○ राष्ट्रीयउत्पन्नात5.5 टक्के वार्षिक वृध्दीदर गाठता आला.
○ चलनवाढीचा दर स्थिर परंतू वाढता राहील.

○ अन्नधान्य उत्पादन 145.5 मे.ट.
○ औद्योगिक वृध्दीदर कमी.

योजनागत विकास :

भोपाळ गॅस दुर्घटनेमुळे 3700 लोकांचा मृत्यू 5.6 लाख लोकांना त्याची विषबाधा झाली.

- एकात्मिकग्रामीणविकासकार्यक्रम, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना 1980 ला या योजनेअंतर्गत गरिब अकुशल व्यक्तींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध क डिग्री दिल्या.
- बायोगॅसकार्यक्रम, दुसरा वीस कलमी कार्यक्रम, राष्ट्रीय बियाणे कार्यक्रम आर.बी.आय. व बँकाचे राष्ट्रीयीकरण, नाबार्ड - 1982 कृषी पुनर्वित व विकास महामंडळ या एकत्रिकरणातून नाबार्डची स्थापना करण्यात आली.

सातवी पंचवार्षिक योजना (7th Five year Plan) :

कार्यकाळ - 1 एप्रिल 1985 ते 31 मार्च 1990
अध्यक्ष - राजीव गांधी, व्ही.पी. सिंग
उपाध्यक्ष - मनमोहन सिंग, पी. शिवशंकर माधवसिंग सोळंकी, रामकृष्ण हेडगे.
प्रतिमान - पी.आर. ब्राम्हानंद व सी.एन. वकील.

उद्दिष्ट्ये :

वार्षिक वृध्दीदर 5 टक्के, सार्वजनिक खर्चे, कृषी, सिंचन, सामाजिक सेवा.

योजनागत विकास :

1) इंदिरा आवास योजना (IAY) 1985-86RLEGPचा भाग म्हणून इंदिरा आवास योजनासुरूकरण्यात आली.
2) तिसरा 20 कलमी कार्यक्रम
3) ग्रामीण क्षेत्राचा शाश्वत विकास CAPART
4) नेह डिग्री रोजगार योजना.
5) खडू फळा मोहीम.
6) राष्ट्रीय गृह बँकेची स्थापना.
7) दुसरे शिक्षण धोरण 1986.
8) दशलक्षी विहीर योजना 1988 वेठबिगारीतून मुक्त करण्यासाठी.
9) केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम 1986.
10) राष्ट्रीय गृह निर्माण बँक 1988 गृह कर्ज वित्त संस्था.

दोन वार्षिक योजना :

कालावधी - पहिली पंचवार्षिक योजना 1 एप्रिल 1990 – 1991
दुसरी पंचवार्षिक योजना 1 एप्रिल 1991 – 1992
अध्यक्ष - चंद्रशेखर नरसिंहराव
उपाध्यक्ष - मधू दंडवते, प्रणव मुखर्जी
योजनेचे नाव - स्वावलंबन योजना

राजकीय घडामोडी :

1) राजकीय अस्थिरता – 199 वर्ष मंडल मंदिर विषयानी गाजत राहिले.
2) तेलाचे संकट – 1990 मध्ये इराकने कुवेतमध्ये घुसखोरी केली.
3) 1991 चे आर्थिक संकट - व्यवहारतोलाचे संकट.
4) हर्षद मेहता घोटाळा.
5) सेबीची स्थापना – 1988 व 1992 ला वैधानिक दर्जा.
6) नविन औद्योगिक धोरण 24 जुलै 1991.
7) परकीय व्यापारतोलाच्या चालू खाचावर दुहेरी विनीमय दर 1992.

आठवी पंचवार्षिक योजना (8th Five Year Plan) :

कालावधी - 1 एप्रिल 1992 ते 31 मार्च 1997
अध्यक्ष - नरसिंहराव आणि एच.डी. देवेगौडा.
उपाध्यक्ष - मधू दंडवते, प्रणव मुखर्जी
प्रतिमान - उ-खा-जा / राव - मनमोहन प्रतिमान
योजनेचे नाव - मनुष्यबळ विकास योजना.

ISSN : 2278-9308
December, 2022

उद्दिष्ट्ये :

रा. उत्पन्नात 5.6 टक्के वार्षिक वृध्दीदराचे लक्ष ठेवण्यात आले.

- आर्थिक सुधारणा व मानव विकास हे दोन विषय 8 व्या योजनेत महत्त्वाचे मानले.
- उर्जा 27 टक्के खर्च, सामाजिक सेवांवर 22 टक्के करण्यात आले.

योजनेचा यशापयश :

- राष्ट्रीय उत्पन्नात 6.7.1 वार्षिक वृध्दीदर गाठता आला. सार्वजनिक खर्च 5,27,012 रू. झाला.
- संरचनात्मक समायोजन सुधारणा 73 वी 74 वी घटनादुरूस्ती आठव्या योजनेत करण्यात आली.

योजनागत विकास :

1)रूपया चालू खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीय करण्यात आला. 1993 मर्ध्य चालू आणि दृश्य खात्यावर म्हणजेच व्यापार खात्यावर रूपया पुर्ण परिवर्तनीय करण्यात आला.

2)पंतप्रधान योजना PMRY, Oct.2 1993

3)आश्वासित मजूरी योजना.

4)मध्यान्ह आहार योजना Midddday Meal Scheme1995 शाळातील उपस्थिती वाढविण्यासाठी व मूलाचा पोषणस्तर सुधारण्यासाठी ही योजना सुरूकरण्यात आले.

5)गंगा कल्याण योजना GKV Feb..1997 भूगर्भातील व जमिनीवरील पाण्याच्या स्त्रोताचा शोध व विकास करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात आली.

नववी पंचवार्षिक योजना (9th Five year plan) :

कार्यकाल	-	1997 ते 31 मार्च 2002
अध्यक्ष	-	आय.के. गुजराल आणि अटलबिहारी वाजपेयी
उपाध्यक्ष	-	मधू दंडवते, जयवंत सिंग, के.सी.पंत.
योजनेचे नाव	-	सामाजिक न्याय व समानतेसह आर्थिक वाढ

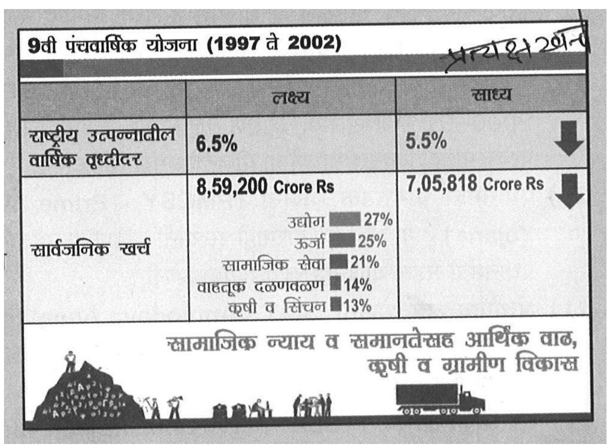
9वी पंचवार्षिक योजना (1997 ते 2002)

	लक्ष्य	साध्य
राष्ट्रीय उत्पन्नातील वार्षिक वृध्दीदर	6.5%	5.5%
सार्वजनिक खर्च	8,59,200 Crore Rs उद्योग 27% ऊर्जा 25% सामाजिक सेवा 21% वाहतूक दळणवळण 14% कृषी व सिंचन 13%	7,05,818 Crore Rs

सामाजिक न्याय व समानतेसह आर्थिक वाढ, कृषी व ग्रामीण विकास

योजनेचे यशापयश :

- रा. 3.55 टक्के, वार्षिक 24.2 टक्के, गुंतवणूक होऊ शकली
- 2001 मध्ये चलनवाढीचा दर 3.6 टक्के झाला.

योजनागत विकास :

- भारताने 11 आणि 1998 ला शक्ती 98 या नावाने ओळखली जाणारी पोखरण – 2 अणूचाचणी केली.
- 1999 ला कारगिल युध्द, भारत-पाकिस्तानदरम्यान (LOC) (Line of Control)जवळ कश्मीरमधील कारगिल जिल्ह्यात लष्करी युध्द झाले.
- गोध्रा हत्याकांड FEMAकायदा 1999 FEMAकायद्याऐवजी FEMAमांडण्यात आला, FEMA1 जून 2000 पासून लागू करण्यात आला.
- सेझ ची स्थापना च्कझ् परकीय व्यापार धोरणाच्या वार्षिक पुरवणीत Special Economic Zone घोषणा करण्यात आली.

• स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना 1997 स्वातंत्र्य स्वर्णमहोत्सवी वर्षात NRY, UBSP आणि PMIUPEP या योजनेचे एकत्रीकरण करून ही योजना स्थापन करण्यात आली.

• पंतप्रधान ग्रामोदय योजना, आरोगय गृहनिर्माण, शिक्षण, विद्युतीकरण, पेयजल, पोषण या सुविधा पुरवून मानवी विकास साधने या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट्ये होते. वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना संपुर्ण स्वच्छता अभियान 1999 मध्ये केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची पूर्नरचना करून मागणी आधारित व सामुदायिक सहभागाचे संपूर्ण स्वच्छता अभियान सु डिग्री करण्यात आले. सर्व शिक्षा अभियान 6 ते 14 वयोगटाच्या उपयुक्त व योग्य शिक्षण अभियान सु डिग्री करण्यात आले.

दहावी पंचवार्षिक योजना (10th Five year Plan) :

कार्यकाळ	-	1 एप्रिल 2002 ते 31 मार्च 2007 राष्ट्रीय विकास परिषदेने 10 योजनेस मंजूरी दिली.
अध्यक्ष	-	अटलबिहारी वाजपेयी मे 2004पर्यंत2004नंतर मनमोहन सिंग.
उपाध्यक्ष	-	के.सी. पंत जूलै 2004 पर्यंत, माँटेकसिंग
योजनेचे नाव	-	शिक्षण योजना

लोकांची योजना Peoples Planबनविण्यात भर देण्यात येऊन राष्ट्रीय विकास परिषदेचा सहभाग वाढविण्यात आला.

योजनेचे उद्दिष्ट्ये :7.9 टक्के, 8 टक्के वार्षिक वृध्दीदराचे लक्ष ठेवण्यात आले.

➢ दारिद्र्य6.5 टक्के ने कमी करणे, साक्षरता 10.2 टक्के ने वाढविणे प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे. सर्व मोठ्या प्रदूषित नद्या स्वच्छ करणे. खेडी पक्क्या बारमाही रस्त्यांना जोडणे. Social Economic & Gender Empowerment इत्यादी त्रिसुत्री उद्दिष्ट्ये राबविण्यात आली.

योजनागत विकास :

वंदे मातरम् योजना :

- राष्ट्रीय कामांच्या बदल्यात अन्नयोजना अतिमागास जिल्ह्यात सुरू करण्यात आली.
- राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरू करण्यात आले.
- भारत निर्माण योजना सिंचन, पेयजल, रस्ते विद्युतीकरण, दुरसंचार या क्षेत्रामध्ये मूलभूत व पायाभूत सुविधा देण्यासाठी ही योजना सु डिग्री करण्यात आली.
- कस्तुरबा गांधी बालीका विद्यालय 2004 मध्ये उच्च प्राथमिक शिक्षणातील लैंगिक विषमता दूर करण्यासाठी, मागास तालुक्यामध्ये विद्यालये उभारण्यात आले. FRBMकायदा सहकारचे महसूल वर्धन व खर्चाचे सुसुत्रीकरण करण्यासाठी उत्तरदायित्व व आदर्श व्यवस्थापन अधोरेखित करण्यासाठी 2003 मध्ये क़ङएग् कायदा करण्यात आला. 2004 मध्ये कार्यान्वित करण्यात आला.

आकरावी पंचवार्षिक योजना (11th Five Year Plan of India):

कार्यकाल	-	एप्रिल 2007 व 31 मार्च 2012
अध्यक्ष	-	मनमोहन सिंग
उपाध्यक्ष	-	माँटेकसिंह यलवालिया
योजनेचे नाव	-	सामाजिक न्याय व समानतेसह आर्थिक वाढ

लक्ष्य :- आर्थिक वाढ, दारिद्र्य व बेरोजगार, निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि पर्यावरण.

उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तावना क्रक्रघ् वृध्दीदर 9 टक्के यासाठ कृषी, उद्योग व सेवाक्षेत्र अनुक्रमे 4 टक्के, 9.11 टक्के वृध्दीदर निर्धारित करण्यात आले होते.

- बचत व गुंतवणूक दराचे लक्ष ठरविण्यात आले.
- दारिद्र्य बेरोजगारीचे 10 टक्के ने कमी करणे.
- शिक्षण – प्राथमिक शाळेनंतर शाळा सोडणा-या विद्यार्थ्यांची गळती 2003-04 मधील 53.2 टक्के वरून 2011 मध्ये 20 टक्के वर आणणे.
- उच्च शिक्षण घेणा-याच्या संख्येत वाढ करणे.
- प्राथमिक शाळामध्ये शिक्षणाचे किमान विकासाचे मानक तयार करणे.
- स्त्री-पुरूष साक्षरतेचा अभ्यास करणे आणि शैक्षणिक असमानता दुर करणे. 8 सप्टेंबर 2009 रोजी राष्ट्रीय साक्षरता मिशनची पुर्नरचना करून साक्षरभारत ही योजना सुरु करणे.

- आरोग्य शिशू मृत्यूदर 28 पर्यंत व माता मृत्यूदर 100 पर्यंत कमी करणे.
- जननदर 2 टक्के आणणे.
- प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रम राबविणे.

पर्यावरण व शाश्वतता :

1) वने व झाडांनी आच्छादीत प्रदेशात 5 टक्के नी वाढ करणे. 2001-12 पर्यंत जागतिक आरोग्य संघटनेचे वायुशुध्दीचे मानक प्राप्त करणे.

2) पर्यावरण संरक्षणासाठी 11 व्या योजनाकाळात जून 2008 मध्ये NAPCCहा कृती आराखडा घोषित करण्यात आला.

बारावी पंचवार्षिक योजना (12th Five Year Plan) :

कार्यकाल - 1 एप्रिल 2012 ते 31 मार्च 2017
अध्यक्ष - मनमोहन सिंग 2017 पर्यंत
उपाध्यक्ष - माँटेकसिंह अहलुवालिया 2017 पर्यंत

उद्दिष्ट्ये :

1) GDPवृध्दीदर 8.2.
2) आर्थिक वाढ विकसनशील देशाचा 8.2 टक्के वृध्दीदर.
3) कृषी क्षेत्रात 4 टक्के उद्योग क्षेत्रात 8.1 टक्के, सेवाक्षेत्रात 9.1 टक्के.
4) सार्वजनिक खर्च आणि समावेशक विकास आरोग्य व बालविकासावर खर्चाचे प्रमाण 7.09 टक्के वरून 11.45 टक्के करण्यात आली.
5) दारिद्र्य आणि बेरोजगारी कमी करणे.
6) दारिद्र्याचे प्रमाण 10 टक्के (Percentage Point)ने कमी करणे.
7) गैरकृषी क्षेत्रात 50.3 दशलक्ष रोजगार निर्मीती करून कौशल्य विकासावर भर देणे.
8) 24Sept.2013 ला स्वर्णजयंती शहरी रोजगार पुर्नरचना करून राष्ट्रीय जीवन्नोती अभियान सु डिग्री केले.
9) दारिद्र्याची समग्र व्याख्या बनवून दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी भारत सरकारने निती आयोगामार्फत Taks Force on Elimination of Poverty in India हा श्री. अरविंद वनगारिया यांच्या अध्यक्षतेखाली 16 मार्च 2015 कार्यगट स्थापन केला.
10) 12 व्या पंचवार्षिक योजनेद्वारे शिक्षणानी लैंगिक व सामाजिक असमानता दुर करणे.
11) पर्यावरण व शाश्वता वनच्छादित क्षेत्रात 1 मिलीयन हेक्टर वाढ करणे.
12) पिण्याचे पाणी दूषित होण्यापासून वाचविणे.
13) बाराव्या योजनाकाळात (NAPCC) असे 8 अभियाने राबविण्यात आले.

- NRCP (National River Conservation Plan)
- CNR (Conservation of National Resource Ecosystem)
- Afforestation of forest management, wildlife management, Project इत्यादी अभियाने राबविण्यात आली.

निष्कर्ष :

वरील 12 पंचवार्षिक योजना काळात आर्थिक वृध्दी हे नियोजन आयोगाचे मुख्य उद्दिष्ट्ये राहीले. सर्वात कमी वृध्दी दर तिस-या पंचवार्षिक योजनेत राहील. (2.8 टक्के) दहाव्या योजनेत (2.5 टक्के) वृध्दीदर होता. पहिला, पाचव्या, 6 व्या, 7 व्या व 8 व्या योजनेत अपेक्षित वृध्दीदरापेक्षा जास्त वृध्दीदर राहिला. व 12 व्या पंचवार्षिक योजना काळात सर्वसमावेशी योजना म्हणून कार्य केले. आणि पुढील नियोजन 'राष्ट्रीय विकास अजेंडा' द्वारे पूर्ण केले असे घोषित करण्यात आले.

संदर्भ सुची :

1)रंचन कांबळे - भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
2)किरणजी देसले - स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र – UPSC / MPSC, दिपस्तंभ प्रकाशन.
3)एन.एल. चव्हान – 2012 भारतीय अर्थव्यवस्था.
4)प्रतियोगिता दर्पन - भारतीय अर्थव्यवस्था 2020.
5)महेश कुमार वर्णपाल NCERTभारतीय अर्थव्यवस्था 2015Cosmos Publication.

6)एम.के. मिश्र, व्ही.के. पुरी - भारतीय अर्थव्यवस्था, 2015.
7)Wikipidea.
8)रायखेलकर - भारतीय अर्थव्यवस्था.
9)रमेश सिंह -MC Graw hill Education भारतीय अर्थव्यवस्था, 10 आवृत्ती,.
10) सुखदेव महादजी खंदारे - भारतीय अर्थव्यवस्था, एज्युकेशनल पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

भारतीय शेतक-यांच्या समस्या : एक विश्लेषण

प्रा.डॉ.एस.डी. सावंत

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

प्रस्तावना

भारताची कृषी संस्कृती समृद्ध आहे. भारताला कृषिप्रधान राष्ट्र संबोधले जाते. 23 डिसेंबर हा दिवस भारतात 'शेतकरी दिन' म्हणून साजरा केला जातो. भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या ही कृषिशी निगडित आहे. कृषी व्यवस्थेवर राष्ट्राचा विकास अवलंबून असतो. त्यामुळे कृषीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतातील शेती पूर्णतः पावसावर अवलंबून आहे. प्राचीन काळापासून शेतकरी हा शोषणास बळी पडलेला आहे. अनेक जुलमी राजवटीत त्यांच्या जमिनी लुटल्या गेल्या. इंग्रजी सत्तेच्या काळात शेतसा-याने शेतक-यांना पिळले असा शेतक-यांच्या शोषणाचा इतिहास राहिलेला आहे. भारतीय समाजात पहिल्यांदा महात्मा फुले यांनी 'शेतक-याचा आसूड' या ग्रंथातून शेतक-यांच्या शोषणाची चिकित्सा केलेली आहे. तसेच आर्थिक विचारवंत दादाभाई नौरोजी यांनी 'ड्रेन थिअरी' (आर्थिक निःस्सारणाचा सिद्धांत) मांडून भारतीय शेतक-यांची दयनीय अवस्था स्पष्ट केली. कालांतराने भारतीय शेतीत अनेक बदल घडून आलेले दिसून येतात. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान व कृषी सिंचन यामुळे शेतीत आमुलाग्र बदल घडून आले. असे असतानाही नियोजनकर्त्यांचा व बाजारपेठांचा शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उदासीन असलेला दिसून येतो. त्यामुळे बदलती नैसर्गिक परिस्थिती, कृषी तंत्र याकडे गांभीर्याने पाहणे गरजेचे बनले आहे. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येच्या मूलभूत गरजा शेतीतूनच भागविल्या जातात. त्यामुळे पारंपरिक कृषी व्यवस्था मजबूत करणे सरकारचे कर्तव्य आहे.

आधुनिक पध्दतीच्या शेतीमुळे पर्यावरण व मानवी आरोग्य धोक्यात आले आहे. म्हणून शाश्वत शेतीचा वापर करून रासायनिक खतांचा कमीत कमी वापर करून उत्पादन वाढविण्याचे प्रयत्न आपणास करावे लागतील.

उद्दिष्ट्य

शेतक-यांच्या समस्या अभ्यासणे हे प्रमुख उद्दिष्टय समोर ठेवून प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पद्धती व अभ्यासाची मर्यादा

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये विषयशी संबंधित मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. शेतक-यांच्या समस्यांची व्याप्ती खूप मोठी आहे. त्यामुळे सदरील शोधनिबंधाला मर्यादा येतात.

भारतातील शेतक-यांच्या प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1) अल्पभूधारकता 2) शासकीय आयात-निर्यात धोरण 3) सिंचन क्षेत्रात होणारी अल्प वाढ 4) अल्प उत्पादकता 5) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव 6) अशिक्षित शेतकरी वर्ग 7) प्रशिक्षणाचा अभाव 8) बाजारपेठा आणि गोदाम, साठवण समस्या 9) निसर्गावरील अवलंबित्व 10) आधुनिक बि-बियाण्यांची समस्या 11) शेतीची अप्रतिष्ठा 12) शासनाचा शेतक-यांच्या प्रश्नांकडे बघण्याचा उदासीन दृष्टिकोन 13) कर्ज समस्या इत्यादी प्रमुख समस्या सांगता येतील याशिवायही इतर समस्यांना शेतक-यांना तोंड द्यावे लागते.

कृषी विधेयके

भारतीय शेतक-यांनी अत्यंत कष्टाने 'हरितक्रांती' घडून आली. डॉ.एम.एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली 18 नोव्हेंबर 2004 रोजी आयोगाची स्थापना करण्यात आली. मा.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात भारतीय शेतीचे स्वरूप बदलण्यासाठी 1) कृषी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य (प्रोत्साहन व सहाय्य) विधेयक-2020 2) शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार विधेयक (कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग)-2020 3) अत्यावश्यक वस्तू (दुरूस्ती) विधेयक पारीत करण्यात आले. होते. सद्यःस्थितीत भारत सरकारने ही तीनही कृषी विधेयके शेतक-यांच्या व्यापक व आक्रमक आंदोलनामुळे मागे घेतलेले आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतकरी मोठ्या संख्येने आत्महत्येकडे प्रवृत्त झालेला दिसून येतो. सतत ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडत असल्यामुळे त्याच्या समस्यांत दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. यात मुलींचे लग्न करायचे म्हटले तर शेती विकणे किंवा कर्ज काढणे याशिवाय त्याच्यासमोर पर्याय उरत नाही. कर्ज काढले की ते फेडता येत नाही. सावकाराच्या तगाद्याने व घरच्या वाढत्या समस्येला कंटाळून तो आत्महत्या करताना दिसतो.

निष्कर्ष

भारतात उदरनिर्वाहासाठी शेती करणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे. आर्थिक विषमतेमुळे शेतकरी दुःखी आणि हैरान आहे. तो निसर्ग, बाजार, हमीभाव, नफेखोर, दलाल यांच्या कात्रीत अडकलेला आहे. भारतात शाश्वत शेतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. त्यात मुख्यत्वे पाण्याचा वापर ठिबक सिंचन पद्धतीने, शेतीला जोडधंदा-पशुपालन, सेंद्रीय खतांचा वापर, रासायनिक खतांचा कमीत कमी वापर, मिश्रशेती, गटशेती, आलटून पालटून पिके घेणे, आधुनिक यंत्र अवजारांचा वापर करणे इ. करणे आवश्यक आहे. अनेक शेतकरी अशिक्षित असल्यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारने शेतक-यांसाठी व शेतीसाठी ज्या विविध प्रकारच्या योजना आखल्या आहेत त्याची गावपातळीवर सर्व शेतक-यांसाठी ग्रामसभा बोलावून शेतक-यांना माहिती द्यावी ज्यामुळे सर्व शेतक-यांना याचा लाभ मिळू शकेल. नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन, कर्जसुलभता, पीक विमा तसेच केंद्र व राज्य सरकारच्या शेतीविषयक कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. असे झाले तरच भारतीय शेतीचे भविष्य उज्वल आहे अन्यथा शेती नापिकी-कर्ज-आत्महत्या या दुष्टचक्रात अडकून राहील.

उपाययोजना

शेतक-यांच्या समस्यांची संख्या अधिक असली तरी काही विधयक उपाययोजनांद्वारे शेतक-यांच्या स्थितीत सुधारणा घडून येईल ते खालीलप्रमाणे.

1) भारत सरकारने नेमलेल्या स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशींची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात यावी.
2) भारत सरकार शेतक-यांच्या शेतमालाला जे हमीभाव देते त्यात वाढ करण्यात यावी.
3) शेती मालाच्या विक्रीतील दलालाचा हस्तक्षेप कमी करण्यात यावा.
4) शेतक-यांनी उत्पादित मालाची किंमत स्वतः ठरवावी.
5) शेतक-यांनी समुहाने एकत्र येऊन शेती उत्पादन व विक्री व्यवस्था उभी करावी.
6) शासनाने नदीजोड प्रकल्प पूर्ण केल्यास त्याचा अधिकाधिक फायदा शेतक-यांना होईल.
7) आधुनिक सिंचन सुविधांची उपलब्धता व अनुदान यामुळे शेतक-यांच्या समस्या कमी होण्यास मदत होईल.
8) शेतीपूरक व्यवसायाला शेतक-यांमार्फत चालना देण्यात यावी.
9) शेतीपासून नवी पिढी दूर जाताना दिसते त्यांनी शेतीबाबतचा न्यूनगंड काढून टाकून शेतीत नवनवीन प्रयोग करावेत.

ISSN : 2278-9308
December, 2022

10) शाश्वत कृषी विकासाला चालना देण्यात यावी.

11) शेतक-यांना देण्यात आलेले कर्ज माफ न करता त्यांना खते, बियाणे, औजारे उपलब्ध करून देण्यात यावेत. ज्याचा वापर करून कृषी उत्पादनात वाढ करता येईल.

12) पीक विमा पद्धतीत बदलाची गरज असून त्यात सुलभता आणण्यात यावी.

संदर्भ

1) अभिजीत राठोड (2019) भारतीय अर्थव्यवस्था, परिवर्तन पब्लिकेशन, पुणे
2) प्रा.प्र.रा. कुलकर्णी, भारतीय अर्थव्यवस्था
3) भारताची आर्थिक पाहणी 2021-2022
4) Our Environment- 2004, HRD Ministry, New Delhi
5) Environmental Study-Sharma J.P., Lakshmi Publication, New Delhi
6) www.maharashtraagri.gov.in
7) https://en.wikipedia.org/wiki/Farmer

ISSN : 2278-9308
December, 2022

प्रादेशिक असमतोल : औद्योगिकरणातील एक प्रमुख समस्या

प्रा.डॉ.विनोद व्यंकटराव चिंते
सहयोगी प्राध्यापक तथा वाणिज्य विभाग प्रमुख, मास्टर दीनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय, औराद शहाजानी
ता.निलंगा जि.लातूर Vinodchinte11@gmail.com 9960302333

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक क्षेत्र हे महत्वाचे क्षेत्र आहे.परंतू भारतात औद्योगिक क्षेत्राचा विकास हा मर्यादित व एकांगी स्वरूपातून झालेला आहे.जसे भारतात औद्योगिक विकास हा काही निवडक राज्यापुरताच झालेला आहे.उदा दिल्ली, महाराष्ट्र, केरळ, गुजरात, तामीळनाडू व महाराष्ट्र या राज्याचा विकास झालेला आहे.तर इतर राज्य औद्योगिकदृष्टया अप्रगत आहेत.

तसेच एकाच राज्यातील काही विभाग (प्रदेश-Regions) अतिप्रगत आहेत तर काही विभाग मागास किंवा अविकसित आहेत. उदा. महाराष्ट्रात पश्चिम महाराष्ट्र, पुणे, मुंबई हे विभाग औद्योगिक दृष्टया विकसीत आहेत. तर मराठवाडा, विदर्भ, कोकण हे औद्योगिक दृष्टया अविकसित अवस्थेत आहेत. तसेच आय.टी. क्षेत्राचा विचार करता महाराष्ट्रात फक्त मुंबई, पुणे या शहरापूरताच मर्यादित आहे.इतर भागात माहिती तंत्रात क्षेत्राचा औद्योगिकदृष्टया विकास खूपच मर्यादित स्वरूपात असल्याचे दिसून येते.

'देशाच्या किंवा राज्यातील काही विभाग औद्योगिक प्रगती पथावर आणि काही विभाग मागसलेल्या अवस्थेत असलेल्या स्थितीला विकासातील औद्योगिक प्रादेशिक असमतोल म्हणाले जाते.'

उद्देश :-

१. औद्योगिक प्रादेशिक असमतोलाचे सविस्तर अध्ययन करणे.
२. औद्योगिक असमतोलाचे कारणे शोधणे.
३. औद्योगिक असमतोल दूर करण्याचे उपाय सूचविणे.

गृहितके :-

१. प्रादेशिक असमतोल विकासामुळे स्थानिक साधनसामग्री व मनूष्यबळाचाअपव्यय होते.
२. बेरोजगारी संख्या वाढते.
३. विकसित विभागाला अतिरिक्त लोकसंख्याचा ताण सहज करावा लागतो.
४. उद्योगाचे ठराविक क्षेत्रात केंद्रीकरण होते.

भारतांच्या आर्थिक नियोजनात उद्योगांच्या समतोल प्रादेशिक विकासाला म्हणजे उद्योगाच्या योग्य विकेंद्रकरणाला औद्योगिक धोरणानुसार महत्व प्राप्त झालेले आहे. याचे कारण सुयोग्य, कार्यक्षम व परिणामकारक वापर करून अविकसित किंवा मागासलेल्या प्रदेशांचा प्राधान्याने औद्योगिक विकास घडवून आणण्याच्या धारेणाचा समतोल प्रादेशिक आद्योगिक विकास असे म्हणतात.

प्रादेशिक असमतोलाचे दुष्परिणाम :-

१.शहरी भागाचाच औद्योगिक विकास :-

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने जाहिर केलेल्या औद्योगिक धोरणानुसार देशाच्या औद्योगिक अर्थव्यवस्थेतत आधुनिक क्षेत्र व अप्रगत क्षेत्र निर्माण झाले. आधूनिक क्षेत्र हे प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित व भांडवलप्रधान स्वरूपाचे

आहेत. या क्षेत्रात गेल्या 75 वर्षात खाजगी उद्योगांची फक्त निवडक शहरे व महानगरांच्या ठिकाणी प्रगती झाली. त्यामूळे काही निवडक शहरे विशेषत: मुंबई, अहमदाबाद, चेन्नाई, कोलकत्ता, दिल्ली, कानपूर, पूणे, बेंगळूर यासारखी महानगरे अतिप्रगत झाली. मात्र लहान शहरे व खेडी औद्योगिक विकासापासून वंचित व मागासच राहिली.

२. उद्योगांचे केंद्रिकरण :-

स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षानंतर औद्योगिक व आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणात घडून आले.या केंद्रीकरणामुळे निवडक शहरातील साधनसामग्रीचा उपयोग झाला व तेथील मनुष्यबळाला रोजगार प्राप्त झाला.पण ग्रामीण भागातिल लोकसंख्येला केवळ शेतीवर आपला निर्वाह करावा लागला व किंबहूना बेकारीला तोंड द्यावे लागले.

३. ग्रामीण व मागसलेल्या भागातील लोकांचे विकसित भागांकडे रोजगार प्राप्तीसाठी स्थलांतरण वाढले :-

आर्थिक नियोजनाचे सामाजिक न्यायासह आर्थिक वृध्दी घडवून आणणे हे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे.हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी पहिल्या योजना काळात सरकारने समाजवादी समाजरचनेचे तत्व स्विकारले. त्यानुसार देशाच्या अर्थव्यस्थेत सामाजिक न्यायाची संकल्पना विचारात घेताना नियोजन मंडळाने साधनसामग्रीचे न्याय व योग्य विवरण करून सर्व क्षेत्रामध्ये उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी आर्थिक विकासाची वाटचाल सुरू केली. या संदर्भात अर्थशास्त्रीय विचारवंत अंनॉतिमस यांच्या मते – "सामाजिक न्यायाविना आर्थिक विकास आयोग असतो आणि आर्थिक विकासाविना सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे अशक्य आहे."

आर्थिक विकासातून वरिल व्यापक उद्दिष्ट गाठण्यासाठी आणि प्रादेशिक असमतोलाचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी समतोल प्रादेशिक औद्योगिक विकासाची संकल्पना चवथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या मसुध्यात सरकारने मांडली. त्यास क्षेत्रीय विकासाचा दृष्टिकोन असे म्हणतात.

प्रादेशिक अर्थशास्त्राच्या संकल्पनेनूसार प्रदेश या शब्दात एखादा विभाग, जिल्हा, तालुका व खेडे यांचा समावेश होतो.देशाच्या किंवा एखाद्या राज्यातील सर्व प्रदेशात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधनसामग्रीला आणि मनुष्यबळाचा.

४. अप्रगत भागातून प्रगत शहराकडे बेकारतरूणाचा प्रचंड लोंढा झाल्यामुळे शहरी सोयीसुविधावर प्रचंड ताण पडला.

५. शहरे व खेडी यांच्या विकासात विषमतेची दरी निर्माण झाली.

६. औद्योगिक प्रादेशिक असमतोलामुळे स्थानिक नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा व मनुष्यबळाचा योग्य वापर झाला नाही.

समतोल औद्योगिक विकासाची गरज :

१.स्थानिक साधनसामग्री व मनुष्यबळाचा वापर करण्यासाठी :

भारत देश हा नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या दृष्टीने समृध्द देश आहे.प्रत्येक प्रदेशातील निसर्गदत्त साधनसंपत्तीचा आणि मानवी शक्तीच्या वापर करण्यासाठी भारतातील लहान लहान गाव वस्ती खेडे यांचा औद्योगिक विकास करणे गरजेचे आहे.

२. उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी करण्यासाठी :

समतोल प्रादेशिक औद्योगिक विकासानूसार वेगवेगळया प्रदेशातील पात्रा लोकांना गरजेनुसार औद्योगिक क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी मिळतात. त्यामूळे सर्व प्रदेशांचा विशेषत: मागास विभागांचा विकास झाल्यामुळे उत्पादनात व रोजगारात वाढ होते अविकसित विभागाकडील लोकांना संपत्ती व उत्पादनाचा लाभ झाल्यामुळे गरीबी व श्रीमंती यामधील भेद कमी होण्यास मदत होते.

३. सामाजिक न्यायासह आर्थिक वृध्दी साधता येते :

भौतिक व मानवी घटकांची उपलब्धी ज्या ज्या प्रदेशात आहे. त्या प्रदेशात सर्व मनुष्यबळात समानतेच्या तत्त्वावर औद्योगिक विकासाचे लाभ मिळतात. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासातून सामाजिक न्यायासह आर्थिक वृध्दी साधने सहज शक्य आहे.

४. बेरोजगारी व दारिद्रयाचे निर्मूलनासाठी उपयुक्त :

समतोल प्रादेशिक विकासामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार मिळतो.उदा.लातूर जिल्हातील हत्तीबेट व वडवळ नागनाथ हे औषधी वनस्पतीचे बेट आहे. येथे ५५ प्रकारच्या वेगवेगळया औषधी वनस्पती कच्चा माल म्हणून उद्योगास मिळू शकतात. यामुळे येथे एकापेक्षा अनेक समुहानी वडवळ नागनाथ, हत्तीबेट अशा ठिकाणी नैसर्गिक वनस्पतींचा उत्पादन कार्यासाठी वापर केल्यामुळे निश्चितच रोजागार निर्मीती होते व अविकसित विभागातील जनतेला दारिद्रयापासून दूर ठेवता येते.

५. औद्योगिक विकासाची गती वाढते :-

समतोल प्रादेशिक औद्योगिक विकासामुळे निरनिराळया प्रदेशातील नैसर्गिक व मानवी साधनसामग्रीचा वापर होऊन सर्व देशांच्यादृष्टीने औद्योगिक विकासाला गती मिळते.

६.औद्योगिक संस्कृती वाढीस लागते :-

प्रादेशिक समतोल विकासामुळे विविध प्रदेशातील साधनसामग्रीच्या वापरातून व औद्योगिक विकासातून मानवी जिवनासाठी लागणाऱ्या विविध गरजाची निर्मीती सहज शक्य होते.त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात औद्योगिक संस्कृती निर्माण होते.

प्रादेशिक असमतोलाची कारणे :

१.नैसर्गिक घटक :

भारतातील सर्वच भागात नैसर्गिक साधन सामग्री विखुरलेली आहे. पण त्या साधनसामुग्रीचा योग्य व नियोजन बध्द वापर होत नसल्यामुळे निवडक भागातीलच नैसर्गिक साधन सामग्रीचा वापर योग्य प्रमाणात झाल्यामुळे बाकीच्या भागाचा औद्योगिक विकास झाला नाही.

२. कर्ज पुरवठयाचा अभाव :-

देशातील सर्वत्र भागात वित्तपूरवठा करण्याऱ्चया संस्थाचा एकसमान विकास झाला नसल्यामुळे शेती व उद्योगांना दिर्घकालीन वित्तपुरवठा नसल्यामुळे मागास भाग आणखीणच मागास होत चाललेला आहे.

३. वाहतूकीच्या साधनांचा अभाव :-

देशात वाहतूक साधनांचा सर्वसमान विकास झाला नसल्यामुळे अनेक गाव खेडयामध्ये पक्क्या सडका नाहीत. पावसाळयात अनेक गांवाचा शहराशी संपर्क नसतो.तसेच रेल्वेची मुबलक व काही भागात उपलब्धता नाही.यामुळे उद्योग धंदे लहान गावात किंवा खेडयामध्ये विकसित होत नाहीत.

४. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव :-

ग्रामीण भागात व खेडयामध्ये कुशल मनुष्यबळाचा अभाव असल्यामुळे मागास भागात उद्योग स्थापन करणे खूपच जिकरीचे ठरते. कारण कुशल कामगार प्रामुख्याने शहरीभागालाच प्राधान्य देतात. यामुळे सहजासहजी कोणतेही उद्योजक ग्रामीण व मागास भागामध्ये उद्योग स्थापन करण्यास तयार नसतात.

५. नियोजनाचा अभाव :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्या आहेत. परंतु खेडे आणखीनच अविकसितच आहेत. पंचवार्षिक योजनांचे फायदे मागासलेल्या प्रदेशात पोहचलेच नाहीत. यामुळे औद्योगिक प्रादेशिक विषमता वाढतच गेली.

६.शेती व्यवसायामुळे दुर्लक्ष :-

भारताची अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे.यायाच अर्थ असा आहे कि शेती संशोधन मोठया प्रमाणात होणे आवश्यक आहे.परंतु शेती व शेतीवर आधारित उद्योगात संशोधना झाले नसल्यामुळे शेती व्यवसायांना व पर्यायाने शेतीपूरक व्यवसायाचा विकास कमी प्रमाणात दिसून येते.

उपाययोजना :-

१. पायाभूत सुविधांचा विकास :-

मागासलेल्या प्रदेशात पायाभूत सुविधांचा विकास मोठ्या प्रमाणात करणे आवश्यक आहे.उदा.वीजपुरवठा कायमस्वरूपी पाणीपुरवठा वाहतुक व दळणवळण या सुविधावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.जर पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्या तर शेती, उद्योग व व्यापार क्षेत्राला चालना मिळते व मागास प्रदेशाचा देखील विकास होते.

२. मागासलेल्या प्रदेशासाठी विशेष तरतुद :-

औद्योगिक प्रादेशिक समतोल साधण्यासाठी आहे.केंद्र व राज्य सरकार या दोहोनी कडून अशी तरतूद केल्यास औद्योगिक प्रादेशिक असमतोल निश्चितच दूर होईल.

३. केंद्र व राज्य सरकारचे प्रकल्प कार्यान्वित करणे :-

औद्योगिक दृष्टया मागासलेल्या प्रदेशाच्या विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकारने पुढे येणे आवश्यक आहे. केंद्र सरकारने आणि राज्य सरकारने प्रकल्प अशा मागास भागात आणले पाहिजेत. मोठ्या उद्योगपतीना मागासलेल्या प्रदेशात प्रकल्प सुरु करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. खाजगी उद्योजकांना विविध सोयी, सवलती दिल्या पाहिजेत. त्यामूळे मागासलेल्या प्रदेशात वाहतूक दळणवळणाच्या सुविधा निर्माण होतात. रोजगार निर्मीती होते व मागास भागाचा विकास होतो.

४. वित्त संस्थाची उभारणी :-

औद्योगिकदृष्टया मागासलेल्या प्रदेशाच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची आवश्यकता असते. अशा भांडवली वित्तसंस्था मागास प्रदेशात निर्माण झाल्यास व त्यांनी सवलतीच्या दराने कर्ज पुरवठा केला तर निश्चितच मागास भागातील तरूण उद्योजकांना संधि निर्माण होणार आहेत. मागास भागात देखील उद्योग स्थापित होवून हा प्रदेश देखील विकसित होणार आहे.

५. औद्योगिक प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे :-

औद्योगिकदृष्टया मागास भागात औद्योगिक विकास कार्यक्रमाचे आयोजन करून मागास भागातील तरूण उद्योजकांना प्रशिक्षण देणे व त्याच्यामध्ये उद्योजकांना निर्माण करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण व मागास भागात उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविला गेला तर निश्चित स्थानिक तरूणांना उद्योग स्थापन करण्यास प्रोत्साहन मिळते व मागास भागात विकास होते.

६.परदेशी गुतंवणूकीला प्रोत्साहन देणे :-

मागास भागास विकास करण्यासाठी प्रामुख्याने, गुतवणूकदारांची आवश्यकता असते. म्हणून गुंतवणूक करण्यासाठी परदेशी उद्योजकांना मागास भागात विशेष सवलती देवून त्यांना मागास भागात गुंणतवणूक करून नविन उद्योग स्थापन करण्यासाठी सरकारने विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

७. उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासाला चालना :-

प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी औद्योगिक विकास महत्वाचा आहे.उद्योगांचा योग्य रीतीने विकास करण्यासाठी, उद्योगांना अग्रक्रम देण्यासाठी उद्योगात भांडवल गुंतवणुक करण्यासाठी सरकारने गुंतवणूकदारांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.मागासलेल्या प्रदेशात उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास जेवढा जास्त राहिल तेवढाच या प्रदेशाचा औद्योगिक विकास जलदगतीने होईल.

८. स्थानिक साधन सामग्रीचा उपयोग :-

मागासलेल्या प्रदेशांचा जलदगतीने औद्योगिक विकास घडवून आणण्यासाठी स्थानिक साधन सामग्रीचा महत्तम उपयोग करून घेणे आवश्यक आहे.स्थानिक साधन सामग्रीचा उपयोग केल्यास प्रादेशिक उत्पादन, रोजगार वाढेल व त्यामुळे मागासलेपण दूर होईल.

९. कृषी क्षेत्राचा विकास :-

लोकांची उत्पन्नाची पातळी वाढविण्याकरिता आणि उत्पन्न व संपत्ती असमानता दूर करण्याकरिता मागासलेल्या क्षेत्राचा कृषी विकास औद्योगिक करण्याकडे लक्ष केंद्रीत केले पाहिजे. कृषीची उत्पादकता वाढविण्याकरीता शेतकऱ्यांना यंत्रे, अवजारे, सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या तर निश्चित ग्रामीण भागाचा विकास होईलच औद्योगिक प्रादेशिक असमतोल दूर होईल.

१०.उद्योगाचे विकेंद्रीकरण करणे :-

औद्योगिक प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी उद्योगांचे केंद्रीकर थांबवून उद्योग मागास भागात कसे स्थापन करता येतील यांच्यावर संशोधन करणे व त्यादृष्टीने नियोजन करणे आवश्यक आहे.

११.लघू व कुठिर उद्योगाचा प्रोत्साहन :-

ग्रामीण व मागास भागामध्ये लघू व कुठिर उद्योगांना चालना देण्यासाठी त्यांना विविध सोई, सुविधा व माफक करता भांडवल उपलब्ध करण्यासाठी देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

1.व्यावसायीक पर्यावरण - प्रा.डॉ. नामदेव खंडगावे, प्रशांत प्रकाशन, उदगीर 2002

2.भारतीय अर्थव्यवस्था – नियोजन आणि विकास, डॉ.जे.एस.काकडे, प्रा. एस.जी पाचपोर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2014

3.भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ. मुलाणी एम.यू. प्रा. भोर, बी.के. कैलास पब्लिकेशन पुणे, 2013

4.महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था – डॉ. माधव बिराजदार, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद -2013

लोकशाही राजकारणात महिला सक्षमीरकणाचे प्रयत्न

प्रा.डॉ. विठ्ठल पंडितराव सांडूर

लोकप्रशासन विभाग प्रमूख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा.

प्रस्तावना :-

जगभरातील महिलांचे राजकारणात प्रतिनिधित्व कमी असल्यायाचे दिसून येत आहे. मात्र हे चित्र आता बदलण्यची गरज आहे. जग आंतरराष्ट्रीय लोकशाही दिन साजरा करत असताना, केवळ लोकशाहीच्या संस्था आणि प्रक्रियांमध्येच नव्हे तर लोकशाही राजकारणाच्या प्रत्येक प्रवचनातही स्त्रियांच्या अधिकाधिक प्रतिनिधित्वाची गरज आहे. हुकूमशाहीच्या विपरीत, लोकशाहीला मूलत: एक सशक्त आणि सुधारक राजकीय प्रकल्प म्हणून ओळखले जाते जे सामान्य नागरिकांना त्यांची ओळख, स्वारस्ये, निवडी,विचार आणि मागण्यांचे शासन आणि सरकारी धोरणंच्या संस्थांमध्यचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक साधन आणि मार्ग देते. समतुल्य राजकीय प्रतिनिधित्वाची इच्छा ही आधुनिक लोकशाहीतील विविध वर्गातील लोकांची प्रमुख आकांक्षा आहे. हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की राजकीय प्रतिनिधित्वाचे अत्यंत कार्यात्मक महत्व आहे कारण ते एखादया व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सशक्तीकरणासाठी मार्ग मोकळा करू शकते, जे सन्मानाचे जीवन जगण्यासाठी अपरिहार्य आहेत. म्हणून, लोकशाही प्रणाली देऊ पाहत असलेले समान प्रतिनिधित्वाचे वचन विशेषत: समाजातील उपेक्षित आणि शोषित घटाकांच्या सामाजिक-राजकीया सक्षमीकरण आणि उन्नतीसाठी महत्वपूर्ण आहे. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कायदे व कल्याण कार्यक्रमांच माध्यमातून सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना हक्क व दर्जा प्रदान करणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे व त्यायोग स्त्री-पुरूष असमनता नष्ट करणे म्हणजेच महिला सक्षमीरकरण म्हणता येईल थोडक्यात स्त्रियांबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणारी, महिलांना अभय देऊन क्रांतिकारी विचार रूजवून त्यांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक प्रक्रियेत सहभागी करून घेऊन स्वावलंबी बनविणारी, परंपरागत अरिष्ट रूढी, बंधने झुगारून नवीन वैज्ञानिक विचार रुजविणारी एक प्रक्रिया आहे. नियोजन, धोरणनिर्मिती व निर्णयप्रक्रियांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवणे तसेच विकासाच प्रत्येक टप्प्यामध्ये महिलांना सत्ता, संधी व अधिकार देणे हा महिला सक्षमीकरणाचा मुख्य हेतू आहे. स्त्री जेव्हा स्वत:च सामर्थ्याबद्दल जागरूक होईल तेंव्हा खर्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाची गती वाढेल.

●संशेधनाचा उद्देश : -

1) लोकशाहीत महिलांचे स्थान अभ्यासणे.

2) लोकशाही राजकारणात महिलांचा सहभाग अभ्यासणे.

3) लोकशाही राजकारणात महिलांच्या सहभागाच्या समस्या अभ्यासणे.

●लोकशाही आणि महिला सक्षमीकरण : -

जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 49.5 टक्के महिला आहेत, तथापि त्या जगातील सर्वात उपेक्षित वर्ग आहेत. खोलवर रूजलेल्या भेदभावपूर्ण पितृसत्ताक नियमांच आदिम पण लवचिक संरचना जगभरातील सामाजिक जीवनाच जवळजवळ सर्व संरचनांना व्यापतात, जरी विविध प्रकार आणि प्रमाणात, अधिक समान समाज निर्माण करण्याच्या उदेशाने आधुनिक दृष्टिकोन आणि उदारमतवादी मूल्यांच्या आगमनाने, सामाजिक- आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या अधिकारांचे एकत्रीकरण दिसून आले आहे. विशेषत: 20 व्या शतकापासून, महिला सक्षमीकरणाच्या मुद्द्याला जगाच्या अनेंक भागांमध्ये वेगवेगळया वेळी असंख्य सामाजिक चळवळींचा पाठिंबा मिळाल, विशेष म्हणजे, 1960 आणि 1970 च्या दशकात ' स्त्री मुक्ती चळवळ' च्या दुसऱ्या लाटेने गंभीर गती घेतली आणि स्त्रियांच्या सर्वांगीण मुक्तीसाठी व्यापक सुधारणा घडवून आणल्या. संविधानाने मंजूर केलेल्या लोकशाही स्वरूपाच्या सरकारच्या तीव्र उदयाने सर्व नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान केले आणि महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने सतत चळवळ सुरू केली. महिलांच्या पितृसत्ताक शोषणाच्या तावडीतून हळूहळू कमकुवत होण्याचा वेग आणि प्रमाण प्रदेशानुसार भिन्न असले तरी, स्थितीत स्थिर सुधारणा आणि स्त्रियांची एजन्सी बळकट झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले आहे.

ISSN : 2278-9308
December, 2022

मानवसमूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांना उत्साहित करणारे वर्तन करून, त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (जेंडर इक्वॅलिटी) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजने बाळगलेला दृष्टीकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीरकण, असे थोडक्यात म्हणता येईल. महिलांनी फक्त 'चूल आणि मूल' याकडेच लक्ष दिले पाहिजे असे अनेक जणांना वाटते, पण आता महिलांनी चुला आणि मुलासोबतच 'देश आणि विदेश' यांकडेसुध्दा लक्ष देण्याची गरज आहे.

मानवी हक्कांविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरधर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरूषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्टया सक्रिय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे, आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. स्त्रियांची मानसिकता बदलणो हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वत: निर्णय घेऊ शकत नाहीत. तेथे त्या पुरूषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत, याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे, प्रबोधन झाले पाहिजे. स्त्री अजूनही 100% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

अधिक समान समाज निर्माण करणच्या उद्देशाने आधुनिक दृष्टीकोन आणि उदारमतवादी मूल्यांच्या आगमनाने, सामाजिक- आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या अधिकारांचे एकत्रीकरण दिसून आले आहे.

● जागतिक संदर्भ : -

विविध लोकशाही कार्यालयो आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांद्वारे राजकारणात आणि सार्वजनिक जीवनाच्या इतर क्षेत्रांमध्ये महिलांचा अधिकाकि सहभाग सुलभ करण्ण्यासाठी विविध परंतु बहुआयामी जागतिक प्रयत्न असूनही, परिणाम संथगतीने आणि संरचनात्मक आणि मानसिक आव्हांनांनी भरलेले आहेत. अलीकडच काही दशकांत माफक सुधारणा होऊनही राजकारणातील महिलांचा सहभाग प्रमाणानुसार कमी राहिला आहे. UN WOMEN ने सादर केलेल्या आकडेवारीनुसार, सप्टेंबर 2021 पर्यंत, जगभरातील 24 देशांमध्ये केवळ 26 महिला निवडून आलेलया राज्य आणि/किंवा सरकार प्रमूख म्हणून काम करत आहेत.

ताज्या वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम (WEF) च्या ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्टनुसार, 2022 मध्ये, ''जागतिक लैंगिक अंतर 68.1 टक्क्यांनी बंद झाले ओ. सध्याच्या दरानुसार, पूर्ण समतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी 132 वर्षे लागतील.''2006 ते 2022 या कालावधीत मंत्रिपदावर विराजमान झालेल्या महिलांचा जागतिक सरासरी वाटा दुप्पट झाला असला, तरी तो 9.9 टक्क्यांवरून 16.1 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे'' आणि ''संसदेतील महिलांचा जागतिक सरासरी हिस्सा 14.9 टक्क्यांवरून 22.9 टक्के झाला आहे.''जगभरातील महिलांच लोकसंख्येच्या तुलनेत ते अत्यंत विषम आहे.WEF अहवालात असेही ठळकपणे नमूद केले आहे की, हळूहळू सुधारणा होत असतानाही, श्रमिक बाजारपेठेतील लैंगिक अंतर, काळजी कार्य, संपत्ती जमा करणे आणि कौशल्य शिक्षण आणि तणावाची पातळी लक्षणीयरीत्या अधोरेखित करते ज्यामुळे महिला लोकसंख्येच्या मोठया भागांना अजूनही त्रास होतो. हे मनोरंजकपणे अधोरेखित केले गेले आहे की वेगवेगळया उद्योगांमध्ये नेतृत्वाच्या पदांवर महिलांची संख्या कालांतराने वाढली असली तरी, ज्या उद्योगांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व जास्त आहे. अशा उद्योगांमध्ये नेतृतव पदांवर महिलांना नियुक्त केले जाण्याची शक्यता जास्त आहे. तसेच, राजकारणातील महिला नेतया अधिक महिलांना राजकीय आणि सरकारी पदांवर सामील करून घेण्याची शक्यता आहे.दक्षिण आशिया अशा भौगोलिक क्षेत्रांपैकी एक आहे जे विविध राजकीय आणि सामाजिक- आर्थिक पॅरामीटर्समध्ये लिंग समानतेचे निम्न स्तर दर्शविते ज्यत खोलवर रूजलेली आणि कठोर पितृसत्ताक संरचना आणि पुराणमतवादी परंपरा अधोरेखित केल्या आहेत ज्या या प्रदेशात पुरेशा महिला सक्षमीकरणास प्रतिबंधित करतात.

●स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत पुढील मुद्दे प्रामुख्याने महत्वाचे ठरतात : -

१. लैंगिक आरोग्य

२. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची राखणावळ

३. आर्थिक सक्षमता

४. शैक्षणिक सक्षमता

५. राजकीय सक्षमता

६. आर्थिक बचतगट

७. मानसिक सक्षमता

•भारतीय लोकशाहीत लैंगिक समानता : -

भारत ही या प्रदेशातील सर्वात मोठी आणि सशक्त लोकशाही आहे ज्याने घटनात्मक लोकशाही म्हणून वसाहतीनंतरच्या स्वतंत्र अस्तितवाच्या प्रारंभापासूनच स्त्री आणि पुरूष दोघांना समान राजकीय आणि नागरी हक्क प्रदान केले आहेत. कलम 325 आणि 326 मध्ये दिलेल्या मतदानाच्या आणि निवडणूक लढविण्याच्या राजकीय अधिकाराव्यतिरिक्त, भारतीय राज्यघटनेचा भाग III आणि महिलांच्या मूलभूत अधिकारांची हमी देतो. राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये, स्त्री आणि पुरूष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन आणि तसेच कामाच्या मानवी परिस्थिती आणि मातृत्व आराम यासाठी तरतूद करून आर्थिक सक्षमीकरण सुनिश्चित केले गेले आहे.भारतातील राजकारणातील महिलांचा सहभाग काळाच्या ओघात नि:संशयपणे वाढ झाली आहे आणि 2019 मधील गेल्या राष्ट्रीय निवडणुकांमध्ये पुरूषांच्या तुलनेत महिलांनी जवळपास तितक्याच संख्येने मतदान केले- 'स्व-सक्षमीकरणाची महिलांची मूक क्रांती' म्हणून गौरवण्यात आली. महिलांच्या अशा वाढलेल्या राजकीय सहभागाचे श्रेय साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे आणि डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे माहितीच्या प्रसारामुळे मोठया प्रमाणात राजकीया जागरूकता आहे.

भारतातील राजकारणतील महिलांचा सहभाग काळाच्या ओघात नि:संशयपणे वाढला आहे. मतदार म्हणून निवडणुकांमध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने, महिलांच्या मतदानात गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे आणि 2019 मधील गेल्या राष्ट्रीय निवडणुकांमध्ये पुरूषांच्या तूलनेत महिलांनी जवळपास तितक्याच संख्येने मतदान केले- ही 'स्व-सक्षमीकरणाची महिलांची मूक क्रांती' म्हणून गौरवण्यात आली.

तथापि,विधिमंडळाच्या राजकारणातील महिलांच्या सहभागाचा संबंध आहे, लोकसभा आणि महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाची आकडेवारी असे सूचित करते की निवडणुकीत महिला मतदारांचा सहभाग मोठया प्रमाणात वाढला आहे. लोकसभेत आणि राज्यसभेत, संसदेत महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण खूपच कमी राहिले आहे.2019 च्या निवडणुकीत लोकसभेत आतापर्यंत सर्वाधिक महिला प्रतिनिधी निवडून आल्या आहेत. सध्याच्या सभागृहात ते एकूण सदस्यसंख्येच्या केवळ 14 टक्के आहे. वरच्या सभागृहात किंवा राज्यसभेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाची परिस्थिती तितकीच कमी आहे, आणि गेल्या काही वर्षांत तुलनेने सुधारणा होऊनही, सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या 13 टक्क्यांचा आकडा अद्याप ओलांडलेला नाही. राज्याच्या विधानसभा, ज्यांना विधानसभा देखील म्हणतात, त्यामध्ये महिला प्रतिनिधींची सरसारी टक्केवारी 10 टक्क्यांपेक्षा कमी राहिल्यास परिस्थिती अधिक वाईट आहे. ज्या देशात महिलांची लोकसंख्या तिच्या लोकसंख्येच्या निम्मी आहे, राष्ट्रीय आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये केवळ 10-14 टक्के महिला प्रतिनिधी भारतातील विघायी प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात लैंगिक असमानती खोल संरचनात्मक परिस्थिती प्रतिबिंबित करतात. असोसिएशन ऑफ डेमाक्रॅटिक रिफॉर्म्स (ADR) आणि नॅशनल इलेक्शन वॉच ((NEW) यांनी त्यांच्य 2020 च्या अभ्यासात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की "केंद्रीय आणि राज्यांच्या निवडणुका लढवणाऱ्या 50,000 उमेदवारांपैकी दहाव्या पेक्षा कमी उमेदवार महिला आहेत." भारतातील महिला मंत्रयांची संख्याही कालांतराने वाढली आहे, परंतु पूरूष मंत्रयांच्या तुलनेत हे प्रमाण खूपच कमी आहे.

•महिला राजकीय अधिकारांबद्दल जागरूक : -

तिसऱ्या स्तरावरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी, म्हणजे पंचायत आणि नगरपालिकांमध्ये, 1992 मधील 73 व्या आणि 74 व्या दुरूस्ती कायद्याच्या संमताने या संस्थांमध्ये महिलांसाठी एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागा राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे. अयासांनी असे सुचवले आहे की महिलांसाठी जागा राखीव ठेवण्याच्या धोरणामुळे स्थानिक पातळीवरील शासकीय संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागामध्ये अभूतपूर्व वाढ झाली आहे. महिलांसाठी एकतृतीयांश जागा राखून ठेवल्याच्या सकारात्मक परिणामांचा आधार घेत ओडिशासारख्या काही राज्यांनी त्यांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी 50 टक्के आरक्षणासाठी कायदा केला आहे. जरी ' महिलांचे प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व' बाबत सुरूवातीच्या काळात चिंता होती, परंतु कालांतराने महिला प्रतिनिधी त्यांच्या राजकीय अधिकारांबद्दल अधिक जागरूक झाल्या आहेत आणि शासनाच्या अनुभवांशी परिचित झाल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांना भारतातील तळागाळातील राजकीय निर्णय घेण्याचे खरे प्रतिनिधी बनले आहे.

महिला आरक्षण विधेयक 2008 ची प्रदीर्घ मागणी ज्यामध्ये संसदीय आणि राजय विधानसभेच्या जागांचे एक तृतीयांश आरक्षण अनिवार्य आहे या मुद्द्यावर राजकीय एकमत नसल्यामुळे दीर्घकाळापासून रेंगाळत आहे.

संस्थात्मक दबावाचा अभाव आणि राष्ट्रीय आणि राज्य-स्तरीय राजकारणात महिला नेत्यांच्या लक्षणीय वर्गाची वाढ सुलभ करण्यासाठी राजकीय पक्षांची असमर्थता ही भारतातील लिंग-समावेशक राजकारणासाठी चिंतेची बाब आहे.स्थानिक पातळीवरील राजकारणात सकारात्मक बदल होऊनही,राजकारणातील उच्च पदांवर महिलांना पुरेशा प्रतिनिधित्वाशिवाय, सर्वांगीण महिला सक्षमीकरणाच्या मुद्द्यांचा नीती- नियोजन आणि शासनप्रणालीत पध्दतशीर समावेश करणे कठीण आहे. तथापि, संस्थात्मक कमी राहिला असला तरी, महिलांचे वाढलेले राजकीय एकत्रीकरण अशा अडथळयांवर मात करण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करू शकते. राजकारण आणि प्रशासनाच्यसा संस्थांमध्ये महिलांचे वर्णनात्मक तसेच ठोस प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणारा भारतीय लोकशाहीत सहभाग ही काळाची गरज आहे.

•भारतासमोरील आव्हाने व त्यावरील उपायायोजना : -

स्वातत्रय मिळाल्यापासूनच भारताला अनेक अंतर्बाह्य समस्यांना तोड द्यावे लागत आहे. या समस्या योग्य नियोजन आणि उत्तम व्यवस्थापनाने सोडविता येतात. बहुतेक समस्य या मानवनिर्मित आणि राष्ट्रीय आपत्तीमुळे निर्माण झालेल्या आहेत. योग्य शासकीय सुधारणा, सक्षम राज्यकारभार,नि:पक्ष न्याय-व्यवस्था आणि जनतेचे सहकार्य यांच्या सहाय्याने या समस्यांवर मात करता येते.

• महिलांची बेरोजगारी :-

'बेकारी' म्हणजे काम करण्याचे सामर्थ्य असणाऱ्या व्यक्तीला कामाची किंवा उद्योगाची संधी न मिळणे होय. सतत वाढणारी लोकसंख्या व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढत्या प्रमाणातील वापर ही बेकारीची प्रमुख दोन कारणे आहेत. त्याशिवाय नैसर्गिक साधनसंपत्तीची कमतरता, शेतीवरील अवलंबन, लघुउद्योगांची कमतरता, कौशल्यपूर्ण शिक्षणाचा अभाव इ.मुळे बेकारीची समस्या तीव्र झालेली आहे.

या भीषण परिस्थितीवर मात करण्यासाठी भारत सरकार व देशातील राज्य सरकारे विविध प्रकारे उद्योगाच्या संधी उपलब्ध करून देणारे कार्यक्रम राबवित आहेत. यामध्ये व्यवसायासाठी आवश्यक असणारे कौशल्याधारित व दर्जेदार शिक्षण, स्वयंरोजगारासाठी लागणारे भांडवल कर्जस्वरूपात उपलब्ध करून देवून स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देण्याचे प्रयत्न होत आहेत. परंतु वास्तविक पाहता हस्तव्यवसाय व स्वयंरोजगाराद्वारे तयार होणाऱ्या वस्तू जागतिकीकरणाच्या युगात आधुनिक औद्योगिकीकरणाद्वारे तयार होणाऱ्या वस्तुंपूढे स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत. यामूळे बेकारीची समस्या कमी करण्यासाठी, आधुनिक बाजारपेठेत टिकण्यासाठी दर्जेदार तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच देशातील प्रत्येक नागरिकांने एकातरी व्यवसायात गुंतवून राहण्यासाठी पोषक वातावरण तयार केले पाहिजे.

•भ्रष्टाचार : -

भ्रष्टाचार म्हणजे पैशांचे आमिष दाखवून अथवा लाच देवून बेकायदेशीर काम करून घेणे. कायदेकानून सर्व नितीनियम धाब्यावर बसवून वैयक्तिक फायदा करून घेतला जातो.भ्रष्टाचारामुळे देशाच्या सामाजिक, आर्थिक,राजकीय व्यवस्थेवर थेट परिणाम होतो.

भ्रष्टाचाराचे प्रमाण-

१. व्यक्तिची वैयक्तिक नितीमूल्ये आणि विचार.
२. सामाजिक मूल्ये अथवा नितीनियमांची जाणीव.
३. सरकारी व्यवहारामध्ये लाचखोरी, वलेबाजी, जातीयता आदी गोष्टीवर अवलंबून आहे.

राजकीय भ्रष्टाचार संघटीत गुन्हांना प्रवृत्त करतो. सार्वजनिक क्षेत्रात अनेक ठिकाणी गुन्हे होताना आढळून येतात.करचुकवेगिरी, साठेबाजी, चोरटाव्यापार, अफरातफर, आर्थिक घोटाळा,विदेशी चलनासंदर्भातील नियमांचा भंग, व्यवसायिक गैरव्यवहार या गोष्टी देखील भ्रष्टाचाराच्या प्रकारात येतात.

भ्रष्टाचाराचे समूळ उच्चाटन करावयाचे असले तर दृढ राजकीय इच्छाशक्ती त्याचबरोबर सामान्य लोकांचा पाठिंबा असावयास हवा.

कर्नाटकात लोकायुक्त आणि लोकयुक्त कचेरी भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी कार्यरत आहेत.

समाजप्रमुख, शैक्षणिक संस्था, नेतेंमंडळी हे देखील भ्रष्टाचाराची समस्या सकारात्मक रितीने हाताळू शकतात.

सरकारी कचेऱ्यांमध्ये सी.सी.टीव्ही.कॅमेरे बसवून व सरकारची कार्यक्षमता वाढवून भ्रष्टाचाराची तीव्रता कमी करता येते.

●असमानत किंवा भेदभाव

भारतामध्ये लिंगभेद, जातीभे व प्रांतभेदही अस्तित्वात आहे. भारतीय समाज पुरूषप्रधान आहे. त्यामूळे समाजामध्ये स्त्री पुरूष असमानता आढळून येते.ही असमानता दूर करण्यासाठी निवडणुकांमध्ये 1/3 आरक्षण ठेवले आहे. कर्नाटकात स्थानिक निवडणुकामध्ये स्त्रियांन 50 टकके आरक्षण दिले जाते. अशा उपायांद्वारे स्त्रीपुरूष असमानता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.जातीभेद नष्ट करण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या कलमामध्ये नागरिकांना समानतेचा व स्वातंत्र्याचा हक्क प्रदान करण्यात आला आहे.

●प्रांतीयवाद : -

ही सुध्दा देशाला भेडसावणारी एक समस्या आहे. हा असमतोल दूर करण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या 371 कलमातील A ते J पर्यंतच्या कायद्यामध्ये दुरूस्ती करण्यात आली आहे. या दुरूस्त अन्वये मागासलेल्या भागांना विशेष दर्जा दिला आहे.कर्नाटकमध्ये प्रादेशिक असमतोलपणा दूर करण्यासाठी 2001 मध्ये डी.एम.नंजुंडप्पा यांच्या नेतृत्वाखाली विविध उपाययोजना असणारा एक विशेष अहवाल सादर करण्यात आला आहे. 371 (ग) कलमांतर्गत कनाटकातातील कांही अती मागासलेल्या भागांना विशेष दर्जा देण्यात आला आहे.आपण राहात असलेल्या प्रदेशाबदल अभिमान बाळगणे यालाच प्रांतियवाद असे म्हणतात.

●जातीयवाद : -

आपल्या जाती-धर्माबद्दलचा पराकोटीचा अभिमान आणि इतर जाती धर्मांबद्दल असहिष्णुवृत्ती म्हणजे जातियवाद होय.

समान नागरीक कायदा, समान वागणूक, जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जात्यातीत मनोभावना, राष्ट्रीय एकात्मता या गोष्टी जातीयवादाला नियंत्रित करू शकता.भारतीय समाजातील सर्व जातीधर्माच्या लोकामध्ये सहज आणि निरोगी राष्ट्रीय भावना वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले गेले पाहिजेत. धार्मिक मूलतत्ववादाला, देशाच्या राष्ट्रीयत्वाला अपाय करण्यापासून रोखले पाहिजे. मुलांना निधर्मी शिक्षणाचे धडे देऊन जातीयवादावर सकारात्मक उपाय योजले पाहिजेत.

●दहशतवाद : -

दहशतवादालाच आतंकवाद असेही म्हणतात. सरकारवर दबाव आणण्याची ही एक पध्दत आहे. राजकीय विचारसारणी, धार्मिक श्रध्दा व वैचारिक पात्रता यावर आधारित असणारा दहशतवाद व्यक्तीचे तथा जमातीचे नुकसान घडवू शकतो.

●स्त्रीयांचे स्थान :

भारतात आजही स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे आवश्यक आहे. सामाजिक रूढी, गरीबी, अशिक्षितता इ. गोष्टी त्यांच्या विकासाव्या आड येतात. यामुळे राष्ट्रीय विकासाला खीळ बसतो. स्त्रीयांचे शिक्षण, सामाजिक दर्जा सुधारला जातो. स्त्री शिक्षण बाल विवाह निर्मूलन कायदा, हुंडा प्रतिबंध कायदा इ मुळे स्त्रियांचे सबलीकरण झाले. कर्नाटक सरकारने ग्रामीण स्त्रियांच्या विकासासाठी स्त्री-शक्ती योजना अंमलात आणली.

सारांश : -

सबलीकरणामुळे सत्ताहीन व अधिकारशून्य व्यंक्तीना त्याच्या स्वता:च्या जीवनावर ताबा मिळवता येतो त्यामुळे भौतिक मालमत्ता व संपत्ती बौध्दीक साधने व विचारसरणी यावर अधिकार मिळवता येतो.यातूनच व्यक्तीची सामर्थ्यांच्या दिशेने अशी वाटचाल सूरू होते.त्यामूळे महिलांना वरील घटकांत सहभाग मिळेल तेव्हांच महिलांचे सक्षमीकरण होऊ शकते. म्हणून अमर्त्य सेन असे म्हणतात,की मानवाला सबल बनू शकरणाऱ्या अशा क्षमतांची निर्मिती करणे परिणाम स्वरूप ग्रहणशक्ती वाढीव सहभाग,प्रभावी निर्णय क्षमता,परिवर्तनीय कृतीशिलता या गुणांची वृध्दी होते. महिला सक्षमीकरण ही प्रक्रिया विविध संधीवर आणि घटकांवर आधारित असली तरीही लोकशाही मध्ये महिलांचे सक्षमीकरण वरील घटकांच्या आधारे सर्व क्षेत्रात होत असलेले दिसून येते.यामुळे महिला सक्षमीकरणांचे प्रमाण वाढत आहे. आज महिला प्रतयेक क्षेत्रात पुरूषाबरोबर कार्य करत आहे. समाजातील व्यवस्थेतील या बदलत्या प्रवाहामुळे महिला कार्यक्षम बनवून प्रत्येक क्षेत्रात यशस्वी होत आहे. ही समग्र मानवजाती च्या दृष्टीने सार्थ अभिमानाची बाब आहे.

संदर्भ सूची : -

१.भोळे भा.ल.- राजकीय सिध्दांत आणि विश्लेषण, नागपू पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, २००८

२. महाराष्ट्र राज्य महिल आयोग अहवाल-२०१४-२०१५

३. स्त्री सबलीकरण समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या – चिन्मय प्रकाशन,औरंगाबाद.

४. प्रा.एस.एन.गंदेवार – भारतीय समाजातील विषया आणि समस्या,विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
५. डॉ. शुभांगी घोटे- महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन,औरंगाबाद
६. प्रा. आपटे न.श. – भारतातील महिला विकासाची वाटचाल,डायमंड पब्लिकेशन, पूणे
७. डॉ. मिनाक्षी व्यास – नारी चेतना और सामाजिक विधान, रोशनी पब्लिकेशन,कानपूर

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा.डॉ.पवार अविनाश विलासराव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख जयक्रांती कलावरिष्ठ महाविद्यालय सिताराम नगर लातूर
मो. नं. 9423661704, Email Id :- pavinash83@gmail.com

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर भारताने समाजवादी समाज रचना हे धोरण मान्य केल्यामुळे जवळजवळ सर्व आर्थिक क्रियावर सरकारचे नियंत्रण वाढत गेले. याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेतील कार्यक्षमता व स्पर्धा करण्याची शक्ती क्षीण होत गेली. उत्पादन, रोजगार वाढीच्या दरात अडथळा येऊ लागला. अर्थव्यवस्थेला अनावश्यक नियंत्रण व मर्यादा यापासून मुक्त ठेवणे आवश्यक वाटू लागले. जगातील अनेक राष्ट्रांनी 1980 नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकिकरण द्वारे आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. 1985 मध्ये राजीव गांधी यांनी नवीन आर्थिक धोरणाचा प्रारंभ केला. तर या उदार धोरणाला गती देण्याचे कार्य तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव व वित्त मंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी 1991 साली नवीन आर्थिक सुधारणाची सुरुवात केली. भारत सरकारने जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी 1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. आणि या नवीन आर्थिक धोरणात आर्थिक उदारीकरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण, जागतिकीकरण इत्यादी घटकाचा समावेश होता. 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण, खाजगीकरणाला चालना देऊन जागतिकरणासाठी मार्ग मोकळा करणे हा होता. या नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था मुक्त बनवून ती जागतिक अर्थव्यवस्थेची जोडली जाणार होती. या नवीन आर्थिक धोरणाच्या पूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्था ज्या नियमांमध्ये नियंत्रणामध्ये, बंधनामध्ये अडकली होती. ती आता मुक्तपणे वाटचाल करेल आणि जगातील इतर देशाबरोबर विकास करण्यासाठी प्रयत्न करेल. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यस्थेतील समाजवादी प्रवृत्ती कमी होऊन मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली. भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यामुळे या जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला याचे विवेचन प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. जागतिकीकरणाचा अर्थ जाणून घेणे.
2. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके

1. भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला आहे.
2. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय माहितीचा वापर केला आहे. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम अभ्यासण्यासाठी द्वितीय माहितीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ

1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण, खाजगीकरणाला चालना देऊन जागतिकरणासाठी मार्ग मोकळा करणे हा होता. जागतिकीकरण म्हणजे एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकारणाशी जोडणे होय काही तज्ञांनी जागतिकीकरणाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केले आहेत.

1.रूसी मोदी च्या मते :- जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.

2.जागतिक बँक :- जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूसह सर्व वस्तूंचा आयातीवरील निर्बंध हळूहळू रद्द करणे आयातीचे दर कमी करणे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण करणे होय.

3.श्रवण कुमार सिंग यांच्या मते, :- जगातील सर्वच राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि त्या बाजारपेठेत जगातील साधनसामग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

वरील व्याख्येवरून हे स्पष्ट होते की, जागतिकीकरणात मुक्त स्पर्धा असते, सरकारी नियंत्रणे रद्द केली जातात, सरकारी उपक्रमाचे खाजगीकरण केले जाते, आयातीवरील निर्बंध हळूहळू रद्द केले जातात, संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण केली जाते, भांडवल व साधनसामग्रीत गतिशीलता निर्माण होते, मुक्त स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता व उत्पादन वाढविले जाते.

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

जागतिकीकरणाचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील अनेक घटकांमध्ये झालेला दिसून येतो त्याचे विवेचन पुढील मुद्द्याच्या आधारे करता येते.

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व व्यवहारशेषा वरील परिणाम :-

जागतिकीकरणामुळे भारताच्या विदेशी व्यापारात वाढ झालेली दिसून येते वर्ष 1990-91 ते 2005-06 या कालखंडात भारताच्या निर्यात व्यापारात पुरेशा प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. 1990 ते 2002 मध्ये सरासरी 8.8 टक्क्यांनी निर्यातीत वाढ झाली आहे. 2005-06 मध्ये निर्यातीमधील वाढ ही 23.4% होती. 2006 -07 मध्ये 21.8% होते त्याचप्रमाणे भारताच्या आयात व्यापार 1990 ते 2000 या काळात 8.3 टक्क्यांनी वाढला तर 2005-06 मध्ये 32.1% ने व 206-07 मध्ये 21.8% ने वाढला यावरून जागतिकीकरणामुळे भारताच्या निर्यातीत काही प्रमाणात वाढ झाली आहे. परंतु ही वाढ चीन कोरिया या देशाच्या तुलनेत कमी आहे. सेवा क्षेत्र निर्याती मध्ये भारताच्या स्थितीमध्ये सुधारणा झाली आहे भारताने जागतिकीकरणामुळे जगाच्या एकूण वस्तू व सेवांच्या निर्यातीतील वाटा एक टक्क्यावर पोहोचला असला तरी तो इतर देशाच्या तुलनेत फार कमी आहे असे असले तरी उदारीकरणामुळे भारताच्या निर्यातीमधील वाढीपेक्षा आयातीमध्ये अधिक वाढ झालेली दिसून येते यावरून हे स्पष्ट होते की विदेशी भारतीय बाजारात अधिक प्रमाणात पोहोचू शकले परंतु भारतीय विदेशी बाजारात जास्त पोहोचू शकले नाहीत.

तक्ता क्रमांक एक भारताचा व्यवहार शेष (सरासरी दशलक्ष डॉलर मध्ये)

वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापारतोल	निव्वळ अदृश्य खाते	व्यवहार शेष
1981-82 ते 1985-86	9514	16404	-6890	3474	-3416
1986-87 ते 1990-91	14549	22694	-8148	1362	-6786
1991-92 ते 1995-96	23797	30339	-6542	3514	-3028
1996-97 ते 2000-01	37309	52465	-15156	10667	-4489
2001-02 ते 2003-04	54471	67420	-12949	18845	5896

स्रोत Handbook of statistics on indian Economy & RBI Bulletin. Jan. 2005

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की जागतिकीकरणानंतर व्यवहार शेष तूट सातत्याने कमी होत गेलेली दिसते.1986-87 ते 1990-91 या कालखंडात व्यवहार शेषातील तूट -6786 दशलक्ष डॉलर्स होती त्यात सुधारणा होऊन 1996-97 ते 2000- 01 या कालखंडात – 4489 दशलक्ष डॉलर्स झाली.

2. विदेशी गुंतवणुकीचा प्रवाह

जागतिकीकरणामुळे विदेशी गुंतवणुकीचा प्रवाह अधिक प्रमाणात येईल ज्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेतील उत्पादकता वाढेल असा विचार विदेशी गुंतवणुकीच्या पाठीमागचा आहे. विदेशी गुंतवणूक दोन प्रकारचे असते विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक यातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता वाढवण्यास मदत करते. परंतु विदेशी पोर्टफोलियो गुंतवणूक ही चंचल स्वरूपाची असल्याने त्यामुळे उत्पादकतेत निश्चित अशी भर पडत नाही.

तक्ता क्रमांक 2) विदेशी गुंतवणूक

वर्ष	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (एकूण गुंतवणुकीशी प्रमाण)	विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (एकूण गुंतवणुकीशी प्रमाण)
1990-91 ते 1994-95	24.2 %	75.8 %
2000-01 ते 2003-04	53.7 %	46.3%

भारतात 1990-91 ते 1994-95 या काळात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा हिस्सा एकुण गुंतवणुकीत केवळ 24.2% होता तर विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीचा हिस्सा 75.8% होता 2000-01 ते 2003-04 या काळात एकूण गुंतवणुकीत विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा हिस्सा 53.70% होता तर पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीचा हिस्सा 46.3% होता. यावरून हे स्पष्ट होते की प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीतील ही सतत हळूहळू वाढत आहे. तर विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीच्या हिस्सात घट होत असून त्यात जास्त चढ-उतार झालेला दिसून येतो म्हणून ती विदेशी गुंतवणूक ही अविश्वसनीय असते भारतात येणाऱ्या विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमुळे उत्पादन क्षमतेत फार मंद गतीने प्रगती झालेली आहे.

3. रोजगार आणि श्रमिकावर प्रभाव

नवीन आर्थिक सुधारणेमुळे किंवा जागतिकीकरणामुळे देशातील रोजगाराची स्थिती दयनीय झाली आहे. 1983 ते 1994 च्या कालखंडात रोजगार वाढीचा प्रतिवर्षी दर 2.04% होता तो कमी होऊन 1994 ते 2011 मध्ये 0.98% झाला. कृषी क्षेत्रातील रोजगारात झालेली घट व सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराच्या ओझ्याला कमी केल्याने आर्थिक सुधारणेमुळे रोजगारात वाढ झाली नाही. जागतिकीकरण किंवा नवीन आर्थिक धोरणामुळे संघटित क्षेत्रात पर्याप्त प्रमाणात रोजगाराच्या संख्येत वाढ झाली नाही. जागतिकीकरणाने श्रमिकांना संघटित क्षेत्रातून असंघटित क्षेत्रात श्रमिकाच्या फौजा तयार केल्या आहेत असंघटित क्षेत्रात वेतन कमी दिले जाते. तसेच नोकरीची सुरक्षा देखील नसते. त्यामुळे भारत रोजगार विरहित विकासाच्या दिशेने जात आहे असे सांगता येते.

4. सकल देशांतर्गत उत्पादनाचा ववृद्धीदर

नवीन आर्थिक धोरण हाती घेतल्यापासून सकल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ झाली आहे. जीडीपीच्या वृद्धित सुधारणा होत असलेली दिसून येते. 1980-81 ते 1990-91 या कालखंडात सरासरी वार्षिक वृद्धीदर 5.6% होता तो आर्थिक सुधारण्याच्या काळात 1990-91 ते 2002-03 पर्यंत हा वृद्धीदर स्थिर म्हणजे 5.5% होता. परंतु त्यानंतर मात्र

2003-04 मध्ये 8.5%, 2004-05 मध्ये 7.5%, 2005-06 मध्ये 9.0% व 2006-07 मध्ये 9.2% राहिला. यावरून हे स्पष्ट होते की जागतिकीकरणाच्या काळात भारताचा वृद्धीदर 5 % च्या जवळपास किंवा 5% पेक्षा अधिकच राहिला आहे.

5. कृषी विकासाकडे दुर्लक्ष

नवीन आर्थिक सुधारणेमुळे शेती विकासाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. कृषी मध्ये भांडवली गुंतवणूक व भांडवल निर्मिती घटली आणि शेतीच्या उत्पादकतेत काही सुधारणा झाली नाही ज्यामुळे कृषी क्षेत्राचा विकासदर कमी राहिला. 1980- 81 ते 1990-91 या दशकातील कृषी उत्पादन वाढीचा वार्षिक सरासरी वृद्धीदर 3.1% होता परंतु 1990-91 ते 2003-04 या कालखंडात कृषी उत्पादन वाढीचा वार्षिक सरासरी वृद्धीदर केवळ 1.4% इतकाच होता जो की लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षाही कमी होता. यावरून हे लक्षात येते की जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्रातील उत्पादनात फारसा बदल झाला नाही. 1990-92 मध्ये कृषी व कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा विकासदर 1.3% होता तो आठव्या योजनेत 4.7% नव्या योजनेत 2.1% आणि दहाव्या योजनेत 2.3% राहिला यावरून हे स्पष्ट होते की आर्थिक सुधारणा काळात विनिर्माण व सेवा क्षेत्राच्या विकासात जोर दिला गेला. कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष केले गेले.

6. औद्योगिक विकास

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाच्या मुख्य हेतू औद्योगिक उत्पादन वाढीतील अडथळे दूर करणे हा होता औद्योगिक उत्पादनात वाढ व्हावी यासाठी उद्योगांना परवानामुक्त करण्यात आले. सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीउद्योगाची संख्या कमी करणे , समभागाची अपगुंतवणूक करणे, विदेशी गुंतवणुकीस मान्यता देणे, खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देणे इत्यादी बदल औद्योगिक क्षेत्रामध्ये आर्थिक सुधारणेमुळे करण्यात आले. 1981-82 ते 1990- 91 काळात औद्योगिक उत्पादन वाढीचा दर 7.8% होता. तो 1993-94 ते 2002-3 या काळात सरासरी 5.8 % झाला. त्यानंतर मात्र त्यात थोडी सुधारणा होऊन तो 2003-04 ते 2006-07 या काळात सरासरी वार्षिक वृध्दी दर 8.55% झाला यावरून आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमामुळे किंवा धोरणामुळे औद्योगिक उत्पादनात फार मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊ शकली नाही हे स्पष्ट होते.

7. चलन वाढीवर परिणाम

चलनवाढ ही घाऊक किंमत निर्देशांक व उपभोक्ता किंमत निर्देशांक द्वारे दर्शवली जाते जागतिकरणाच्या अगोदर म्हणजे 1981 82 ते 1991 92 दरम्यानच्या कालखंडात घाऊक किंमत निर्देशांकाचा दर केवळ 6.9% इतका होता तो वाढवून जागतिकीकरणाच्या नंतर 1993 94 ते 2003 4 या कालखंडात सरासरी 7.9% इतका झाला यावरून हे लक्षात येते की चलनवाढ ही जागतिकीकरणानंतर कमी झाली नाही.

8. राजकोषीय घाटा

भारतातील आर्थिक सुधारणा करण्याचा प्रमुख उद्देश राजकोषीय घाटा कमी करणे हा होता. 1990-91 मध्ये राजकोषीय घाटा सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 6.6% होता आर्थिक सुधारणा झाल्यानंतर हा घाटा कमी कमी होऊन 2006-07 मध्ये जीडीपीच्या 3.6% झाला. यावरून हे स्पष्ट होते की जागतिकीकरणामुळे राजकोषीय घाट्यात अनुकूल बदल झाला आहे.

9. असमानता आणि गरिबी

जागतिकीकरण उदारीकरण व खाजगीकरण या धोरणामुळे देशातील उत्पन्नाच्या विषमतेत (असमानतेत) वाढ झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे नवीन आर्थिक धोरणाने औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने समृद्ध राज्याची सहाय्यता केली तर मागासलेल्या राज्याकडे दुर्लक्ष केले आहे. कृषीच्या प्रती दुर्लक्ष केल्यामुळे आर्थिक विकास भौगोलिक

दृष्टीने समान राहीला नाही. तसेच गरिबीच्या प्रमाणात घट झाली आहे. 1993 94 मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण 36 टक्के होते ते कमी होऊन 2004-05 मध्ये ते 22 टक्क्यावर आले आहे.

10. सार्वजनिक क्षेत्र

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा परिणाम म्हणून सर्व क्षेत्रातील उद्योगाच्या नफ्यात वाढ होण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. जागतिकीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाची कामगिरी चांगली राहिली आहे 1993-94 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमधील भांडवलाचा सरासरी वापर 11.61 टक्के होता. तो वाढून 2003-04 21.9% झाला. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील विविध क्षेत्रात अमलाग्र असे बदल झाले तर काही घटकांच्या बाबतीत जैसे थे अशीच परिस्थिती राहिलेली दिसून येते.

सारांश

जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी भारत सरकारने 1991 ला जागतिकरणाचा स्वीकार केला आणि आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकरणाशी जोडली गेली. जागतिकीकरणाचा परिणाम विदेशी व्यापारावर झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या निर्यातीत काही प्रमाणात वाढ झाली. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या निर्यातीतील वाढीपेक्षा आयातीमध्ये अधिक वाढ झालेली दिसून येते. थोडक्यात विदेशी भारतीय बाजारात अधिक प्रमाणात पोहोचू शकले परंतु भारतीय विदेशी बाजारात जास्त पोहोचू शकले नाहीत. जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक्ष विदेशी गुंतवणुकीतील हिस्सा हा हळूहळू वाढत आहे तर विदेशी पोर्टफोलियो गुंतुरकीचा हिस्सात घट होत असून त्यात जास्त चढ-उतार झालेल्या दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे रोजगारात वाढ झाली नाही. संघटित क्षेत्रात पर्याप्त प्रमाणात रोजगाराच्या संख्येत वाढ झाली नाही जागतिकीकरणाने श्रमिकांना संघटित क्षेत्रातून असंघटित क्षेत्रात श्रमिकाच्या फौजा तयार केल्या आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे भारत रोजगार विरहित विकासाच्या दिशेने जात आहे. जागतिकीकरणामुळे सकल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे जीडीपीच्या वृद्धी दरात चढ उतार होत असलेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाच्या काळात विनिर्माण आणि सेवा क्षेत्राच्या विकासावर जोर दिला गेला परंतु कृषी कडे दुर्लक्ष केले गेले. जागतिकीकरणामुळे औद्योगिक उत्पादनात वाढ होऊ शकली नाही तसेच किंमत पातळीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आह. जागतिकीकरणामुळे राजकोषीय घाटा कमी कमी होत आहे. जागतिकीकरणामुळे विषमतेत वाढ झाली आहे परंतु दारिद्र्याचे प्रमाण म्हणावे तेवढे कमी झालेले नाही. जागतिकीकरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात नफ्यात वाढ होण्याची प्रवृत्ती दिसून आली.

संदर्भ

1. पुरी बीके मिश्र एस के 2013 भारतीय अर्थव्यवस्था 25 वा संस्करण हिमालया पब्लिकेशन हाऊस मुंबई
2.झांबरे जी एन 2003 आंतरराष्ट्रीय व्यापारांनी वित्त पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिकेशन्स नागपूर
3.कोळंबे रंजन 2017 भारतीय अर्थव्यवस्था भगीरथ प्रकाशन पुणे
4.ढगे एस के 2011 अंतराष्ट्रीय अर्थशास्त्र के एस पब्लिकेशन पुणे
5.भारतीय आर्थिक सर्वे 2015 16 2014 15 2020 21
6.भारतीय अर्थव्यवस्था खंड क्र. (3), स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड दूरशिक्षण संचालनालय, एम ए. प्रथम वर्ष अर्थशास्त्र

आर्थिक विकासाशी संबंधित शासनाची धोरणे : एक अभ्यास

Dr.Rameshwar Shankarrao Dhappadhule
Asst. Prof. Dept of Public Administration , Shankarrao Jawale Patil College, Lohara.
Mob No : 9011622140,Email : dhappadhulers1978@gmail.com

1.1 गोषवारा :

आर्थिक विकास हा फक्त वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाशी निगडीत नसून समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये विकासात्मक बदल घडून येणे होय. यात समाजाच्या विविध घटकांपर्यंत विकासाचे फायदे पोहोचवणे अपेक्षित असते. रोजगाराच्या संधी, दारिद्रय़ कमी होणे, आर्थिक विषमता कमी होणे, समाजातील सर्व घटकांचे जीवनमान उंचावणे, यालाच आर्थिक विकास म्हटले जाते. देशात 1991च्या आर्थिक सुधारणा या अन्वयार्थाने मोठ्या व अचानक, तत्कालिक वाटण्याची शक्यता आहे, पण तशा मोठ्या धोरणात्मक बदलाची प्राथमिक पाऊले 1980-81 ते 1984-85 या 6 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात पडलेली दिसतात. अर्थात, राष्ट्रीय योजना आयोगाच्या अध्यक्षपदी पदसिद्ध म्हणून पंतप्रधान इंदिरा गांधीच होत्या. त्याहीपूर्वी 1970 च्या दशकात – नियंत्रित, आदेशात्मक अर्थव्यवस्था अपेक्षित फलनिष्पत्ती देत नाही व बाजार व्यवस्थेचा आधार घेण्याची गरज आहे, असा विचार मांडला जात होता. देशाचे आर्थिक धोरण ठरविणाऱ्या प्रमुख नेत्यांमध्ये (प्रशासकीय अधिकारीही)आर्थिक वैचारिकतेची मानसिकता, छुप्या पद्धतीचे बदलत चालली होती. 30 वर्षांपूर्वी 24 जुलै 1991 ला खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण (खाऊजा) या नव्या आर्थिक धोरणाची संसदेत घोषणा झाली. तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी अर्थसंकल्प सादर करताना नव्या आर्थिक धोरणांची रूपरेषाही मांडली. पण, आर्थिक धोरणाची चौकट बदलण्याची प्रक्रिया त्यापूर्वी अंदाजे एक दशक आधी इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना सुरू झाली.

महत्वाचे शब्द :

उत्पादन, रोजगार, दारिद्र्य, खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, अर्थमंत्री, अर्थसंकल्प इत्यादी.

1.2 प्रस्तावना :

1971 च्या तेल (इंधन) किमतीच्या धक्क्यामुळे व्यापार तोलाची परिस्थिती अत्यंत नाजूक झाली. त्यातून बहुतेक नेते व सल्लागार यांच्या हे लक्षात आले की अखेरीस अटी मान्य करून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे कर्ज घेऊन अरिष्टातून बाहेर पडण्यास पर्याय नव्हता. 1980 मध्ये इंदिरा गांधी पंतप्रधानपदी पुन्हा रुजू झाल्या. त्या काळात देशातील काही धोरणकर्त्यांनी संभाव्य आर्थिक शक्यतांचे- दिवाळखोरीचे एक चित्र तयार केले. या धोरणकर्त्यांनी पंतप्रधान इंदिरा गांधींना असे पटवून दिले की अंतर्गत आर्थिक परिस्थितीने लादलेल्या मर्यादांच्या अनुषंगाने आवश्यक बदल करणे, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अटी मान्य करून धोरण बदल करण्यापेक्षा अधिक श्रेयस्कर ठरेल. भारताने आर्थिक धोरणांची रूपरेषा तयार करून योग्य वेळी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडे आवश्यक त्या मदतीसाठी ((bail-out)जावे, अशी भूमिका प्रभावी ठरू लागली. काळात अत्यंत अतिरिक्त वाचाळ/आक्रमक डाव्या पक्षांचा ठोस विरोध लक्षात घेऊन (राजकीय मर्यादा) धोरणांच्या बदलांचा समावेश अत्यंत सावधगिरीने, टप्प्या टप्प्याने कार्यवाहीत आणणे गरजेचे होते. वैचारिक रचनेतील हा बदल 6 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या विकासनीतीमध्ये मसुद्यामध्ये अत्यंत चलाखीने समाविष्ट करण्यात आला. योगायोगाने 1980 व 1991 मध्ये एकप्रकारचे सातत्य आहे. 6 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात योजना आयोगाचे सदस्य सचिव डॉ. मनमोहन सिंग होते. त्यांच्याच माध्यमातून अर्थमंत्री म्हणून नव्या आर्थिक धोरणांचा-विजेचा लोळ पचविला/झेलला गेला. 1980 मध्ये आर्थिक धोरणांची दिशा –

राजकीयदृष्ट्या नकोशी- ज्या भाषेत मांडायची ती काळजीपूर्वक निवडणे आवश्यक होते, पण चिकित्सक नजरेला नव्या धोरणाचा हेतू – मोठा बदल घडविण्यासाठी नाही- हा आहे हे लक्षात येत होते. यात पहिला महत्त्वाचा घटक म्हणजे या योजनेत शासकीय कागदपत्रात सार्वजनिक क्षेत्राच्या सुधारणाविषयी चर्चा सुरू झाली. पूर्वी त्या दिशेने पाहणेही क्षम्य नव्हते. कारण, सार्वजनिक क्षेत्रांतील प्रकल्प ही अर्थव्यवस्थेची नियंत्रणात्मक शिखरे होती. थोडक्यात 6 व्या योजनेच्या मसुद्याच्या आधारावर भारत सरकार आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडे मोठ्या कर्जासाठी गेले. यालाच काही अभ्यासकांनी 'देशी अटी' (Home grown Conditionalities)असे नाव दिले. या देशी अटींच्यासंदर्भात जर्नल ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज या नियतकालिकात प्रसिद्ध The Evolution of Homegrown Conditionality in India – IMF Relation या निबंधात प्रवीण के. चौधरी, विजय एस. केळकर व विकास यादव यांनी पुढील निरीक्षण नोंदवले आहे.
"A highly talented economic policy team formulated a strategy of "homegrown conditionality", whereby the various aspects of economic reforms would be initiated by domestic policy makers prior to the onset of a crisis and then presented to international financial institutions. The approach sought to counter the domestic opposition…" उपरोक्त विधानात संदर्भीत असलेल्या धोरण गटामध्ये अर्थमंत्री आर. वेंकटरमन, रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर व भारतातर्फे आयएमएफचे कार्यकारी संचालक असणारे आय. जी. पटेल, रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर व प्रचलित आयएमएफ भारत – कार्यकारी संचालक एम. नरसिंहम व इंदिरा गांधींचे जवळचे सहकारी एल. के. झा तसेच रिझर्व्ह बँकेचे नंतरचे गव्हर्नर विमल जालान तसेच प्रा. माँटेकसिंग अहलुवालिया यांचा समावेश होता.

ऐतिहासिक दस्तऐवज, विशेषत: तत्कालीन आयएमएफ व्यवस्थापकीय संचालक जक्केस लरोझेअर यांना दिलेल्या (भारतातर्फे) हेतू-पत्रामध्ये (1980) हे औपचारिक पद्धतीने घोषित केले गेले की, अटीमध्ये अभिप्रेत धोरणात्मक बदल पूर्णत: स्वेच्छापूर्वक 6 व्या पंचवार्षिक योजनेचा भाग होते. थोडक्यात 1991 च्या आर्थिक धोरणाचे (खाऊजा) पाप किंवा पुण्य कुणाचे असा प्रश्न उपस्थित केल्यास ते कोणत्याही अर्थाने आयएमएफ व जागतिक बँकेचे नव्हे तर त्या व्यवस्थेचे संस्कारित विद्वान व/वा प्रशासकीय अधिकारी यांच्याकडेच बोट दाखवावे लागेल. खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचे बीज 1980 च्या हंगामापासून पोसले गेले. जबाबदार कोण हे ओळखताना आपली अडचण होऊ नये, हे काम कोण्या एकट्याचे नाही. हा सगळा प्रकार सांघिक मानावा लागेल. भारताची अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था आहे. अर्थात, ह्यात भांडवली अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था दोन्हीमधील कल्पनांचा समावेश केला गेला आहे. पण मागील दशकात, भारताची अर्थव्यवस्था हळूहळू भांडवली अर्थव्यवस्थेकडे झुकत आहे असे दिसते. लोहमार्ग, टपालसेवा आणि काही अतिमहत्त्वाच्या सेवा, तसेच ज्यांची खाजगी क्षेत्रामध्ये नफा होण्याची शक्यता कमी, अशा गोष्टी सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक क्षेत्राकडे देण्यात येतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर, बँकांसारखी क्षेत्रे राष्ट्रीयीकरण आणि खाजगीकरण अशा अवस्थांमधून गेली आहेत, परंतु अलीकडे खाजगीकरणाचे वारे जास्त वाहताना दिसून येतात.

1.3 भारताचा आर्थिक विकास आणि आर्थिक धोरणे :

भारत स्वतंत्र झाल्याबरोबर भारत सरकारने भारतातील विविध आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी आणि भारताचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी नियोजन पद्धतीचा अवलंब केलेला होता, ज्यामध्ये समाजवादी आणि भांडवलशाही या दोन्ही तत्त्वांचा समावेश केलेला होता. अर्थात भारताने आर्थिक विकास साधण्यासाठी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केलेला होता. भारतातील आर्थिक नियोजन हे मुखत्वे पंचवार्षिक योजनांवर आधारलेलं आहे, ज्याद्वारे दीर्घकालीन उद्देश साध्य करण्यावर भर देण्यात आलेला आहे. यामध्ये आर्थिक वृद्धी ज्यात स्थूल देशांतर्गत उत्पादन व दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन यात वाढ करणे, रोजगार उपलब्धता, समन्याय वितरण, आधुनिकीकरण

आणि स्वयंपूर्णता इत्यादी महत्त्वाच्या उद्देशांचा समावेश आहे. त्याचबरोबर सरकारमार्फत काही अल्पकालीन उद्देशांची वेळोवेळी आखणी करण्यात येते जे पंचवार्षिक योजनानिहाय उद्देश साध्य करण्यासाठी असतात. अर्थात दीर्घकालीन उद्देश आणि अल्पकालीन उद्देश हे परस्परपूरक असतात. नियोजनाच्या प्रक्रियेत अल्पकालीन उद्देश हे योजनानिहाय आखलेल्या धोरणाचा भाग असतात जे दीर्घकालीन उद्देश किंवा आर्थिक नियोजनाद्वारे आखलेले उद्देश साध्य करण्यासाठी महत्त्वाचे असतात. भारतातील आर्थिक नियोजनाचे सामान्यत: दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. १९९१ पूर्वीचे आर्थिक नियोजन व १९९१ नंतरचे आर्थिक नियोजन. भारतातील आर्थिक नियोजन पद्धतीमध्ये १९९१ नंतर काही मूलभूत बदल करण्यात आलेले आहेत ज्यामध्ये आर्थिक उदारीकरणाच्या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे जो मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या धोरणाचा पुरस्कार करणारा आहे. याचाच अर्थ अर्थव्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण कमी करून आर्थिक विकास अधिक गतीने साध्य करण्यासाठी पोषक वातवरण तयार करणे हा मुख्य उद्देश १९९१ नंतरच्या आर्थिक नियोजन नीतीचा राहिलेला आहे व या व्यवस्थेत भारत सरकारने नियंत्रित नियामकाच्या ऐवजी साहाय्यकाची जबाबदारी घेतलेली आहे. याबरोबरच २०१६ साली नियोजन आयोगाच्या जागी निती आयोग स्थापन करण्यात आलेला आहे.

आर्थिक वृद्धी ही संकल्पना स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन, दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, दरडोई निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन, आणि दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन यासारख्या संख्यात्मक पद्धतीने अर्थव्यवस्थेच्या वाढीची स्थिती दर्शवितात. थोडक्यात, याचा अर्थ शाश्वत पद्धतीने स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये होणारी वाढ हा आर्थिक वृद्धी या प्रक्रियेचा महत्त्वाचा पैलू मानला जातो. आर्थिक विकास ही संकल्पना आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीचा निर्देशक मानली जाते. आर्थिक विकास ही प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेमधील भौतिक व कल्याणकारी विकासामध्ये होणारी सुधारणा स्पष्ट करते. ज्यामध्ये गरिबीचे निर्मूलन, साक्षरतेमध्ये होणारी वाढ, बेरोजगारीचे उच्चाटन आणि आर्थिक विषमता कमी करून आर्थिक समानता यांसारख्या गोष्टीमध्ये उत्तरोत्तर होणाऱ्या प्रगतीचा आलेख दर्शिविते. आर्थिक विकास या प्रक्रियेची व्याप्ती आर्थिक वृद्धीपेक्षा मोठी आहे. आर्थिक विकास हा उत्पादनामध्ये होणारी वाढ यासह उत्पादन रचनेमध्ये होणारे बदल व उत्पादनक्षमतेच्या आणि उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या योग्य विभाजनाची माहिती देते व सामाजिक न्याय तत्त्वाची सुनिश्चितता दर्शविते. आर्थिक वृद्धी ही संकल्पना अर्थव्यवस्थेविषयी सामान्यत: संख्यात्मक चित्र दर्शविते आणि आर्थिक विकास ही संकल्पना अर्थव्यवस्थेविषयी संख्यात्मक व गुणात्मक या दोन्ही बाबींचे चित्र दर्शविते. अर्थात, आर्थिक वृद्धीपेक्षा आर्थिक विकास या संकल्पनेचा परीघ मोठा आहे, ज्यामध्ये आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचे चित्र दिसून येते. याउलट आर्थिक वृद्धी ही संकल्पना अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा वेग दर्शविते.

भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था

अहवालात असेही नमूद करण्यात आले आहे की, अलीकडच्या जागतिक घडामोडीनंतर गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून भारताचे आकर्षण इतर देशांच्या तुलनेत वाढले आहे. यावर्षी भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था असेल. तेही जेव्हा रशिया-युक्रेन संघर्ष, राहणीमाणाचा उच्च खर्च, वाढते ऊर्जा संकट आणि आर्थिक घट्टपणा यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वाढीबाबत चिंता व्यक्त केली जात आहे. अहवालात म्हटले आहे की, किमान अर्ध्या दशकाच्या आर्थिक ताणानंतर आणि त्यानंतर कोरोना महामारीनंतर अर्थव्यवस्थेत वाढीची क्षमता निर्माण करण्याच्या उपाययोजनांचे परिणाम दिसून येतील. या परिणामांकडे दुर्लक्ष करणे जगासाठी कठीण होईल. या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या सहा महिन्यांतील वाढ पाहता, सरकारच्या व्यक्तीगत खर्चात वाढ करण्याच्या उपाययोजना फलदायी ठरत असल्याचे दिसते. सरकारचा ऑगस्टपर्यंतचा भांडवली खर्च मागील वर्षीच्या याच कालावधीच्या

तुलनेत 46.8% अधिक होता. अर्थ मंत्रालयाच्या अहवालात म्हटले आहे की, जागतिक ऊर्जा संकट आणि पुरवठा साखळीबद्दल चिंता कायम आहे. जागतिक संघर्ष वाढल्याने पुरवठा साखळीवरील दबाव पुन्हा वाढू शकतो. यामुळे 2023 मध्ये महागाई कमी होण्याऐवजी वाढू शकते. एकीकडे, फेडरल रिझर्व्ह महागाईविरुद्धच्या लढाईत आक्रमक राहिल्याने व्याजदरात आणखी वाढ होण्याचे संकेत मिळत आहेत. यामुळे भांडवलाचा प्रवाह कमी होऊ शकतो.

ज्येष्ठ पत्रकार शंकर अय्यर यांच्यानुसार, "1988 मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी यांना जागतिक नाणेनिधीने सावध केलं होतं की भारताचे आर्थिक संकट प्रचंड वाढणार आहे, यातून बाहेर येण्यासाठी तुम्ही कर्ज काढा. हा सल्ला त्यांना मान्य होता पण सार्वत्रिक निवडणुका जवळ असल्याने त्यांनी त्याकडे लक्ष दिलं नाही, त्यांच्या पक्षाचे ज्येष्ठ नेतेही त्यावेळी त्यासाठी तयार नव्हते." 1989 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत विश्वनाथ प्रताप सिंह यांचे सरकार स्थापन झाले. हे दोन चाकांचे सरकार आहे म्हणजे काँग्रेस आणि भाजपच्या पाठिंब्यामुळे टिकलं आहे असं म्हटलं जायचं. व्ही. पी. सिंग पंतप्रधान बनले तेव्हा त्यांनी आपल्या सुरुवातीच्या काळातच काही वक्तव्यांमध्ये स्पष्ट केलं की, सरकारी तिजोरी रिकामी आहे. पण आरक्षणाच्या मुद्द्यावरून व्ही. पी. सिंग यांचे सरकार राजकीय संकटात अडकले आणि दीड वर्षांनंतर त्यांचे सरकार कोसळले. यानंतर पंतप्रधान बनले चंद्रशेखर, त्यांचे अर्थमंत्री होते यशवंत सिन्हा आणि त्यांचे आर्थिक सल्लागार होते डॉ. मनमोहन सिंग. तोपर्यंत देशाचे आर्थिक संकट आणखी बिकट बनले होते. देशाचं सोनं केवळ 40 दशलक्ष डॉलर्ससाठी गहाण ठेवण्यात आलं होतं. ही रक्कम आजच्या उद्योगपतींसाठी फारच कमी आहे. त्यावेळी विरोधी पक्षनेते आणि प्रसारमाध्यमांनी यशवंत सिन्हा आणि चंद्रशेखर यांच्यावर टीकेची झोड उठवली होती. सोनं गहाण ठेवल्याचा भारत सरकारला फारसा फायदा झाला नाही. आर्थिक संकट वाढत गेलं. अशात आखाती युद्ध सुरू झाले आणि भारताला याचे दोन परिणाम भोगावे लागले. आर्थिक संकटाला तोंड देण्यासाठी चंद्रशेखर सरकारला आयएमएफकडे जावं लागले. शंकर अय्यर सांगतात, "अल्पसंख्याक सरकार असूनही त्यांनी धाडसी निर्णय घेतला, आम्हाला आयएमएफमध्ये अमेरिकेचे सहकार्य मिळत नव्हते. त्यावेळी सुब्रह्मण्यम स्वामी वाणिज्य मंत्री होते, चंद्रशेखर यांनी त्यांना अमेरिकेच्या परराष्ट्र मंत्रालयाशी बोलण्यास आणि त्यांचे सहकार्य घेण्यास सांगितले."

बाजाराधिष्ठित समाजवादाकडे समाजवादाला तिलांजली न देता 'बाजाराधिष्ठित समाजवादाचा' नमुना अमलात आणण्याकडे भारताने पावले टाकली. चीनने हा प्रयोग या आधीच यशस्वीरित्या केला होता. मात्र चीनने टप्याटप्प्यात रूपांतरण केले, तर आता भारताला आर्थिक तणावाच्या स्थितीत जागतिकीकरणाच्या लाटांना सामोरे जात बदल स्वीकारणे भाग होते. हा जो काही जुगाड भारताने केला, त्याला 'राव-मनमोहन विकासाचा नमुना' असे म्हटले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने दोनच नमुने होऊन गेले, असे म्हणता येईल. पहिला म्हणजे नेहरू-महालनोबीस नमुना (१९५६ पासून) व आता राव-मनमोहन नमुना. नव्या आर्थिक धोरणाची वैशिष्ट्ये परवाना राज खालसा करायला सुरुवात केली. बंदिस्त अर्थव्यवस्थेकडून खुल्या अर्थव्यवस्थेकडे प्रवासाला सुरुवात झाली. खासगी क्षेत्राला पुढाकार दिला, तसेच सरकारी क्षेत्रात निर्गुंतवणुकीची सुरुवात केली. थेट परकीय गुंतवणूक (FDI), तांत्रिक सहकार्य यासाठी दारे खुली केली. परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ (FIPB) स्थापन केले. थोडक्यात उदारीकरण, खासगीकरण व जागतिकीकरण (LPG) धोरणाचा बिगुल वाजला. स्थिरीकरणासाठी प्रयत्न अर्थव्यवस्थेची डगमगती नौका स्थिर करण्यासाठी चलनाचे अवमूल्यन केले, नवीन चलन छपाई थांबवली. अत्यावश्यक आयात सोडून इतर आयात बंद केली. जागतिक बँकेकडून कर्ज घेतले. देशांतर्गत बचत वाढवण्यासाठी योजना आणल्या. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेच्या स्थित्यंतराकडे दमदार वाटचाल सुरू केली. दीर्घकाळात हाती घेण्यात येणाऱ्या संरचनात्मक बदल कार्यक्रमाची (SAP) ही नांदी होती. नव्या धोरणाचे परिणाम स्पर्धा वाढली. देशांतर्गत बाजार विस्तारला. बहुराष्ट्रीय कंपन्या हिरीरीने भारतीय बाजारात दाखल झाल्या. ग्राहकांना निवडीची संधी वाढली. ग्राहकोपयोगी वस्तूंची टंचाई

संपून वैपुल्याकडे वाटचाल सुरू झाली. तंत्रज्ञान व मानवी कौशल्ये यात विविधता आली. आयात - निर्यातीवर भर वाढला. विनियंत्रण आल्यामुळे सरकारी हस्तक्षेप कमी झाला.

1.4 संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधनात आर्थिक विकास आणि त्यासंबंधी असणारी सरकारची धोरणे यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

1.5 संशोधनाचे उद्देश :

1. भारताच्या अर्थव्यवस्थेची वाटचाल अभ्यासणे.
2. भारताच्या आर्थिक धोरणांचा अभ्यास करणे.
3. भारताच्या आर्थिक विकासात आर्थिक धोरणाचा असणारा वाटा अभ्यासणे.
4. नवीन आर्थिक धोरणाचा अर्थव्यवस्थेवर असणारा प्रभाव अभ्यासणे.

1.6 निष्कर्ष :

1. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केल्याचे दिसते.
2. सरकारी व सार्वजनिक उद्योगांना उतरती कळा लागल्याने खाजगीकरण स्वीकारावे लागल्याचे दिसते.
3. भारताने समाजवादी अर्थव्यवस्था धोक्यात आल्यावर भांडवलशाही अर्थव्यवस्था स्वीकारल्याचे दिसते.
4. नवीन आर्थिक धोरणाचा भारताच्या आर्थिक विकासात मोठा वाटा असल्याचे दिसते.

1.7 संदर्भ :

1. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, अहवाल, 2020.
2. वर्ल्ड इकॉनॉमिक सर्वे, जागतिक बँक अहवाल, 2021.
3. कोळंबी रंजन, भारताची अर्थव्यवस्था.
4. WTO Report, 2021.
5. Times Of India, Daily Newspaper, 2020.

Single Stock Derivatives in India An overview

Dr.Gopal Vishnudas Somani
Asst. Professor in commerce Kai.RasikaMahavidyalaya, Devni
gopalsomani94@gmail.com ,9403539893

Introduction :

In Indian financial system there are two types of market i.e. money market and capital market money market is market which consist of banks, financial institutions and sawkars, where as capital market consists of various financial instruments such as equity, derevatives, future and options. Here we are going to discuss one of the instrument of capital market that is options.

An option is a contract that allows the holder the right to buy or sell an underlying asset or financial instrument at a specified strike price on or before specified date, depending on the form of the option. The term option introduced to hedge the long market position for short time. It mean that if a buyer at a particular asset or product is willing to stay at a particular position but market is going negative then only option is used to hedge that position. Now a day's traders uses options a prime investment to gain from market. There are some types of options on the basis of underlying assets.

1. Equity option
2. Bond option
3. Future option
4. Index option
5. Commodity option
6. Currency option
7. Swap option

Options are most often regarded as insurance against the price movements in the underlying stock or an index. It is a right to exercise the holders desire to buy (CALL) or sell (PUT) These options are priced based on the Holy Grail kind of formula called 'Black Scholer' model. This logic behind the gormulae is based on current underlying asset price, intrinsic value, time for expiry, volatility, interest rates and dividend, if any paid. As the expiry date nears, the option primum price tends to go down. However such fall happens only at the lag end of the option period. In between periods, one can watch an interesting fact about the option premium price. It tends to move along with the value of the underlying asset. But the sprade between the value of underlying assets and the option pemium is wide enough to make huge profit. Investors can benefit from this sprade on the direction of the underlying. In this paper we are going to discuss various strategies that can be used to gain this spread.

Research Methodology :-

The research is of discreptive type to nature generally researcher used secondary source of data collection such as Books, Magzines, New papers, website and research materials.

Objetive of Study :-

i. To introduce option concept of derivative market.
ii. To study indian derivative market as in single stock.

Limitation of Study :-

The researcher studied only historical background or derivative market in brief. He also discussed first stock list which are listed on NSE for single option trading.

Single Stock future concept :-

Stock futures are standardised agreements for future purchase and sale of individual shares at agreed prices. Generally an individual share buy in cash or delivery be setteled as T + 2 days. That cash purchase of share having some limitations such as settelment or purchased share be transferred on after T + 2 days after pruchase hence, it cannot be sold on the same day or before credition that stock to the buyers D-Mat account. That time for the purpose of hedging or for speculation that single stock future is used in a lesser amount of capital i.e. on primum, price.

In India single stock futures were permitted on NSE for trading on November 9, 2001. That time total 31 stocks are introduced for single stock future trading these are as below :

Sr.No.	Name of the company
1	Associated cement Co.Ltd.
2	Bajaj Auto Ltd.
3	Bharat petroleum corporation
4	BHEL
5	BSES Ltd.
6	Cipla LTD
7	Digital Equipment Ltd.
8	Dr. Reddy's Lab.
9	Grasim Ind. Ltd.
10	GujratAmbuja Cement Ltd.
11	Hindustan Liever
12	Hindustan Petroleum Ltd.
13	Hindalco Ltd.
14	HDFC Ltd
15	ICICI Ltd
16	Infosys Tech. Ltd.
17	ITC Ltd.
18	Larsen & Toubro Ltd,
19	Mahindra & Mahindra Ltd
20	Mahangar Telephone Nigam Ltd.
21	Ranbaxy Labs Ltd.
22	Reliance Petroleum Ltd.
23	Reliance Industries Ltd.
24	Satyam computers
25	Sterlite Optical Techonology
26	TELCO Ltd.
27	Tata power Ltd.
28	Tata Iron & Steel Ltd.
29	Tata Tea Ltd.
30	State Bank of India
31	Videsh Sanchar Nigam Ltd.

Source : w.w.w.Nse.co.in

Introdction of single stock future is replacing badla trading into single stock future trading. According to R.H. Patil (2006) in relation with the introduction of SSFs, "Despite the obvious riskes that individual stock futures pose to the safety and intergrity of the capital market of the country, they have been introduced in a hurry in our country. In my opinion it was not wise for us to have introduced stock futures. All those who had mourned the death of badla are very happy that a similar product is now available for them to play their games."

Conclusion :-

In India, the success of single stock futures is unique. That concept of future to indian investor is familiar with the concept of Badla trading. The functions and features of Badla trading & future trading are same that's why traders were well familiar with that change.

The single stock futures were launched with lot many apprehensious in the Indian market, they are found to the safest between of all the derivative instruments, launched at that time. The problem raised against the instrument can hence be regarded as baseless, in the wake of experience till now. That individual sotck future is best concept of using as risk management tool.

References :

1) Adadani V.K. (2001), Investment Management, New Delhi, Himalaya publishing House.
2) Bhalla V.K. (2001), Financial Derivative – Risk Management, New Delhi, S. Chand & company Ltd.
3) Gahlot R. & Singh J. (2014) An Analytcial study on growth of Derivatives in India.
4) Journal of International Academic Research for Multidisciplines, 2 (3), 216-227

5) Hull, J.C. (2004) Fundamentals of future and options market, pearson Education, New Delhi.
6) (2005) Indian securities market Review, Mumbai, National stock exchange.
7) Khon M. (1999), Financial Institutions and Markets, Tata MeGraw – Hill Publishing Co., New Delhi.
8) Mishra B. &Debhasish S.S. (2007), Financial Derivatives, Exel Books, New Delhi.
9) Yadav S. (2014), Financial Derivatives in India : A case of NSE India, IOSR Journal of Economics and finance, 5 (5), 45-52.
10) Singh P. (2013), Investment Management, Security Analysis and portfolio Management, Himalaya publishing House, Mumbai.

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

Strategies in Derivatives Market

Dr.Ritesh Bajranglal Vyas

Asst. Professor in commerceM.D.M.College, AuradSha. ,E-mail :riteshbbyas@gmail.com

Introudction :

Derivatives are instruments which make calculate payment using theprice of interest rate desired from as balance sheet or cash instruments, but do not actually employ those cash instruments to fund payments. In the Indian cantext the securities contracts (Regulation) Act 1956 defines "derivative" to include :

1. A security derived from a debt instrument, share, loan whether secured or unsecured, risk instrument or contract for differences or any other form of security.
2. A contract which derives its value from the prices or index of prices, of underlying securities.[1]

In short, derivative contracts can be written a real assets and financial assets. If derivatives written on real assets are called commodity derivative and those written on financial assets are called financial derivatives. Financial derivattives, which includes forwards forwards features, potions, swaps etc.

Basically derivatives can be catergorised into two i.e. over the counter derivatives and exchange traded derivatives. Over the counter contracts are those which are not traded in any stock exchange where as exchange trade contracts are the ones which are traded on stock exchange with standardized terms. We can say that over the counter derivatives (OTC) are forwardes, swaps etc. and traded derivatives are futures and options.

Objective of study :

The study consist of introduction, concepts and functions of derivative market. Some objectives are as follow :

i.To evaluate functions of derivatives market.
ii.To study participants of derivatives market.
iii.To understand kinds of financial derivatives.

Functions of Derivatives Market :

There are various functions of derivatives market out of which some important function are as above :

1. Risk Management :

That function refers to the ability of traders to minimize financial risks through derivatives. Derivatives are used for reducing a particular risk of a trader. The risk may be systematic risk, market risk, liquidity risk, cash flow management risk, legal risk or Operational risk.[2]

Derivatives introduced for hedging purpose, if perfectly hedged to a particular risk or stock that eliminated risk. Such type of prefect hedgers are rare.

2. Price Discovery :

Derivatives plays vital role in discovering future price of any underlying asset. Price of underlying assets reflect exactly the relative cost of production and the relative consumption utilities. It discovers efficient economic system by price, production & consumption.[3]

Research Methodology of Study :

The present study is based on the secondary data source such as books, news papers, research articles, e-resources from various websites and Magazines. This study is descriptive type of research. Options and future markets provide a mechanism through which relative cost and utilities of a particular underlying asset for present and future, be determine.

Future Demand and supply for a particular underlying asset. i.e. financial assets or commodity assets be reflected or analyzed by option or future. The priceses are exchanged or discovered by buyers and sellers which are generated by an exchange support which makes price equilibrium.

3. Transactional efficiency :

These type of derivatives on a particular authorized exchange reduces transaction cost which provided institutions to participate in trading activity. Marketprovide derivatives at a lesser price premium which helps increasing transactions in minimum capital and also risk of clearing houses are alsoavoided. That mechanism of derivatives provided a platform for hedging with low risk and much more transactions.

Participants of the Derivative Markets

Objective and knowledge based classification of participants are as follows :

Types of participants

Hedgers Speculators Arbitrageurs

1. Hedgers :

Elimination of risk is the objective of hedgers in derivatives market. Generally an investor invested in a particular stock and he knows due to any reason that stock is losing price in current scenario that time the invertor takes supports of derivatives to reduce risk in particular stock.[4] Hedging is prudent business practice and has legal duty to industrial sector sine various days.

2. Speculators:

Speculators are those who accepts the risk, believing in thepotential return. They are rather bullish or bearish about the future prices. Speculators are essential in all markets; they provide the market the much desired volume and liquidity. They may reduce volatility or transaction.[5]

3. Arbitrageurs :

Many of the economists are of the opinion that widespread, persistent arbitrage would defeat most of the uses of derivatives and turn the market into a gambler's playground rather than a useful economic area. Arbitrageurs are persons who are actively engaged in seeking profits at minor pricing discrepancies. Due to their participation prices in markets efficient.

Kinds of financial Derivatives :

Some of the important financial derivatives are as follows :

1. Forwards :

A forwards contract means an agreement to buy or sell a specified asset at a certain time in the future for a specified price agreed upon at the time of entering into the contract. When parties made agreement to exchange asset and cash at present time for a prescribed price, the actual exchange takes place in future is forward contracts. These contracts reduces prices risk for individuals.

2. Future contract :

A future contract is an agreement to buy or sell a specified quantity of a specified asset at present time for the future price is called future contract. Future contracts provided risk management services to participants. Now a days future trading increased due to risk and uncertainty in the form of price volatility and opportunism are major factors attracted towards future trading.

3. Option :

An option is a financial type of contract between two parties when one person grants the other person the right to buy a specific asset at a specific price within a specific time period. Buying of option is on premium price which is also called as strike price option having expiry date on which the contract ends.

4. Swap :

A swap is the exchange of cash flows or a set of financial obligation between two parties over time. Swaps involve agreement between two parties for a specific time period. If any one party wants to exit the agreement then he pays difference amount of price and cancel the swap agreement. Interest rate swap and currency swap are mostly used swaps in market.[7]

Innovative Derivative Instruments.

In India	**Global Scenario**
i. F & O	i. Weather Derivatives
ii. Commodity futures	ii. Credit Derivatives
iii. IRF	iii. Freight Derivatives
iv. Mini Derivatives	iv. Inflation Derivatives
v. Volatility Index	

ISSN : 2278-9308
December, 2022

vi. Currency Futures
vii.Currency Derivatives
viii.F& O on Nifty
ix. IRF on BSE
x. NVIX Futures.

Source : Tabulated by Researcher from NSE

Conclusion :

Indian Capital market witness major transformation and structural changes from past two decades. The most prominent aim of introduction of derivatives in Indian market was to raise the standard of the Indian market to the international standards.

The Indian capital market had it's first attempt with derivatives when index futures were introduced on BSE Sensex on June, 9,200 and on NSE Nifty on June 12,2000. After on year i.e. Index options introduced at BSE on June 1,2001 and at NDE on June 4, 2001. Trading of stocks options on 31 scripts commenced for future on November 9, 2001 both on BSE & NSE. The present study distinguishes the traders in three categories on the basis of their trading objective and also researcher explained innovative derivatives instruments.

References :

1) Singh P. (2013), Investment Management, Security Analysis and portfolio Management, Himalaya publishing House, Mumbai.
2) Bhalla V.K. (2001), Financial Derivative – Risk Management, New Delhi, S. Chand & company Ltd.
3) Khon M. (1999), Financial Institutions and Markets, Tata MeGraw – Hill Publishing Co., New Delhi.
4) Mishra B. &Debhasish S.S. (2007), Financial Derivatives, Exel Books, New Delhi.
5) Yadav S. (2014), Financial Derivatives in India : A case of NSE India, IOSR Journal of Economics and finance, 5 (5), 45-52.
6) Gahlot R. & Singh J. (2014) An Analytcial study on growth of Derivatives in India.
7) Journal of International Academic Research for Multidisciplines, 2 (3), 216-227
8) Hull, J.C. (2004) Fundamentals of future and options market, pearson Education, New Delhi.
9) (2005) Indian securities market Review, Mumbai, National stock exchange.
10) Adadani V.K. (2001), Investment Management, New Delhi, Himalaya publishing House.

CREW : Pathway To Weed- Out Library Collection

Minakshi Baburao Bondge
Librarian, Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga ,minakshibondge@gmail.com

Abstract:

`This article emphasizes the need to develop own weeding out policy to keep the library collection up-to-date, live and attractive. It also discusses how implementation of CREW helps to find out reasons of weeding library material, criteria, significance of weeding,.Recently librarians are establishing collection development and maintenance policies to acquire need based collection.Finally some tips and suggestion are given to library professionals for the development of weeding – out policy.

Keywords:Library collection, CREW , Weeding-out,Criteria

Introduction :

Weeding is an inseparable procedure in library management . Library professionals have to face many challenges during the weeding process. As libraries are social media of thought content , it should be maintained on regular interval.Weeding process is systematic removal of resources ,continuously performed by libraries to keep the collection healthy , live and appealable. Based on certain criteria weeding is process of removing and DE shelving collection from library. Weeding -out must be translucent, convenient and inclusive to maintain standards of libraries. According to Harrod' s Librarian Dictionary " weeding is discarding books from stack which are considered to be of no further use." Academic libraries frequently employ a methodology for weeding such as MUSTIE & CREW.

CREW : (Continuous, Review, Evaluation, Weeding).

This method was given by Joseph P Segal in 1980, which include selection, acquisition, cataloguing , circulation of book. It is benchmark tool for weeding . As per CREW method following are the criteria toweed out library material.

M : Misleading
U : Ugly, beyond repairing
S : Superseded
T : Trivial
I : Irrelevant to the needs of users
E :Else were, material easily obtainable.

Criteria for weeding :

Weeding process is done under the guidance of UGC, government GR/ Circulars. Librarian must know the interest, abilities , reading levels, learning capabilities of users. Following are the criteria to be followed by library professionalbefore weeding.Criteria isnecessary for quick decision.

> Utilization
>Condition of the material
> De shelving
>Prepare list
> Approval from library advisory committee and college development committee.
> Inform to account section
> Write off from accession register
> Write off from software.
> Withdrawn stamping
>Disposal – Exhibition, sell, pulping, sold as scrap

Physically worn books, multiple volumes, maps, mutilated books beyond repairing, non circulated, ephemeral material such as news paper, magazines, brochure, obsoleted material, dictionaries & encyclopedias of old editions can be weeded from collection.

Weeding necessary to find out strengthen and weaknesses of collection, to increase accessibility of material , to remove obsolete material, to make best use of space.

Weeding saves time of users, creates space for new collection, makes collection more appealing, updating collection and increase reputation of library by getting constant feedback from users,

Conclusion :

Weeding out is an integral and vital activity of library. It is a daunting task for librarians and library professionals. CREW method is one of the best reference source and pathway weeding out library collection. CREW also helps to develop own weeding out policy for library to overcome shortage of space, human being money and time.

Recommendations:

> Check collection on regular interval.
>Make systematic plan of weeding.
> Librarians must follow established standards and guidelines , circulars of governments.
> Library must develop its own weeding – out plan and policy.
> Weeding out policy should clearly explain the purpose of weeding,

References :

1. Awasthi , K. (1982), 'Policy and Practice of Discarding Library Material'. In: Contemporary Approach to School Library; Sharma Satinder(Ed), Sawan Publication Delhi : 50.
2. Basak A (2014) Weeding: Its importance. IASLIC. ***59 (2)***: 67-72
3. Boon B(2009), 'Using the CREW Method to Enhance Public and School Library Collections'. Journal of Access Services, ***6***:325. doi:10.1080/15367960902894179
4. Cooper, D., &Rieger, O.Y. (2018). Scholars ARE collectors: A proposal for rethinking research support. Ithaka S+R.
5. https://www.libraries.tas.gov.au/school-library/pages/collections-weed.aspx
6. Jones, C. (2007). Maintaining a healthy library collection: The need to weed. Australasian public libraries and information services, 20(4), 170-172.
7. Kashyap VS, Mehra SP (2017). 'Sustainable mechanism to handle environmental challenges in academic libraries'. IntJr of waste resources, ***07(04)* : 307,** DOI 10.4172/2252-5211.1000307
8. Konlan, B. and Thompson, E.S. (2015). Weeding : A Strategy for effective management of library stock at university of Ghana Medical School, Korle-bu. International Journal of Library and information science, 7 (6), 117-123.
9. Mahajan P (2005). 'Academic Libraries in India: A Present Day Scenario'. Library Philosophy and Practice,***8(1)***, http://eprints.rclis.org/secure/0007225/01/mahajan.htm
10. Melissa J. (2014) 'Wilde about weeding : An earnest effort in collection development', Charleston conference proceedings, 219-222
11. Patel S (2016) Collection Development in Academic Libraries. International Journal of Library and Information Science ***8***: 62-27.
12. Sharma J.S.(1978). Library Organization, New Delhi: Vikas Publishing House, 85-86.
13. Singh V.K. and Mehra S.P. (2017) 'Analysis of weeding / Dispose of information resources from University libraries of Rajasthan, India, Int. J of waste resources 7(4) 1000307
14. Thomas, W.J. &Shouse D.L. (2012), Rules of thumb for deselecting, relocating and retaining bound journals. Collection building, 31(3), 92-97
15. Wanle, U., &Wadekar, P. (2014). Weeding out of library collection: A case study of the Jaykar library, Pune University. Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 2(7), 5

A Study on Innovative Instruments of Services Sector In Indian Economy with reference to E-Banking Services

Dr. Kashide S.S.

(HOD & Assistant Professor) Degloor College, Degloor.

Mail id: suresh.kashide@gmail.com , Mobile No: 9561632723

Abstract:

In India there are 3 major sectors in Indian economy. In this Service sector plays an important role for Economic Development in India. In India, Financial sector plays an important role for circulating money in Country. Among them banking sector helps lot for circulating monetary activities. Financial services like banking, insurance, stock market, etc. are the backbone for Indian Banking. In banking sector innovative instruments has been taken place for customer satisfaction. These instruments help for all round development of the Economy. E- banking made banking activities very convenient for Customers. Banking institutions are one of the most important service industries. So" A study on Innovative Instruments of service sector in Indian Economy with reference to E- Banking Services" which have special importance in the economy. Advancement in the technology and concomitant developments in communication channels has resulted in innovation of alternative delivery channels. These have changed the way in to interface the customers. In the traditional banking customer has to visit the branches to carryout banking transaction, but now they have the choice of alternative delivery channels i.e. ATMs, Credit cards, Debit cards, internet banking, mobile banking, core banking etc.

Keywords: Baking, E-Banking, services sector, Indian Economy

INTRODUCTION:

Services sector is becoming one of important sectors in growing economies of the world. Commerce is increasingly open as a result of the Internet and World WideWeb (WWW). As part of this process, fundamental changes are affecting the global banking industry with the ongoing shift to Online banking in many economies (S.S. Debashish, 2003). E-business has been continuously growing as a new industryduring the last decade and today is widely understood as business conductedthrough the internet, not only including buying and selling products, but furtherextended to serving customers and collaborating with business partners.

The banking industry has followed this trend in recent years, and sometimes called E-Bankingreferring to all banking transactions completed through internet applications. (S.S. Debashish, 2003) Some key issues addressed to in the recent literature about thee-banking include: customer acceptance and satisfaction, privacy concerns, profitability, operational risks, and competition from non-banking institutions. (Dewan, 2001) Inaddition to previous electronic banking delivery systems – Automated Teller Machines (ATMs) and telephone transaction processing centers, online bankingprovides banks a new and more efficient electronic delivery tools.

ORIGIN OF BANKING:

The origin of the banks is thousands of years and associated with an Italian ward 'Banco'. The meaning of this word was to make exchange of money on the benches. During the ancient period, more lenders used to offer exchange facilities of currencies over these benches. Such a system of exchange of currency was quite common in India, Kenya, European nations and many other countries. Traders, tourists and pilgrims used to exchange currencies over these places for purchases of goods from the countries they used to visit.

Money lenders also employed armed guards for the safety of their wealth with the passage of time. Trust of the people increased in the system and they started depositing their wealth such as gold and silver ornaments and other valuable articles with money lenders. (Claessens, 2002) In turn, money lenders used receipts of the articles and charged security fees in lieu of the services. These receipts worked as the medium of money exchange resulting into gradual increase in the practice and development of banking system.

Gradually, with the increasing deposits, moneylenders began to think regarding utilization of idle wealth. They began to advance deposited wealth with them and started charging interest on it. (S.S. Debashish, 2003) Now, they stopped charging security fees from the depositors, and started offering some interests on their deposits. The practice was to charge higher interest rate from the borrowers and offer lower interest rate to the depositors. The gap in the two interest rates used to be the earning of the moneylenders. This is how exchange of money grew with the passage of time.

MEANING OF BANKING:

Banking industry is one of the oldest in the world. Banking constitutes the fundamental basis of economic growth. The term bank is being used since long time but there is no clear conception regarding its beginning. In simple words, bank refers to an institution that deals with money. This institution accepts deposit from the people and gives loan to those who are in need. Besides dealing in money, banks these days perform various other functions, such as credit creation, agency job and general services. (Dewan, 2001) Bank, therefore, is such an institution which accepts deposits from the people gives loans, creates credit and undertakes agency work.

MEANING OF E-BANKING:

E-banking is conducting ones banking or bank account online through a computer and an internet connection. "Electronic banking is the use of acomputer to retrieve and process banking data (statements, transaction details, etc.) and to initiate transactions (payments, transfers, requests for services, etc.) directly with a bank or other financial services provider remotely via a telecommunications network".

Electronic banking is a new industry which allows people to interact withtheir banking accounts via the Internet from virtually anywhere in the world. (S.S. Debashish, 2003) TheElectronic banking system allows consumers to access their banking accounts, review most recent transactions, request a current statement, transfer funds,view current bank rates and product information and reorder checks. Theelectronic banking system can be seen as an extension of existing banks.

In recent years, e-banking has emerged and it is almost taking the portion in the banking transformation process. With its introduction, customers are enjoying anywhere banking, reduction in use of cash, telephone banking, PC banking, internet banking, mobile banking, home or office banking etc. E-banking includes familiar and relatively mature electronically based products in developing markets, such as telephone banking, credit cards, ATMs, and direct deposit. (Claessens, 2002) It also includes electronically bill payment and products mostly in developing stage, including stored-value cards (e.g. smart card/smart money) and internet-based stored value products.

PRODUCTS AND SERVICES OF INTERNET BANKING:

Electronic banking, also known electronic fund transfer (EFT), uses computer and electronic technology as a substitute for checks and other papertransactions. EFTs is initiated through devices like cards or codes that let customer,or those customer authorize, access your account. Many financial institutions useATM or debit cards and Personal Identification Numbers (PINs) for this purpose.

Some use other forms of debit cards and personal Identification Numbers (PINs) for this purpose. Some use other forms of debit cards such as those that require, atthe most, your signature or a scan. The federal Electronic Fund Transfer Act (EFT Act) covers some electronic consumer transactions. Following are the electronicmedium by which services are generally provided by the banks as a part of E-Banking services.

- Internet Banking
- ATM (Automatic Teller Machine)
- Phone Banking
- Mobile Banking
- Payment Cards (Debits/Credit Card)
- E-cheques (Online Fund Transfer)
- Bill Payment Service
- Requests And Intimations
- Demat Account share trading

FEATURES OF ELECTRONIC BANKING:

Features of electronic banking can describe as follows:

- Easy Electronic Fund transfer facility.
- Better efficiency in Customer relationship management.
- Making the Payments of bills like electricity, telephone bills, and mobile recharge.
- It introduces virgin & innovative banking products & services.
- It can view of balance of accounts and statements.
- E-banking can bring doorstep services.
- Balance and transaction history search.
- Transaction history exports
- Order mini statements
- Mobile banking.
- Pay anyone payments Multi Payments.
- SMS banking services.
- **PROBLEMS OF E-BANKING:**

Internet banking plays a vital role in development of banking sector. It has changed definitions and function of banks. Following are the some problems faced by the internet banking.

- **Security Risk:** The problem related to the security has become one of the major concerns for banks. A large group of customers refuses to opt for e-banking facilities due to uncertainty and security concerns. According to the IAMAI Report (2006), 43% of internet users are not using internet banking in India because of security concerns. So it's a big challenge for marketers and makes consumers satisfied regarding their security concerns, which may further increase the online banking use.
- **The Trust Factor:** Trust is the biggest hurdle to online banking for most of the customers. Conventional banking is preferred by the customers because of lack of trust on the online security. They have a perception that online transaction is risky due to which frauds can take place. While using e-banking facilities lot of questions arises in the mind of customers such as: Did transaction go through? Did I push the transfer button once or twice? Trust is among the significant factors which influence the customer's willingness to engage in a transaction with web merchants.
- **Customer Awareness:** Awareness among consumers about the e-banking facilities and procedures is still at lower side in Indian scenario. Banks are not able to disseminate proper information about the use, benefits and facility of internet banking. Less awareness of new technologies and their benefits is among one of the most ranked barrier in the development of e-banking.
- **Privacy risk:** The risk of disclosing private information & fear of identity theft is one of the major factors that inhibit the consumers while opting for internet banking services. Most of the consumers believe that using online banking services make them vulnerable to identity theft. According to the study consumersworry about their privacy and feel that bank may invade their privacy by utilizing their information for marketing and other secondary purposes without consent of consumers strengthening.
- **Public support:** In developing countries, in the past, most e-finance initiatives have been the result of joint efforts between the private and public sectors. If the public sector does not have the necessary resources to implement the projects it is important that joint efforts between public and private sectors along with the multilateral agencies like the World Bank, be developed to enable public support for e-finance related initiatives.
- **Availability of Personnel services:** In present times, banks are to provide several services like social banking with financial possibilities, selective up gradation, computerization and innovative mechanization, better customer services, effective managerial culture, internal supervision and control, adequate profitability, strong organization culture etc. Therefore, banks must be able to provide complete personnel service to the customers who come with expectations.
- **Implementation of global technology:** There is a need to have an adequate level of infrastructure and human capacity building before the developing countries can adopt global technology for their local requirements. In developing countries, many consumers either do not trust or do not access to the necessary infrastructure to be able to process e-payments.

- **Non- Performing Assets (NPA):** Nonperforming assets are another challenge to the banking sector. Vehicle loans and unsecured loans increases NPA which terms 50% of banks retail portfolio was also hit due to upward movement in interest rates, restrictions on collection practices and soaring real estate prices. So that every bank have to take care about regular repayment of loans.
- **Competition:** The nationalized banks and commercial banks have the competition from foreign and new private sector banks. Competition in banking sector brings various challenges before the banks such as product positioning, innovative ideas and channels, new market trends, cross selling ad at managerial and organizational part this system needs to be manage, assets and contain risk. Banks are restricting their administrative folio by converting manpower into machine power i.e. banks are decreasing manual powers and getting maximum work done through machine power. Skilled and specialized man power is to be utilized and result oriented targeted staff will be appointed. Handling Technology, Developing or acquiring the right technology, deploying it optimally and then leveraging it to the maximum extent is essential to achieve and maintain high service and efficiency standards.

Conclusions:

From the above discussion it can be concluded that, the concept of e-banking has broken the barriers of branch banking. Customers whether individuals or corporate, no longer have to go to the bank to do their business, it can be done from home and office 24 hours a day 365 days a year using computer or the telephone and through the systems of internet banking. Banking organizations have been delivering e-banking services to consumers and business remotely for years.

(Dewan, 2001)Electronic funds transfer, including small payments and corporate cash management systems, as well as publicly accessible automated machines for currency withdrawal and retail account management are global fixtures. However, the increased world wide acceptance of internet as a delivery channel for banking products and services provides new business opportunities for banks as well as service benefit for their customers.

References:

1. E-banking in India – major development and issues, by S. S. Debashish and B.P. Mishra- Pranjana, vol. 6, no.1, Jan – July 2003, pp. 19-23.
2. Banks for International Settlements (2003). Management and supervision of cross border electronic banking activities.
3. Claessens, J., Dem, V., Cock, D.D., Preneel, B., and Vandewalle, J. (2002) on the security of today's electronic banking systems, Computers & Security, 21(3), 257-269.
4. Dewan, R., and Seidmann, A. (eds.) (2001) Current issues in e-banking (Special section), Communications of the ACM, 44(6), pp. 31-57.
5. Liao, Z., and Cheung, T. (2002) Internet-based e-banking and consumer attitudes: an empirical study, Information & Management, 39(4), pp. 283-295.
6. Sohail, M.S., and Shanmugham, B. (2003) E-banking and customer preferences in Malaysia: an empirical investigation, Information Sciences, 150(3&4),
7. https://www.onlinesbi.com

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

A Study on Critical Analysis of Indian Economy and Impact of Developing Nation

Mr. Ajay Dagadu Kate

Assistant Professor, Adarsh College, Vita, Khanapur, Sangli, 9921453845, ajaykate1981@gmail.com

Abstract

Industrial dynasties had considerable influence in India's private sector enterprises before economic reforms. To compete with foreign industries, these industrialists need to maintain relations with politicians and take concessions from them for industries. Since the opening of the economy, the availability of such special concessions or subsidies has decreased.The unfortunate partition of the country, the slaughter of lakhs of people in violent riots, the invasion of Kashmir by Pakistani gangs, the issue of merger of institutions and the India-China war of 1962 etc. Nehru himself had said in the Parliament that if the enormous difficulties are taken into consideration, the economic progress of the country cannot be said to be unsatisfactory. Therefore, Jawaharlal Nehru became the first Prime Minister of India.

Key words: Indian Economy, Finance, Challenges and Opportunities, Analysis,enterprise etc.

Introduction:

Despite opposition within the Congress, Nehru established the Planning Commission on 15 March 1950 and started the era of planned economic development of the country. He established the National Development Board to involve the states in this development process. According to the constitution, agriculture was kept under the jurisdiction of the states and completely in the private sector. Regarding industries, public and private sectors were created. Accordingly, in terms of defense of the country, sensitive, heavy, infrastructural, industries requiring more capital investment, with less chance of profit, were kept in the public sector and primarily, the industries producing consumer goods, which are sure to get more profit, were given to the private sector.After World War II, many countries that became independent adopted a mixed economy for economic development. Pandit Jawaharlal Nehru abandoned his initial insistence on socialism and tried to create a welfare state within the framework of parliamentary democracy.

Problems of the Study:

India's economy is the 5th largest economy in the world as of September 2022 at the US dollar exchange rate. Recently, the Reserve Bank of India revised its GDP forecast for the financial year 2019-20 from 7.2 percent to 7.0 percent. The contribution of agriculture sector in the economy is also decreasing and this is a matter of concern.India's economy is very diverse. It includes agriculture, handicrafts, textile mills, industries, manufacturing and various types of services. Two-thirds of India's working population still earns its living from agriculture or agriculture-related industries, but a variety of services also play a growing role in the economy.

Objectives of the Study:

While doing this research, the main objective of the research is to study the impact of the Indian economy on the developing nation and some specific objectives have been clinically presented by the researcher in the context of the Indian economy as follows.

1. To Study the Analysis of Indian Economy.
2. To Study the Impact of Developing Nation.
3. To Study the various concepts relates to Indian economy.

Significance of the Study:

For most of the post-independence period, India followed the path of socialist economy. India initially had strict restrictions on private sector participation in the economy, trade with foreign countries, and direct investment from other countries in India.However, since the early 1990s, India has gradually begun to open up its economy through economic reforms, loosening controls on foreign investment and trade. However, due to differences in politics and different ideologies, some important aspects of economic reforms, such as privatization of state-owned enterprises and opening the way for private and foreign participation in certain sectors, are moving slowly.

Scope of the Study:

The Indian economy is affected by many factors such as economic, social, political, religious, cultural, environmental, legal, etc.In 1999–00, 57% of India's population was employed in agriculture and allied occupations. This figure was 60% in 1993–94. India's agricultural income growth is slowing down, while the services sector is witnessing steady growth. 8% of the country's workers work in the organized sector, while two-thirds of them work in the public sector.

Period of the Study:

The current Indian economy includes factors from all sectors and to research the same, the researchers have completed the research considering the period 2021-22 while studying the opportunities, challenges and influencing factors in the Indian economy.

Limitation of the Study:

Human needs are unlimited; however, the natural means of meeting those needs are limited. Because of this, it is never possible to fully satisfy all the needs of everyone. In such a situation, taking decisions regarding which goods and services should be prioritized for production and how much should be produced according to the available resources becomes an essential function of the economy.An economic system is created as the task force of matching the means and ends. Producing the wealth required by the society and distributing it properly among the elements of the society are the main and basic functions of any economy.

Research Methodology:

While studying the effects on the Indian economy, the researcher has completed the said research by using many secondary resources of the country while studying various factors such as the concepts affecting the Indian economy, employment five-year plan, green revolution, India's progress.In this, researchers have included many visual elements such as research papers, articles, journals, newspapers, internet, annual reports, statistical reports, government reports, government print reports, universities, library reference books, serial books, magazines, quarterly, annual issues. While conducting member research, the researcher has completed using the descriptive analysis method especially when completing the research in a scientific manner.

Research Method:

While studying the impact on the Indian economy, the researchers have studied the 75 years of the Indian economy and the challenges and opportunities that lie ahead, using the descriptive analysis method while carrying out member research in a scientific manner.

Results and Discussion:

Between 1951 and May 1964, the first two five-year plans and the third were completed in three years until Nehru's death. During these fourteen years, Nehru took fundamental economic decisions for the development of the country. The clans were protected for the tenure of land acquisition and fixed the amount to be paid by them.This helped to increase the agricultural production by encouraging the farmers. The multi-purpose river projects proposed by Dr. Ambedkar with great foresight and creativity were built during Nehru's time. Bhakra-Nangal, Damodar, Hirkud etc. The project made a historic contribution in the field of power-generation along with irrigation. Nehru hailed them as temples of modern India.Nehru laid the foundations of industrialization in India through heavy-based industries. Some economists criticized Nehru's emphasis on heavy-based industries then, and some still do today. This criticism is completely misplaced. While laying the foundations of India's economy, which had been devastated by the British for a century and a half, it was inevitable that such industries should be prioritized initially, especially in terms of defense.

Planning Commission:

Russia did the same at the beginning of economic planning in 1921, and China followed the same policy. Another notable aspect is that Nehru built research institutes in higher, technological and management education, science, space research, social and economic sectors.During Nehru's 14-year rule, the rate of economic growth was about three and a half to four percent per annum. But in 1950-51 the country's income (at constant prices) was two lakh 94 thousand crore rupees; Four lakh 53 thousand crore rupees in 1963-64 which is almost doubled.

Indian Economy:

The unfortunate partition of the country, the slaughter of lakhs of people in violent communal riots, the invasion of Kashmir by Pakistani gangs, the issue of institutional mergers and the Indo-China war of 1962 etc. Nehru himself had said in Parliament that this economic progress cannot be said to be unsatisfactory, considering the enormous difficulties. So, in all respects, Jawaharlal Nehru became the first Prime Minister of India.After that, Lal Bahadur Shastri left the career of Janata Party for a year and a half, while Mrs. Indira Gandhi was the Prime Minister of the country for 16 years between 1966 and 1984. In the eyes of the opposition, especially the Bharatiya Janata Party, Indira Gandhi's only recognition was that she imposed a political emergency on the country. The emergency was untenable. There were some other shortcomings in his career. But it has to be admitted that he took some bold financial decisions and took the country on the path of progress.

Critical Analysis of Indian Economy:

In both the years 1965-66 and 1966-67 there was a record deficit in the production of food grains due to successive droughts. As the foreign exchange situation worsened, the rupee had to be devalued by 36 percent. Against this backdrop, planning had to be suspended for three years from 1966-67 to 1968-69 and the fourth five-year plan was launched in 1969-70.

Employment:

In 1969, Indira Gandhi took a bold decision to nationalize initially 14 and later six private banks and imposed an obligation on these banks to provide about 35 percent of loans to agriculture, small scale industries, artisans, and self-employed. Common man got credit. A network of bank branches was created in villages across the country. It created a lot of employment.In the early 1970s, Indira Gandhi brought about an unprecedented green revolution in the country, modern seeds, technology, irrigation, fertilizers etc. Along with the nationalization of banks, farmers were provided timely, low-interest loans as much as they needed. This was the biggest advantage.

Revaluation in India:

The Seventh Plan scheme was completed during Rajiv Gandhi's five-year rule from 1985 to 1990. During that period, the rate of economic growth was 5.6 percent per year. He literally brought India into the 21st century by literally revolutionizing the information and technology sector. The country will always be grateful to him for that. Similarly, by amending the 73rd and 74th Constitution, he created a network of Panchayati Raj institutions in the country. Political empowerment was done by reserving 33 percent seats for women in these institutions.After that, due to the very serious economic crisis in 1991, the era of privatization, liberalization and globalization started in the country. During Indira Gandhi's reign, the speed of industrialization was very slow due to 'License-Permit-Quota Raj'. Monopoly laws had limited the ability of industries to increase their capacity.

Economic Crisis:

There were no vigorous efforts to increase exports. Imports, however, increased. As a result, the foreign trade deficit continued to increase and the current account deficit also increased. A false equation of more restrictions mean more socialism' was created. A corrupt system emerged in the country due to the unholy alliance between political parties, industrialists and administrative officials. Of course she is still strong.To bring the country's economy back on track, Prime Minister P. V. Narasimha Rao and Finance Minister Dr. Manmohan Singh introduced several fundamental economic reforms such as privatization of public sector enterprises, abolition of 'License-Permit-Quota', opening India's market for foreign capital and technology, boosting exports, encouraging foreign direct investment and linking India's economy to the global economy.

Indian Leader and Economy:

Not all reforms can be supported outright. Some of these should have been done earlier; some have had far-reaching adverse effects. Its further discussion is not possible here.During this period, the Eighth and Ninth Plans were completed and economic reforms increased the rate of economic progress. From 1992-93 to 2003-04. it was about six percent per annum.In 2004 and 2009, the government was formed under the leadership of Congress. Manmohan Singh became Prime Minister. In between, three years of Tenth Plan, Eleventh Plan and two years of Twelfth Plan were completed. Private reforms became more widespread during his ten-year reign. Therefore, the rate of economic progress remained approximately seven and a half percent.

Challenges and Opportunities:

A rapidly growing population and growing economic and social disparity are key issues ahead for India. Poverty is also a serious issue, but the rate of poverty seems to be decreasing significantly after independence. 27% of people in India were below the poverty line in 2004-05 according to the official test. Poverty reduction needs to be addressed.The economic history of India can be divided into three periods. After 1991, important changes were made in India's initial economic policies.In the late 1980s, Rajiv Gandhi's government began to deregulate industries. The government deregulated prices and cut taxes on industry. This started to increase the growth rate, but it also increased the deficit in government revenue and the health of the government's current account also started to deteriorate.Since 1990, India has been recognized as one of the most prosperous economies among developing countries. Since then, India's economy has been growing steadily and rapidly. At the same time, other socio-economic dimensions such as average life expectancy and literacy in India are also seen to be improving.After the 1998 nuclear tests, restrictions were imposed on aid to India from other countries.

Role of Indian economy:

After independence, India adopted a centrally planned economy. The aim of this was that the economy should develop in a balanced way, and the natural wealth of the country should be used equally by all. This economy was planned through Five Year Plans. Planning Commission, a department under the Prime Minister, carries out this work.Indian economy is a mixed economy. Of course, this includes ideas from both a capitalist economy and a socialist economy. But over the past decade, India's economy seems to be gradually shifting towards a capitalist economy.Railways, postal services and some critical services, as well as those that are less likely to be profitable in the private sector, are generally outsourced to the public sector. After independence, sectors like banks have gone through phases of nationalization and privatization, but recently the winds of privatization are seen to be blowing higher.

Regional Disparities:

Large regional disparities and growing regional imbalances in economic development are critical challenges ahead for India. There are wide variations in per capita income, poverty, basic amenities and socio-economic development among different states of India.India's Five Year Plans have attempted to reduce these regional disparities by encouraging industrial development in the interior of the country. Yet the growth of industries generally seems to be higher in urban areas and near port cities.Industrially advanced states seem to benefit more from economic reforms. Urbanization, developed ports, educated and skilled labor force in these states are attracting manufacturing and service industries here. Industries are being encouraged by state and civic administrations in underdeveloped regions by providing tax breaks and cheap land

Conclusion:

The survey revealed that the unemployment rate in the country is the highest in the last 45 years. Although the NSSO has been repeatedly told not to compare the unemployment rate published in the earlier reports of NSSO and the current rate, the various reports published so far and the observations of experts in this regard have highlighted that the unemployment rate is the highest in the country.One, Prime Minister Narendra Modi's claim that there was a dark age in the country during the almost 56 years of Congress rule is ridiculous. Two, despite the planned economy till 2014, the benefits of economic progress did not flow properly to the disadvantaged sections. Three, as a result of post-1991 privatization, overall education and health services have become beyond the reach of even the middle class. Their marketing has started. Four, the problem of unemployment even educated unemployment has become more acute.Fifth, economic disparity is increasing at a tremendous rate. Sixth, the disbanding of the Planning Commission leaves no mechanism for evaluating the economic progress of the government. There is never a need to discuss the questions with experts in the field. Not only that; so any criticism of the government's position is considered treason. This picture is disturbing as the country celebrates its Independence Day.

References:

1. Ramakumar (2001)Impacto de la pandemia Covid-19 en la economía India: un análisis critic, pp.14-21.
2. Swamy (2020), Review of Indian Economy: Macro-economic Performance, pp. 78-82.
3. Ramakumar (2020), Agriculture and the Covid-19 Pandemic: An Analysis with special reference to India, pp. 72-110.
4. Patnaik (2019), The perversity of the neoliberal fiscal regime, pp. 47-53.
5. Nagaraj (2013), India's dream run, 2003-08: Understanding the boom and its aftermath, pp. 64-75.
6. Vyas (2020), Centre for Monitoring Indian Economy, pp. 70-85.
7. Syeedun (2008), Economic Reforms and its Impact on Developing Countries, pp. 122.-129.

FDP And Needs Recalibration

Dr. Chavan Ashok Daulatrao
Department of Commerce Late Ramesh Warpudkar Acs College, Sonpeth. Dist: Parbhani. 431516.
Maharashtra. India. ashokchavan31@Gmail.Com
Landline No.: 02446224995 09403630499, 09028950433

Abstract

To achieve the first condition, a five-year Export Import Policy was announced for the period 1992-97. In the pre - 90 period, India's policy regime for imports was complex and cumbersome. India's trade policy needs to be bold and imaginative. While FMS to offset high freight cast and other externalities to select international markets to enhance India's export competitiveness in these markets. It was recognized that the problems of India's trade policy were structural and fundamental in nature. In the contemporary environment, foreign trade is not only about exports and imports. India's trade policy framework must be supported by economic reforms that result in an open, competitive, and technologically innovative Indian economy. India's export subsidy provisions violate WTO rules. This is the opportunity to revive and empower India's Tariff Commission (TC) with a new role while including a number of its previous responsibilities. Developments in global trade policy confront Indian policymakers with some hard choices. India's trade policy reform paved the road for: the world of trade policy requires to give and take.

Introduction:

Business with foreign nations is not a new phenomenon in India. India is used to trade with foreign nations even in ancient times. In the contemporary environment, foreign trade is not only about exports and imports. During 1947-90, the country pursued a socialist pattern of development that focused on the inward-looking strategy of self-reliance and state-led investment in heavy capital-intensive industries. India is virtually a closed economy However, even under the controlled regime, was country made progress towards industrialization, but inefficiency, bureaucratic process and rampant corruption did not allow a high growth rate of GDP. The economic crisis of 1991 fueled by a high fiscal deficit, high current account deficit and high inflation in the economy, propelled systemic change in India's economic policy.

Economic reforms in the form of LPG (Liberalisation, Privatisation and Globalisation), started in July 1991, gave a new shape to industrial policy, foreign trade policy, fiscal policy, foreign exchange policy, monetary policy and public sector enterprises policy. The external sector of the Indian economy was suffocating because of the higher level of controls on the movement of goods and services and foreign exchange.

Trade policy is established when a government sets standards and laws regarding international trade. The concept of trade policy relates to a national framework of laws, regulations, decisions, practices and negotiating positions that governments adopt to ensure that national companies have to regulate the exchange of goods and services with specific countries or blocs ofcountries. It refers to the regulations and agreements that control imports and exports to foreign countries. Each nation determines its standards for trading, including its tariffs, subsidies and regulations.

Research Methodology:-

I select descriptive and analytical the research methodology. This study mainly based on secondary data. The required data have been collected from various Reports, journals and books. For this present research paper research have selected descriptive and analytical research mythology.

Objectives of the Study:

The objective of the study is to highlight A Study of FDP & Needs Recalibration. I express an opinion on the following objective of the research paper.

- To know the contribution of FDP & Needs Recalibration.
- To identify the measures to improve FDP & Needs Recalibration.
- To know the need of FDP & Needs Recalibration.

Basic Tools of Trade Policy:
In practice for the implementation of trade policies, some tools are needed. These tools are the following:

Tariff measures are:

1) Export taxes
2) Import tariffs

Non-tariff measures: These include quantitative restrictions like:

(a)Anti-dumping measures
(b)Sanitary and Phytosanitary (SPS)
(c)Technical barriers to trade (TBT) measures.

Quantitative restrictions (QRs) are:

(a)Quotas
(b)Import restrictions and licensing policies.
(c)Export restrictions.

Evolution of India's Trade policy:

The Department of Commerce, Government of India is themain agency to overview all the activities relating to foreign trade. It assumes the role of leadership in international trade organizations and devises commodity and country-specificstrategies in the medium term and vision for India's foreign trade policy in the long run. During the past three decades, India has experienced an important process of trade reform. What started as protection during "planning for industrialization in an economy with binding foreign exchange constraint in the 1950s, evolved to a relatively open economy with lesser barriers to trade. Trade policy up to 1990: Right from the independence of 1947 the country adopted a licensing system for trade and industrial policy. This is generally characterized as a policy of license permisregize. Under this regime, most imports and investments needed government permission. Added to this foreign investment was barred and imports faced high tariffs. Average tariffs on imports of all goods coming under intermediate, capital and consumer goods categories were very high as compared to the year 2022.

"The Trade regimes in India have remained heavily distorted by both tariff and non-tariff barriers (NTBs) for more than four decades and the actual system of trade restrictions have been pervasive and highly complex ".

In the pre - 90 period, India's policy regime for imports was complex and cumbersome. There were different categories of importers, several types of licenses and alternative ways of importing. The 1980s saw changes in the external and the industrial sector in matters about licensing for scale and technology as well as quantitative restrictions on imports and tariff rates. Reforms in the trade sector aimed at export promotion by reducing distortions in the economy. Towards reforming trade, quantitative restrictions (QR's) on imports were eliminated and replaced with tariffs, the tariff structure was rationalized, and trade procedures were simplified. After the mid - 1980s the list of capital goods to be imported under the open general license was expanded. Replenishment licenses for the import of capital goods were introduced and their scope was enlarged and made more flexible during the period. Import duties on machinery were rationalized since then.

Since the mid-eighties, trade policymaking was for a longer period (three-year policy to start with) to bring stability to the regime. Trade policy reforms during the 1990s, with a basic thrust on outward orientation, eliminated all existing quantitative barriers to trade and the tariff structure was rationalised. From 2000-01 onwards, the perorate was lowered from 40 to 10 per cent between 2000-01 and 2011-12 and the duty structure was rationalised.

Trade policy 1991-2014: India's attempt at trade liberalization in the 1980s and 1990s resulted in overall changes in the trading regime with substantial lowering of tariffs and near abolition of import control except for a few groups of industries on grounds of health, environment and defence. Additionally, the trade policies of 1997-98 and 2003-4 attempted to further consolidate the trade liberalizations of 1991-92. A directional change took place opening the economy to trade and foreign investment under the policy of economic reforms. In this context, it is worth recalling how far India has moved towards liberalized trade policy. Before the launching of reforms, the negative list of

exports consisted of five categories, namely, the prohibited list, licensable list, ceiling list, canalized list, and conditional list. Simplifying trade documentation and introduction of electronic trading concepts have been introduced. Thatthere has to be long-term stability in the policy and, second, that there should be transparency, including procedural simplicity. To achieve the first condition, a five-year Export Import Policy was announced for the period 1992-97.

Trade policy reform since then is a journey that transformed not just the trade policy framework, but also the evolution of several domestic policies. As a measure of economic reform, India had to take several initiatives towards liberalised trade policy and they are as under:

a) Devalued the rupee,
b) Moved toward a flexible exchange rate,
c) Current account convertibility,
d) Dismantled the license raj that had blocked imports and made exports uncompetitive,
e) Unshackling constraints on domestic investment that limited competition.
f) Opened the economy to foreign investment.

It was recognized that the problems of India's trade policy were structural and fundamental in nature. As such systemic changes were made in the import-substituting industrialization strategy. Some external forces helped continue the process of reform. In 1999, the reform of India's trade policy received a fillip when a World Trade Organization ruling required India to dismantle remaining quantitative restrictions on imports of consumer goods. India's trade policy reform paved the road for:

i. Major reduction of average tariffs, and tariff peaks. The bulk of the tariff lines (86 per cent) are "nonagricultural ", whereas 90 per cent of the tariff lines are between zero and 10 per cent. India's tariff reduction led to the simple average tariffs being only about one-tenth that of the level in 1990-91.
ii. Simplification of the tariff and quota regimes. The tariff regime is much simpler than it was in 1991. The tariff regime is considerably less arbitrary today.
iii. Removal of several import restrictions.

These changes reflected a larger vision of reform to enhance the efficiency of domestic industry, together with several other objectives such as promoting infant industry, exports, technological gradation and food security. The Agri Export Zones (AEZ) were allowed to be set up, following Exim Policy 2002-07, to provide a comprehensive services package including the provision of pre / post-harvest treatment and operations, plant protection, processing, packaging, storage and related research & development etc.

Following the Foreign Trade Policy 2010-15, a Grievance Redressal Committee (GRC) was proposed to be set up for quick redressal of trade and industry and to boost the export of perishable items via the Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority (APFPEDA).

The Market Access Initiative to promote select Indian products and brands in the global market was introduced during 2002-07. The scope of this initiative changed to Focus Product (FPS) and Focus Market Schemes (FMS) in 2006. While FMS to offset high freight cast and other externalities to select international markets to enhance India's export competitiveness in these markets.

Following the EXIM policy of March 2000, the Assistance to States for Development of Expert Infra Allied and structure Activities (ASIDE) scheme was introduced in 2002. Trade reforms and related policies for state-level export promotion were aimed at improving supply capability, which was also expected to provide an expanding base of manufacturing production for exports as well as become more efficient.

Foreign Trade Policy of 2015-20:

The business-friendly approach is aimed at reinforcing trade polioin the domestic industry and exposing firms in India to international competition. Along with a market-friendly approach, international trade is one of the priority sectors of the economy. After economic reforms, the trade policy is now known as foreign trade policy. The duration of the policy is for five years (2015-2020). The policy is revised every year effective from April 1 to March 31 next year. The policy of 2015 was effective till March 31, 2020. But, due to the prevailing Covid-19 situation, it was extended up to September 30, 2022.

Salient Features of the Policy:

The special features of the policy are the following:

1) Focuses on improving India's export performance in existing markets/products and exploring new markets/products.

2) Consolidates a range of export incentives with different eligibility criteria into two schemes:

a. The merchandise exports from the India Scheme(MEIS), and

b. Services exports from India scheme (SEIS).

c. SEZs were brought under the umbrella of MEIS and SEIS.

3) Offers export incentives under these two schemes in the form of duty credit scrip, which can be used by exporters to pay import duties. The scrips are fully transferable, which means that if an exporter does not need them, they can pass them on to another.

4) Reduces export obligation from 90 to 75 per cent for capital goods sourced from local manufacturers under the Export Promotion Capital Goods Scheme (EPCG) This will facilitate the import of capital goods for producing quality goods and services to enhance India's competitiveness. This scheme allows the import of capital goods for preproduction, production and post-production at zero customs duty.

5) Allows manufacturers who are 'status holders' (entrepreneurs certified by the DGFT as having helped India become a major export player) to self-certify their manufactured goods as originating from India. This helps them qualify for preferential treatment under various bilateral and regional trade agreements.

6) Promotes the paperless processing of various DGFT licenses and applications.

7) MSMEs clusters will have focused interventions to increase exports. 108 MSMEs clusters have been identified to boost exports.

8) Niryat Handle Scheme for mentoring budding exporters through counselling, training, and outreach programs.

9) For the optimal utilization of resources, all the stakeholders have to be in close association with, Customs, ECGC, Banks, and concerned Ministries.

10) Duty-Free Import Authorisation (DFIA) under which duty-free import of inputs like fuel, oil, and energy sources have been allowed for the production of export goods.

11) Round - the - Clock Customs Clearance 24 * 7 has been made available at 19 seaports and 17 air cargo complexes.

12) Single Window Interface has been launched to facilitate the easier perusal of business. Under this scheme, imports are enabled to electronically lodge Integrated Declaration at a single point only with Customs. The necessary permissions are obtained from other regulatory agencies without physically approaching them. Further, a single-window system has been introduced to facilitate the export of perishable agricultural produce to reduce the costs of transportation and handling.

13) Outlines extended incentives for SEZs in India.

14) Seeks to integrate the government's Make in India and Digital India initiatives.

15) Effect to resolve complaints and trade disputes between exporters and important a new chapter on 'Quality Complaints and Trade Disputes' has been incorporated into the policy.

Evaluation of Policy (2015-20):

On the whole, there have been wide-ranging changes in India's trade policy in a bid to lower trade costs. There are other complementary reforms, especially about FDI and exchange rates. Protectionist policies notwithstanding, trade and related reforms are important for improvements in efficiency in production as well as result in welfare gains. Despite having some very positive points in its favour, the policy carries some criticisms:

i. India's export subsidy provisions violate WTO rules and must be withdrawn. These include tax incentives under the MEIS and SEIS.

ii. The country needs to move away from subsidies and think of other ways to help its exporters.

iii. There is some concern concerning CST implementation. Especiallyabout high and multiple rates of taxation and the credit for input duty and related refunds.

iv. The volume and rate of growth in the external sector have brought into focus physical infrastructure constraints relating to power, transport, and communications.

Recalibrating India's Foreign Trade Policy:

Against the prevailing economic, political, social and external environment, it is time now for India to look afresh at its foreign trade policy. India faces significant challenges in the area of trade policy and they are as under:

a) The global economic slowdown,
b) Increasing protectionism,
c) The stalled mega-trade deals that could in time be revived and
d) Its domestic preoccupations.

This is the opportunity to revive and empower India's Tariff Commission (TC) with a new role while including a number of its previous responsibilities. For example, the TC is supposed to identify:

i. Policy measures required to compete the improve position of different goods and services in about markets.
ii. Determinants of tariffs and effective protection.
iii. Implications of offers on tariffs made by India's trade partners in the context of trade negotiations, and
iv. Tariff changes taking place in competing economies.
v. It should also investigate the interrelationship between, and impact of, tariff, monetary, fiscal and exchange rate policies on domestic prices,
vi. The transition period required for phasing out tariffs for select industries, and other relevant Issues.

The TC should address non-tariff measures in foreign markets, and learn from the global experience for more effective ways of creating efficiencies. Evolve trade policies in the context of digital trade and the usage of artificial intelligence (AI) tools to alert Gel about problems and opportunities likely to arise in specific export markets, as well as to help with regulatory dialogues with different countries.

The proposed TC should be an integral part of India's developing trade and investment policy that makes the administration more open and integrated with world markets. India needs to remove trade restrictions, reduce tariffs and provide seamless connectivity at the borders to reap the trade benefits.

Globalization produces both winners and losers. India's trade policy needs to be bold and imaginative. Developments in global trade policy confront Indian policymakers with some hard choices. Trade and foreign policies must by and large be in sync. The world of trade policy requires to give and take. India's trade policy framework must be supported by economic reforms that result in an open, competitive, and technologically innovative Indian economy.

The Coronation of India was on 26 November 1949 and the Hon'ble members appended their signatures to it on 24 Jan. 1950. In all, 284 members signed the Constitution.

Objective Resolution:

On 13 December 1946, Jawaharlal Nehru introduced the Objectives in Resolution' in the Constituent Assembly. It was a mementoes resolution that outlined the defining ideals of the Constitution of Independent India and provided the framework within which the work of constitution-making was to proceed. It proclaimed India to be an Independent Sovereign Republic",... guaranteed t citizens justice, equality and freedom, and assured that adequate safeguards shall be provided for minorities, backward and tribal areas, and Depressed and Other Backward Classes"...

1. This Constituent Assembly declared its firm and solemn resolve to proclaim India as an Independent Sovereign Republic and to draw up for her future governance a Constitution:

2. Wherein the territories that now comprise British India, the territories that now form the Indian States, and such other parts of India as are outside British India and the States as well as such other territories as are willing to be constituted into the Independent: Sovereign India shall be a Union of them all, and

3. Wherein the said territories, whether with their present I boundaries or with such others may be determined by the Assembly and Constituent thereafter according to the law of the Constitution, shall possess and retain the status of autonomous Units, together with residuary powers and exercise all powers and functions of government and administration, save and except such powers and functions as are vested in or assigned to the Union, or as are inherent or implied in the Union or resulting therefrom; and

4. Wherein all power and authority of the 'Sovereign Independent' India, its constituent parts and organs of government, are derived from the people; and
5. Wherein shall be guaranteed and secured to all the people of India justice, social economic and political: equality of status, of opportunity, and before the law; freedom of thought, expression, belief, faith, worship, vocation, association and action, subject to the law and public morality; and
6. Wherein adequate safeguards shall be provided for minorities, backward and tribal areas, and depressed and other backward classes; and
7. Whereby shall be maintained the integrity of the territory of the Republic and its sovereign rights on land, sea, and air according to justice and the law of civilized nations, and sovereign.
8. This ancient land attains its rightful and honoured place in the world and makes its full and willing contribution to the promotion of world peace and the welfare of mankind.

This Resolution was unanimously adopted by the Constituent Assembly on 22 January 1947.

The Assembly formally approved the draft Constitution on November 26, 1949. On January 26, 1950, the Constitution took effect, a day now commemorated in India as Republic Day. At this point, the Constituent Assembly became the Provisional Parliament of India, which continued in existence until after the first elections under the new Constitution took place in 1952. When the Constitution of India came into force on 26 January 1950, it repealed the Indian Independence Act. India ceased to be a dominion of the British Crown and became a sovereign democratic republic. 26 November 1949 is also known as National Law Day.

References:

1. S. K. Sing, P. Darpan, Publishing, August 2021, Agra. Page no. 94
2. CSR, Publication 10.2022, Delhi-6, Page No. 88.
3. Economic Survey of India. 2021-22.
4. Economic Scenario, Pd/08/2021 Page No.65.

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

ISSN : 2278-9308

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

December, 2022

Analytical Note on the Status of Agriculture in the Indian Economy

Dr. Sagar S. Kondekar

Assistant Professor, SRTMUN, Sub-Campus, Latur ,sskondekar@gmail.com

Abstract:

In the last 75 years of the Indian economy, more than 50 programmes were introduced for the agriculture and rural sector. In this scenario, it really becomes appropriate to study the current status of Indian agriculture which is the priority sector in India. This paper is an attempt to analyse the status of Indian agriculture which occupies the highest portion of the Indian labour force. The present study describes the different programmes implemented for agriculture and rural development in the previous 75 years. Moreover, the paper describes the trend of the share of the agriculture sector in Gross Value Added and the rate of growth of agriculture. It also evaluates the production trend of agricultural products, fisheries and livestock.

Keywords: GDP, GVA, HDI, growth rate

Introduction

India is known as one of the growing economy in the world. It stands in the fifth position for its Nominal GDP worth $3.469 trillion only. India stands in the eighth rank for M-Cap Ranking, forty-fourth in the World Competitive Ranking, fifty-seventh in the World Innovation Index, and second in Internet Marketing. Moreover, India is known as an agricultural-based country. It stands first in the production of Sugar, Sugarcane, Milk, Banana and Jute. India stands second in the production of Rice, Fruits and Fish. Many aspects lie on the credit side of the Indian economy. On the debit side, India stands in the hundredth position on Global Hunger Index. It stands in one hundred and thirty-second position on Human Development Index. It ranks one hundred and fourth-two in the world per capita GDP (nominal). It stands in one hundred and sixteenth position on Sustainable Development Index.

There are different rankings for different indices. India has a mixture of good and bad rankings in those combinations of indices. So far the concept of 'Development' is concerned, it has also changed over the time period of the previous ten decades or more. Conventionally long term consistent high growth rate of an economy was referred to as 'development'. It was the time when the Indian growth rate was also referred to as the 'Hindu growth rate'. Later the concept of 'human development' was introduced by the United Nations Development Programme (UNDP) in 1990. Further, the concept 'Sustainable Development' was introduced at United Nations Conference on Environment and Development in 1992. Then, the concepts like 'Inclusive Development, Inclusive and Sustainable Development, ICT Development' etc. were introduced. Over time the concept of 'Development' is consistently changing its meaning. In this scenario, this paper is an attempt to analyse the status of Indian agriculture which occupies the highest portion of the Indian labour force.

Objectives of the Study:

This paper is an attempt to analyse the status of Indian agriculture which occupies the highest portion of the Indian labour force. The objective of the study is to understand the different programmes implemented for agriculture and rural development in the previous 75 years. Moreover, the paper tries to understand the trend of the share of the agriculture sector in Gross Value Added (GVA) and the rate of growth of agriculture. It also evaluates the production trend of agricultural products, fisheries and livestock.

Programmes for Agriculture and Rural Development:

For the last 75 years, policymakers of India have introduced many programmes/policies for Agriculture and Rural Development. We can classify those programmes into three categories. One is a programme for Agriculture and Rural Development, the other is a programme for Rural Wage Employment and the third is a programme for Rural Poverty Alleviation Programme. The first programme for Agriculture and Rural Development was introduced in 1952 entitled Community Development Programme (CDP). Later, the Intensive Agricultural Development Programme (IADP) was introduced in 1960-61. Further, the Intensive Agriculture Area Programme (IAAP) in 1964-65, High Yield Variety Programme (HYVP) in 1966-67, Rural Electrification Programme (REP) in 1969,

the Scheme for Discriminatory Interest Rate in 1972, Accelerated Rural Water Supply Programme (RWSP) in 1972, Prime Ministers 20 Point Programme in 1975, National Fund for Rural Development (NFRD) in 1984, National Drinking Water Mission (NDWN) in 1986, Agriculture and Rural Debt Relief Scheme (ARDRS) in 1990, Rajiv Gandhi Grameen Vidyutikan Yojana (RGGVY) in 2005, National Horticulture Mission in 2005, Rashtriya Krishi Vikas Yojana in 2005, National Food Security Mission in 2005, Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY) in 2014, Padhan Mantri Gram Sinchai Yojana (PMGSY) in 2015 were introduced with the priority purpose of Agricultural and Rural Development in India.

Apart from this, many programmes for Rural Wage Employment were introduced in the previous 75 years of the Indian Economy. It started with Rural Manpower Programme (RMP) in 1960. Further, Crash Scheme for Rural Employment (CRSE) in 1971, Food and Work Programme (FWP) in 1977, National Rural Employment Programme (NREP) in 1980, Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP) in 1983, Jawahar Rojgar Yojana (JRY) in 1989, Employment Assurance Scheme (EAS) in 1993, Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY) in 1999, Sampoorna Gramin Rojgar Yojana (SGRY) in 2001, Pradhan Manri Gramodaya Yojana (PMGY) in 2000, National Food for Work Programme (NFFWP) in 2005, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) in 2005, Deen Dayal Upadhyaya Grameen Kaushalya Yojana (DDUGKY) in 2015, Shyama Prasad Mukharji Rurban Mission in 2016, National Apprenticeship Promotion Scheme in 2016, Startup India in 2016 were introduced to promote rural wage employment opportunities in India.

Indian planning was more concerned with rural poverty too. Policymakers introduced many programmes to alleviate poverty in rural India. Rural Poverty Alleviation Programmes include the Marginal Farmers and Agriculture Labours Scheme (MFAL) in 1969, the Small Farmers Development Agency (SFDA) in 1971, the Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM) in 1979, the Integrated Rural Development Programme (IRDP) in 1979, Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA) in 1982, Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme (NGOAPS) in 1995, Indira Gandhi National Widow Pension Scheme (IGNWPS) in 1995, National Family Benefit Scheme (NFBS) in 1995, Bhagyashree Bal Kalyan Yojana (BBKY) in 1998, Annapurna Yojana in 1999, Swarna Jayanti Gram Swarojgar Yojana in 1999, Antyodaya Anna Yojana (AAY) in 2000, Janani Suraksha Yojana (JSY) in 2005, Aam Admi Bima Yojana (AABY) in 2007, National Rural Livelihood Mission in 2011, Sansad Adarsh Gram Yojana (SAGY) in 2014, Aajeevika Grameen Express Yojana (AGEY) in 2017.

In the last 75 years of the Indian economy, more than 50 programmes were introduced for the agriculture and rural sector. In this scenario, it really becomes appropriate to study the current status of Indian agriculture which carries the highest portion of the Indian labour force. This study is an attempt in this direction.

Population and Agricultural Workers:

According to Census 1951, there were 69.9 million (71.9%) cultivators out of 97.2 total agricultural workers. They were cultivating their own lands. And, only 27.3 (28.1%) million were agricultural labours out of the total workers. After implementing so many programmes and policies for agriculture and rural development, the total number of agricultural workers improved to 263.1 million but the proportion of cultivators reduced to 45% (118.8 million) whereas the agricultural labours improved to 55% (144.3 million) in Census 2011. Census 2021 is yet to publish. These numbers may widen more.

Table 1.1: Population and Agricultural Workers

[in Million (percentage)]

Year	Total Population	Rural Population	Total Workers	Agricultural Workers		
				Cultivators	Agri Labourers	Total
1951	361.1	298.6 (82.7)	139.5	68.9 (71.9)	27.3 (28.1)	97.2 (69.7)
1961	439.2	360.3 (82)	188.7	99.6 (76)	31.5 (24)	131.1(69.5)
1971	548.2	439 (80.1)	180.4	78.2 (62.2)	47.5 (37.8)	125.7(69.7)
1981	683.3	525.6 (76.9)	244.6	92.5 (62.5)	55.5 (37.5)	148 (60.5)
1991	846.4	630.6 (74.5)	314.1	110.7(59.7)	74.6 (40.3)	185.3 (59)
2001	1028.7	742.6 (72.2)	402.2	127.3(54.4)	106.8(45.6)	234.1(58.2)
2011	1210.9	833.7 (68.9)	481.9	118.8(45.1)	144.3(54.9)	263.1(54.6)

Source: Registrar General of India

Share of Agriculture Sector in Gross Value Added:

If we compare the contribution of the agriculture sector in the Gross Value Added (GVA) at basic prices for recent 12-13 years, it is observed that the contribution of the agriculture sector and industrial sector has declined marginally. Whereas the contribution of the service sector has improved significantly. In the year 2004-05, Agriculture, forestry and fishing contributions were 19.5% in GVA and it reached 17.2% in the year 2017-18. The contribution of the service sector was 48.4% in the year 2004-05 and it reached 53.5% in the year 2017-18. At present more than 50% of the GVA is contributed by the service sector and less than 20% of the contribution is led by the agriculture sector in India. The growth rate of GVA at constant prices for the agriculture sector was 4.8% in the year 2005-06. It became negative in the year 2008-09, 2009-10 and 2014-15. Fluctuated in the rest of the years and it was around 5% in the year 2017-18. The industrial growth rate was 9.6% in the year 2005-06. It also fluctuated in the decade and reached 5.9% in the year 2017-18. The service sector growth rate was 9.1% in the year 2005-06. It was the only sector that had fewer fluctuations compared to other sectors during the decade. The growth rate of the service sector in the year 2017-18 was recorded at 8.1% and it stood highest amongst the others.

Table 1.2 Sectoral Share in GVA and Sectoral Growth Rate

(Figures in percentage)

Year	Agriculture Sector		Industry Sector		Service Sector	
	Share in GVA	Growth Rate	Share in GVA	Growth Rate	Share in GVA	Growth Rate
2004-05	19.5	4.5	32.1	8.8	48.4	8.0
2005-06	19.2	4.8	32.2	9.6	48.6	9.1
2006-07	18.3	2.9	33.8	13.2	47.9	7.0
2007-08	18.3	5.5	33.7	8.0	48	7.8
2008-09	17.9	-0.2	33.2	4.0	48.9	6.5

2009-10	17.8	-0.9	33.2	8.8	49	8.7
2010-11	18.4	8.8	33.2	7.9	48.5	7.8
2011-12	18.5	6.4	32.5	3.6	49	5.9
2012-13	18.2	1.5	31.8	3.3	50	8.3
2013-14	18.6	5.6	30.8	3.8	50.6	7.7
2014-15	18.2	-0.2	30	7.0	51.8	9.8
2015-16	17.7	0.6	29.8	9.6	52.5	9.4
2016-17	17.9	6.3	29.3	7.7	52.8	8.4
2017-18	17.2	5.0	29.3	5.9	53.5	8.1

Source: Central Statistics Office

Production Trend in Major Crops, Fisheries and Livestock:

Now we look into the trend of the production of major crops fisheries and livestock to understand the status of agriculture at present, The trend of rice and wheat production in India looks symmetrical. The correlation between both is 0.952 and highly significant at 0.01 level. It reflects that both are symmetrically changed over time of period. It was a period between years 1999 to 2005 when the actual rainfall was less than the normal rainfall so the production of wheat and rice shows a declining trend during the period. Production of rice is always at high than the production of wheat. But the gap between the production of rice and wheat is narrowed recently. The gap between the production of rice and wheat is more up to the year 2008-09 but it is much narrowed down after 2009-10.

Table 1.3: All India Production of Major Crops, Fisheries and Livestock Product
(Cotton in million bales; Eggs in Billion no's; Fish '000 tonnes & all others in million tonnes)

Year	Rice	Wheat	Sugarcane	Cotton	Milk	Eggs	Fish
1985-86	63.83	47.05	170.65	8.73	44	16.1	2876
1986-87	60.56	44.32	186.09	6.91	46.1	17.3	2942
1987-88	56.86	46.17	196.74	6.38	46.7	17.8	2959
1988-89	70.49	54.11	203.04	8.74	48.4	18.9	3152
1989-90	73.57	49.85	225.57	11.42	51.4	20.2	3677
1990-91	74.29	55.14	241.05	9.84	53.9	21.1	3836
1991-92	74.68	55.69	254	9.71	55.7	21.9	4157
1992-93	72.86	57.21	228.03	11.4	58	22.9	4365
1993-94	80.3	59.84	229.66	10.74	60.6	24.2	4644
1994-95	81.81	65.77	275.54	11.89	63.8	25.9	4789
1995-96	86.98	62.1	281.1	12.86	66.2	27.2	4949
1996-97	81.73	69.35	277.56	14.23	69.1	27.5	5348
1997-98	82.54	66.35	279.54	10.85	72.1	28.7	5388
1998-99	86.08	71.29	288.72	12.29	75.4	29.5	5298
1999-00	89.68	76.37	299.32	11.53	78.3	30.4	5675
2000-01	84.98	69.35	295.96	9.52	80.6	36.6	5656
2001-02	93.34	72.77	297.21	10	84.4	38.7	5956
2002-03	71.82	65.76	287.38	8.62	86.2	39.8	6200

2003-04	88.53	72.16	233.86	13.73	88.1	40.4	6399
2004-05	83.13	68.64	237.09	16.43	92.5	45.2	6305
2005-06	91.79	69.35	281.17	18.5	97.1	46.2	6572
2006-07	93.36	75.81	355.52	22.63	102.6	50.7	6869
2007-08	96.69	78.57	348.19	25.88	107.9	53.6	7127
2008-09	99.18	80.68	285.03	22.28	112.2	55.6	7616
2009-10	89.09	80.8	292.3	24.02	116.4	60.3	7998
2010-11	95.98	86.87	342.38	33	121.8	63	8231
2011-12	105.3	94.88	361.04	35.2	127.9	66.5	8666
2012-13	105.2	93.51	341.2	34.22	132.4	69.7	9040
2013-14	106.7	95.85	352.14	35.9	137.7	74.8	9572
2014-15	105.5	86.53	362.33	34.8	146.3	78.5	10164
2015-16	104.3	93.5	352.16	30.15	155.5	82.9	10796

Sources: Directorate of Economics & Statistics, DAC&FW, Department of Animal Husbandry Dairying & Fisheries

If we look at the production of cotton, up to 2004-05 it was less than 15 million bales. But after 2004-05 it was increasing very rapidly. Except the year 2008-09, the production of cotton is rapidly increasing than any other crop. In the last 10 years, the production of cotton has increased very rapidly than the previous two decades. The rate of growth of cotton production is very high than any other crop during the years 2004-05 to 2013-14. Commercial crop sugarcane also showed an increasing trend in the last three decades. By its biological features, sugarcane is known as grass than crop. It is always high in production than any other crop production in India. There is a very steep fall in sugarcane production from 2003 to 2005 and 2008 to 2010. It was a period of scarce monsoon rain. India stands at the first position (as per 2014 data) in the world in the production of milk contributing 18.3% of the world's production. India stands in the third position (as per 2014 data) in the production of eggs after China and USA. If we look at the trend of Milk, Eggs and Fish there isn't any major business cycle structure like in the production of rice, wheat, sugarcane and cotton. A major reason is, all these products are not dependent on monsoons but on some other non-natural factors.

Conclusions:

After implementing more than fifty programmes/policies for agriculture and rural development the agricultural share in the GVA stands at the bottom as compared to other sectors. Moreover, the rate of growth of the agriculture sector is also on the lower side as compared to other sectors in India. As mentioned earlier, the number of agricultural workers in the total worker is declining significantly and it can be an alarming situation in near future. There can be a huge scarcity of agricultural labour and it may harm the agricultural yield. It is also found that the number of self-cultivators is declining significantly and the engagement of agricultural labours increasing. On the one side the engagement of agricultural labours increasing and on the other side scarcity of agricultural labour may lead to disturbances in the agricultural sector. Continuous improvement in the production of Eggs, Milk and Fisheries is welcoming side but it covers a limited part of the Indian region. Rest agricultural products are facing uncertain business cyclical fluctuations.

Most of the agricultural and rural development programmes were a kind of 'big push' to concerned sectors. It was top to a bottom approach adopted in most of the policies. There were homogeneous policy guidelines for the heterogeneous agricultural labours with the expectation of homogenous results. Even after 75 years of planning and implementing more than 50 programmes for agriculture and rural development policymakers really need to pay serious attention towards the agriculture sector and rural India.

References:

Acharya, S.P., Basavraja, H. Kunnal (2012), Growth in area, production and productivity of major crops, Karnataka Journal of Agricultural Sciences, 25(4), 431-436.

Binswanger, Mkhize, H.P., and D'souza, a. (2015). Structural change and agricultural performance at the state level in India: 1980-2010. Agricultural Economics Research Review, 28(1), 27-38.

Binswanger, Mkhize, H.P.(2013). The stunted structural transformation of the Indian economy: agriculture, manufacturing and the rural non-farm sector. Economic and Political Weekly, 48(26/27), 5-13

Cantor L.M. (1967), 'A World Geography of Irrigation', Edinburg Oliver and Boyd. P.21

Chand, R. (2007). Demand for foodgrains, Economic and Political Weekly. 42(52), 10-13.

Ghosh B.N. (1985), 'Fundamentals of Population Geography: A Reader', McGraw Hill, New York. P. 31

Joshi, P.K., Gulati, A. (2004). Agriculture Divercification in South Asia: patterns, determinants and policy implications. Economic and Political Weekly, 39(24):2457-2467

Pawar C.T. (1987), 'Impact of Irrigation: A Regional Perspective, Himalaya Publication, Mumbai. P.52-71

Singh, N. (2016). Agricultural diversification and contact farming in Punjab. Agricultural situation in India, 72(10), 19-31

Viswanathan, B. (2001). Structural breaks in consumption patterns: India 1952-1991. Applied Economics, 33(9), 1187-1200.

Growth and Future Prospects of the Service Sectorsin the Indian Economy

Surabhi M. Raul , Dr. Balaji Suryawanshi

S. S. & L. S. Patkar College of Arts & Science, & V. P. Varde College of Commerce & Economics, Goregaon (W), Mumbai-64 Email: surabhiraul077@gmai.com,mr.suryawanshibalaji@gmail.com

Abstract:

This research paper aims to develop a time series model to anticipate Gross value added (GVA) by the service sector in Indiaover the next several years. The contribution of the service sector's GVA to India is predicted using annual time data from 2000 to 2021. We primarily gathered information from the Reserve Bank of India's, Annual Survey of Service Sector Enterprises (ASSSE), the Ministry of Statistics and Program Implementation (MoSPI) annual report, as well as other government institutions. In this study, forecasting is done using Advanced Excel. The service sector's GVA contribution to India will be forecasted for the period (2022-2032). Over time, the sectoral contribution of each industry to India's GDP has changed significantly. The percentage share of other services and the service sector, as well as the performance of the service industry, have all contributed to the GDP growth rate.

Keywords: Service Sector,GVA, Forecasting, India, Economy

Introduction:

Economic reforms were implemented in the 1990s which resulted in the expansion of India's service sector. And now... Over time, India's dominant services sector increasing at a faster pace. To maintain competitiveness in the service sector, Indian firms need to embrace technology as well as new approaches to business models.

The services sector not only accounts for the majority of India's GDP, but it has also drawn substantial foreign investmentand contributed considerably to exports. Between April 2000 and June 2022, the Indian services sector received the most FDI inflows of US$ 96.76 billion.

This Sector has generated large-scale employment.For example, the increase of non-market, government jobs has led to major new employment for professional, administrative, and clerical employees in the public sector; medical professionals and nurses in health care; and teachers in the education system. Similarly, increased demand for leisure and other personal service occupations (in hotels and other services); marketing professions in distribution; and professional, Sales executives, associate professionals, clerical, and secretarial positions in business and financial services.The service sector is essential to both the economy and society as a whole

- link people through telecommunications and social networks
- transport people and freight
- develop, collect, manage, and organize information
- secure people and assets
- maintain and protect the places and things we love

The services sector in India includes a wide range of activities such as:

- Trade, hotels, transport, communication & services related to broadcasting
- Financial, real estate & professional services
- Public administration, defense& other services

In India, growth in the service industry is pervasive across all activities.However, communication, hotels, restaurants, education, health, trade, and transport & professional services, and finance are the fastest-increasing activities.

Research Methodology

Objectives:

- To examine the trend of service sector GVA from 2000 to 2021.
- To estimate the growth of the service sector by 2032
- To forecast service sector GVAShare in India for the period 2022-2032

Secondary Data:

- To conduct the current study, Quantitative data on the service sector were gatheredfrom a variety of secondary sources, includingthe Reserve Bank of India's, Annual Survey of Service Sector Enterprises (ASSSE), the Ministry of Statistics and Program Implementation (MoSPI) annual report, published articles, journals, other governmentreports, and website.

❖ **Analysis of Data and Discussion**

Table No: 1

Years	Gross Value Added (in crore)	Years	Gross Value Added (in crore)
2000	Rs. 937,936	2011	Rs. 3,013,042
2001	Rs. 1,005,300	2012	Rs. 3,222,680
2002	Rs. 1,080,392	2013	Rs. 3,440,986
2003	Rs. 1,172,134	2014	Rs. 4,277,412
2004	Rs. 1,279,196	2015	Rs. 5,572,222
2005	Rs. 1,414,499	2016	Rs. 6,003,596
2006	Rs. 1,573,487	2017	Rs. 6,462,370
2007	Rs. 1,744,240	2018	Rs. 6,880,534
2008	Rs. 1,912,872	2019	Rs. 7,375,293
2009	Rs. 2,578,164	2020	Rs. 6,758,989
2010	Rs. 2,827,380	2021	Rs. 5,366,877

(Source: RBI Handbook & Ministry of Statistics and Programme Implementation)

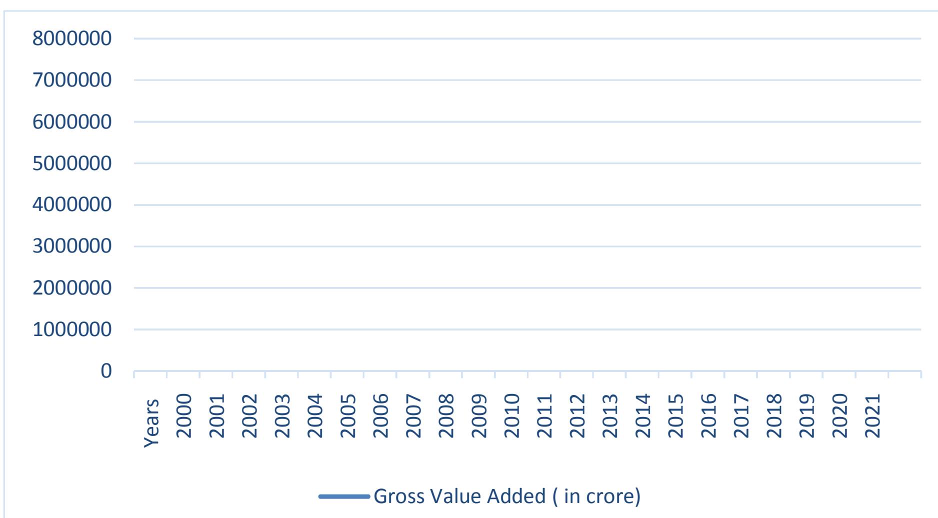

(Source: Graph is plotted based on data collected from RBI Handbook & Ministry of Statistics and Programme Implementation)

According to the data shown above, the service sector of India was expanding till 2019, and its contribution to GAV was increasing. But due to the impact of the March-May 2020 nationwide lockdown and localized lockdowns during the second covid wave in April-May 2021, certain sub-sectors remain impacted. The total GVA of the Services sector was predicted to expand in 2021-22, while the spread of the Omicron version introduces some uncertainty in the near term, particularly in segments that require human interaction. The impact of Covid-19 on the services sector has varied.

While non-contact-based services such as information, communication, financial, professional, and commercial services have remained robust, the impact on contact-based services such as tourism, retail commerce, entertainment, lodging and leisure, and so on has been far more severe.

India has significantly improved its service trade. The rise of the Indian service industry is not only limited to the home market but also reflects on the international level. India's service industry has grown greatly in recent years, and its rapid growth and development have been recognized internationally.

Even though the Services Sector is critical to the country's economic development, the database in this sector is very disorganized.

❖ **Forecast and Conclusion**

Table no: 2 (Forecasting results for the period 2022-2032.)

Year	Forecast(Gross Value Added)	Lower Confidence Bound(Gross Value Added)	Upper Confidence Bound(Gross Value Added)
2021	8,185,352	7,129,988	9,240,716
2022	8,398,839	7,219,378	9,578,301
2023	8,612,326	7,193,066	10,031,587
2024	8,825,813	7,059,059	10,592,568
2025	9,039,300	6,836,892	11,241,709
2026	9,252,787	6,543,552	11,962,023
2027	9,466,275	6,190,973	12,741,576
2028	9,679,762	5,787,250	13,572,273
2029	9,893,249	5,338,010	14,448,487
2030	10,106,736	4,847,327	15,366,144
2031	10,320,223	4,318,282	16,322,163
2032	10,533,710	3,753,293	17,314,127

For 95% confidence intervals

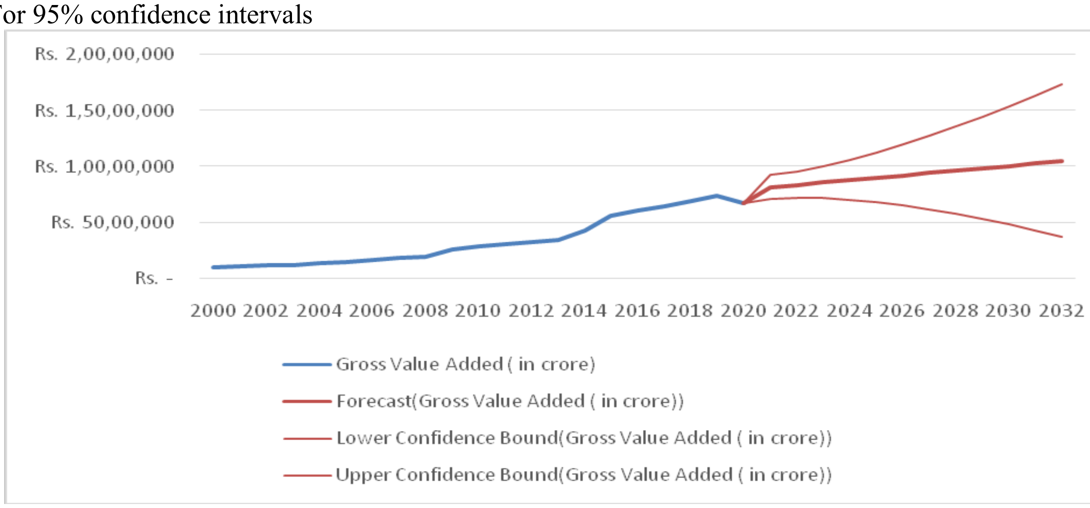

(The forecasted data plotted of GAV of the service sector in Rs. (Cr's) of Indian Rupees)

Data forecasting is carried out using advanced Excel. The current study examines how the service sector is critical to India, comprising half of the country's GDP growth. The analysis reveals that the services sector has risen at a faster rate. This sector's growing percentage of GDP

The study's conclusion is the predicting of the service sector's contribution to GAV during the next ten years, and we found the following findings: - The overall share projected in 2032 is 10,533,710. Over the years, India's service industry is predicted to grow steadily (2022-2032)

Bibliography:

➢Eichengreen, B. (2011). The Euro's Never-Ending Crisis. Current History, 110(734), 91–96. https://doi.org/10.1525/curh.2011.110.734.91

➢Mukherjee, A. (2013). The Service Sector in India. SSRN Electronic Journal. https://doi.org/10.2139/ssrn.2282311

➢Gupta, P., & Gordon, J. P. F. (2004). Understanding India's Services Revolution. IMF Working Papers, 04(171), 1. https://doi.org/10.5089/9781451858532.001

➢Singh Sirari, A., Narendra, M., & Bohra, S. (n.d.). FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI) IN INDIA SERVICE SECTOR (A STUDY OF POST LIBERALIZATION). https://www.ijeronline.com/documents/volumes/Vol2issue2/ijer20110202(2).pdf

➢Kumar, R., & Sangeeta. (2014). Growth of Indian Service Sector Over Cyclical Variations [Review of Growth of Indian Service Sector Over Cyclical Variations]. Asian Resonance, III(II), 55–60.

➢C. M, L., & v, S. (2014). Growth of Service Sector in India [Review of Growth of Service Sector in India]. IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), 19(1), 08-12. https://doi.org/10.9790/0837-19140812

➢RBI annual report

➢RBI handbook

➢Ministry of Statistics and Programme Implementation

➢Annual Survey of Service Sector Enterprises (ASSSE)

➢Service Sector Definition - Investopediahttps://www.investopedia.com

➢Services Sector in India: Overview, Market Size, Growth ... - IBEFhttps://www.ibef.org

Causes and Solutions of Poverty in India

Dr. Rajesh Gaidhani
Sharadrao Pawar College, Gadchandur ,Email : rajeshgaidhani28@gmail.com

Abstract : Humans have been facing many problems on this earth since ancient times, one of them is poverty which is the most important social problem. Poverty is a condition where a person cannot meet the basic needs of food, clothing, clean drinking water and shelter. NITI Aayog's Multidimensional Poverty Index (MPI) 2021, which takes health, education and standard of living as three dimensions of poverty, shows that 25.01% of the population in the country lives in poverty. Poverty is not, to not have a large amount of money. It is not having enough to fulfill one's basic requirements. It is not only the responsibility of the government to provide job opportunities. If you want to get rid of poverty, you have to start with yourself. We can start working online by developing skills. So one can earn from other sources also. As it is said, "If You Are Born Poor It's Not Your Mistake, But If You Die, Poor, It's Your Mistake".

Keyword : Extreme Poverty, Nutrition, Population, Goal, Poor

Objectives:

The present study, therefore, is an attempt to fulfil the following objectives:

1. To know about India's Population and Poverty.
2. To highlight about impact of poverty on Indian Economy
3. To find out some cause of poverty in India.
4. To highlight India"s poverty solution programs.
5. To suggest some point-of-view for solution the poverty.
6. To Examine why India is still a poor country

Methodology:

The methodology is incredibly needed to construct the analysis work equally in qualitative and quantitative ways used within the study. This text has required secondary data, and secondary data has been collected from the written offer, like various periodicals, articles, reports, books, journals, and literature, on the subject. For the aim of gathering the most recent updated information's on the topic, e-sources to boot sharp-eyed.

Introduction : Poverty is defined as a state in which an individual or a group lacks the financial means and necessities for a basic level of living. Poverty is one of India's most serious social problems. It affects a large portion of India's population. At the time of India's independence, 80% of the population was in poverty. From that stage to where we are now (13.4% according to the World Bank), India has done well in reducing poverty. Yet, the goal of eradicating poverty is still the top goal for policymakers. In India, 16.4% of people are considered to be poor**,** and 4.2% of people are considered to be extremely poor**.** 18.7% of people are considered to be at risk of poverty**.** 374 million poor people are equally deficient in nutrition, sanitation, housing, and cooking fuel; 445 million are deficient in both power and clean drinking water. Goa experienced the fastest relative poverty reduction among the Indian states and Union Territories, followed by Jammu and Kashmir, Andhra Pradesh, Chhattisgarh, and Rajasthan.

India is one of the world's fastest growing major economy. According to International Monetary Fund (IMF), at the growth rate of 11.5%, India is going to be the fastest growing economy in 2022. The world's only country to register a double-digit growth in 2022.

But the sudden outbreak of corona virus in early 2020 pushed many people in India into poverty. It is projected that an additional 150–199 million people will fall into poverty at the end of 2022. The pandemic has resulted in massive job cuts. India's poverty rate is bound to rise. According to the CMIE report, around 70 lakh jobs were lost in a year. Consumption expenditure has declined and public expenditure on development remained sluggish. Therefore, poverty in India is expected to increase in the coming days. The world's largest economy has one of the highest rates of child poverty.

Poverty in India:

India is no longer the country with the most extreme poverty, states the Brookings report. In the global poverty ranking, India is sliding down. As per the real-time data from World Poverty Clock, 7% of the Indian population are living in extreme poverty and 0.6 Indians are escaping extreme poverty every minute. Indian government's spending on rural welfare schemes was helping in a big way to reduce national poverty. By 2030, the target of government is to eradicate extreme poverty for all people everywhere.

Meaning of Extreme Poverty

Extreme Poverty means individuals who are without income, home, health, or food twice a day. Also, people who are bedridden, no facility to make and eat food, having debts due to health **Ailments comes under the list of extreme poor category.**

India Poverty Statistics 2022	
Total Population	1,406,156,288
People living in extreme poverty	83,068,597
Males	37,767,473
Females	45,301,124

According to World Poverty Clock, the number of people who are living in poverty is 83,068,597 (83 million) or roughly 6% of the population. There are 37,767,473 males and 45,301,124 females impacted by poverty in India. Females are more affected than males.

Causes of Poverty in India

The causes of poverty are multidimensional and they can be categorised as:

Economic Causes

- **Poor economic growth and development**: Poverty is widespread in countries with slow economic growth as a result of flawed government policies. Poverty is also the cause of stagnant or slow economic growth.
- **Increasing unemployment:** An imbalanced population-to-employment ratio can result in large-scale unemployment, which is a significant source of poverty. Growing and uncontrolled population is the most serious threat to poverty related to unemployment in any country.
- **Inadequate infrastructure:** Infrastructural development promotes economic growth and, as a result, determines a place's poor position.
- **Inadequate industrialization in some areas:** Industries generate jobs for the people who live in the area. Concentration of industries in a single state or location boosts employment in that area, but disadvantaged areas suffer from severe poverty. Inadequate industrialization leads to poverty since work prospects in that location are restricted. When compared to part-time occupations, industries also provide higher-paying opportunities.
- **Resource deprivation:** Natural resource deprivation, as well as imposed or situational deprivation, can result in poverty. People are deprived of their desired lifestyle and work possibilities due to a lack of enough resources and opportunity, which pushes them into poverty.
- **Uneven distribution of wealth and resources:** A country with unequal distribution of wealth and resources the result is that people are either newly-rich or poor. This imbalance harms the entire economy and development of the country.
- **Natural resources that are underutilised:** Natural resources are a gift from God and blessed is the place which has abundant natural resources. As a result, each location's natural resources must be fully explored and exploited in order to obtain full economic value.

Social causes:

- **Ignorance and illiteracy are widespread:** People who are uneducated are unable to realise their full potential, and as a result, their earning opportunities are limited. People's ignorance is also caused by illiteracy. They are completely uninformed of all of the possibilities that modern civilization has to offer, and they live their lives in ignorance.
- **Densely populated areas:** Densely populated areas boost competition in the labour market. As a result, poverty emerges in any overcrowded area as competition rises and opportunities decline.

- **High Divorce Rate:** To end the feminization of poverty, equal opportunities for the creation of female gender in the society are essential. Furthermore, high divorce rates lead to poverty for women, which can manifest itself as inequality.
- Inequality of accessible opportunities: Inequality causes the weaker members of the society to be denied equal opportunities.

Geographical Factors

- **Population density:** The poverty graph of a location is also determined by the population density of the area. When it comes to poverty, densely populated areas turn a bright red.
- **Selective soil fertility:** Soil fertility varies from place to place and is not the same in every region of a country. While the fertile parts have abundant agricultural produce, the infertile lands are naturally forced into poverty.
- **Uneven distribution of fertile land:** Fertile lands are spread unevenly around the globe, which is a major cause of poverty in naturally unfertile areas. Unfertile lands cut off the locals' access to the agricultural sector and eliminate this source of work, which is one of the most popular among the village's ignorant residents.

Environmental and climatic factors :

- **Land flooding:** Natural disasters such as floods can entirely devastate farms and have a negative impact on agricultural output. This will result in unwelcome poverty that a government will rarely be able to address.
- **Droughts**: Drought is another climatic hardship that leads to poverty. Droughts last for long periods of time, wreaking havoc on farms and agricultural productivity. Droughts are a constant source of poverty in the majority of countries.
- **Inadequate seasonal rainfall:** Any irregularities in seasonal rainfall might lead to major poverty issues. Due to the lack of forecasted rainfall, agricultural produce is disrupted,

Poverty Alleviation Programs in India :

With a vast population and limited resources, poverty alleviation in India is a slow, yet steady process. Successive governments have tried to curb rural-urban migration with the aim of improving living standards and employment opportunities, but millions still fall short of their needs.

After the independence, the Indian government initiated many welfare schemes like subsidizing food through ration cards, increased access to loans, promoting education, improving agricultural methods and family planning. These measures helped greatly to eradicate poverty by eliminating famines, malnutrition, illiteracy and unemployment. A record decline in poverty by more than half is only since 1991 after India's rapid economic growth.

Anti-poverty programs such as MGNREGA, launched in 2005, aim to provide at least 100 days of wage employment to every household. Programs of Ministry of Rural Development like NRLM, PMAY, DDUGKY focused on alleviating poverty of Indian families. India's strong economic growth over the past 30 years has lifted millions of people out of poverty. But, due to the unexpected impact of Covid-19, India's poverty rate also increased.

Conclusion :

Poverty alleviation is a complex issue that requires a systematic approach. As the causes of poverty can vary significantly across the globe, empirical research is necessary to find efficient policies in every specific case. While economic growth arguably had a significant impact on poverty levels in less developed regions at the end of the 20th century, the research has proven that an increase in GDP has not benefited the poor in many countries. Numerous examples of inefficient use of political and financial assets in Africa, Latin America, and Asia show that economic development leads to a reduction in poverty only when the governments implement targeted pro-poor policies. Employment and education opportunities, as well as accessible health care for low-income households, should be prioritized. Numerous studies confirm that targeting these areas leads to a significant reduction in poverty levels in the long term, and it helps to close the gap between the poorest and the rich. The most recent research established that inequality has a strong impact on poverty levels. Therefore, it is vital to ensure that low-income households actually benefit from economic growth, and it does not lead to larger income discrepancies instead.

There are different solutions to poverty if they are applied, poverty can be radically reduced if not completely eradicated. These solutions to poverty illustrate that no matter how difficult the road

ahead, there is a viable path forward in pursuit of alleviating global poverty and creating a world where all people can prosper. But for this to happen both by government and you yourself have to start working towards it.

References:

- Global Multidimensional Poverty Index (MPI)- UNDP
- International Monetary Fund
- World Poverty Clock
- Niti Aayog's SDG India Index)
- Chandra Shekhar Gupta Boggarapu, "Poverty in India"
- Urban versus Rural Poverty in India, available at https://www.gktoday.in/gk/urban-povertyversus-rural-poverty-in-india
- Fosu, A. K. (2017). Growth, inequality, and poverty reduction in developing countries: Recent global evidence. *Research in Economics*
- Poverty in India: Facts, Causes, effects, Injustice and Exclusion, available at https://www.poverties.org/blog/poverty-in india

Role of Agriculture Sector In Covid 19 Pandemic

Kiran Umakantrao Choudhary
Asst.Professor Shri Kumarswami Mahavidyalaya,Ausa

Introduction:-

The agricultural & allied sector carries immense importance for the Indian economy. It contributes nearly one-sixth to the Indian national income and provides employment to nearly 50% of the workforce. It is fundamental for ensuring food security of the nation and also influences the growth of secondary and tertiary sector of the economy through its forward and backward linkages. The performance of agricultural sector greatly influences achievements on many other fronts. For instance, World Development Report 2008 released by World Bank emphasises that growth in agriculture is, on average, at least twice as effective in reducing poverty as growth outside agriculture. Agricultural growth reduces poverty directly, by raising farm incomes, and indirectly, through generating employment and reducing food prices. In other words, a thriving agricultural sector is a boon for most sectors of the Indian economy. India's Position in World Agriculture

India is a unique country having second largest population in the world. Indian economy is directly and indirectly depended on agriculture sector. Agriculture sector is facing lot of problems like assure rate for their crops, electricity facility, best technology in field, etc. Agriculture is the primary source of livelihood for about 58% of India's population. Gross Value Added by agriculture, forestry, and fishing was estimated at Rs. 19.48 lakh crore (US$ 276.37 billion) in FY20. Share of agriculture and allied sectors in gross value added (GVA) of India at current prices stood at 17.8 % in FY20. Consumer spending in India will return to growth in 2021 post the pandemic-led contraction, expanding by as much as 6.6%.

The Indian food industry is poised for huge growth, increasing its contribution to world food trade every year due to its immense potential for value addition, particularly within the food processing industry. Indian food and grocery market is the world's sixth largest, with retail contributing 70% of the sales. The Indian food processing industry accounts for 32% of the country's total food market, one of the largest industries in India and is ranked fifth in terms of production, consumption, export and expected growth.

SECTORAL TRENDS

Not surprisingly, the agricultural sector was the least impacted by the pandemic-related disruptions. It is estimated to grow 3.9 per cent in 2021-22 on top of 3.6 per cent and 4.3 per cent respectively in the previous two years. This sector now accounts for 18.8 per cent of Gross value added

Performance of Annual Gross value of various sector prices(In percent)

Sector	2019-20 (Ist Re)	2020-21 (PE)	2021-22 (Ist AE)	Recovery Over 2019-20
Agriculture and allied sector	4.3	3.6	3.9	107.7

Industry (-1.2) (-7.0) 11.8 104.1

Mining and Quarrying	(-2.5)	(-8.5)	14.3	104.6
Manufacturing	(-2.4)	(-7.2)	12.5	104.4
Electricity, gas, water supply	2.1	1.9	8.5	110.5

Construction	1	(-8.6)	10.7	101.2
Service	7.2	(-8.4)	8.2	99.2
Trade, Hotel, Transport and communication	6.4	(-18.2)	11.9	91.5
Financial, real estate, professional services	7.3	(-1.5)	4	102.5
Public administration, defence	8.3	(-4.6)	10.7	105.6
GVA at basic price	4.1	(-6.2)	8.6	101.9

Source :- NSO RE- Revised Estimate, PE-Provisional Estimate, AE- Advance Estimate

From the above table it is observed that there is slight decline change in pandemic period.it comes down to 3.6 % from 4.3% though farmers faced problems likes shortage of fertilizers, labors, and open market for their production. But still as compare to other sector agriculture sector performed well. From the above chart it is observed that after pandemic period lightly GVA increased by 3.9% . After agriculture only one sector performed well.

Industrial sector recorded -7.2 % negative growth due to restriction and lockdown. Most of factories and industrial production units were closed due to shortage of labor and raw material. Mining industry recorded -8.5, hotel transport and telecommunication -18.2,construction -8.6, public administration and defence -4.6.

Conclusion :-

1. It is again proved that in pandemic situation agriculture sector plays consistent role to stable Indian economy.
2. Agriculture sector needs basic facilities like electricity, fertilizers, facility to export their product.
3. Agriculture sector can feed nation in critical and pandemic situation to the nation.

Reference:-

1. Department of economic analysis and research.
2. State of economy, chapter 1
3. Economic development and planning , chapter 3

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308
December, 2022

Review Of Five Year Plan In India

Dr.Sunil Kumar

s/o Vishwanath Mulge Residential Govt F G College Bidar,Mail id: ecosunilkumar@gmail.com

Abstract:- In an economy planning the government decided to utilize the resource properly and trying to reduce the inequalities in the society. Present study is related with the government target under the five year plan and it show the loopholes of the government. Suddenly the new government abolished the Planning commission and established the NITI ayog under which government decided to make a new draft 15-year vision plan instead of five year plan.

Key words: - planning commission, NITI Ayog, Draft 15-year vision, National Development council

Introduction: - Brief History of Planning: In India, the planned economic development began in 1951 with the inception of the first five year plan. The theoretical effort for economic development in Indian economy had already begun before independence. In the year 1934, sir M. Videshvarya wrote a book named 'Planned Economy for India', which was the first attempt in this direction. In 1938, the Indian national congress, under the leadership of Pt. Jawaharlal Nehru, made a National Planning committee. Its recommendations could not be implemented due to the beginning of the second World War and changes in the Indian political situation. In 1944, eight industrialists of Bombay presented a well- organized plan called 'The Bombay Plan", which could not be brought into action due to various reasons. In August 1944, the Indian government inaugurated a separate department called 'The Planning and Development Department and appointed Sir Ardishar Dalal, the controller of Bombay plan, as its acting member. Inspired by the economics view of Mahatma Gandhi, Shri Sriman Narayan constructed a plan in 1944 which known as 'Gandhian Plan'. Mr.M.N.Rao, Chairman of post war reconstruction Committee of Indian Trade Union, introduced a 'People's Plan' in April 1954. This plan introduced before independence again could not be implemented due to various reasons. In 1946, the Interim Government was formed in India. This government established a High Level advisory Planning Board in order to study the problems of planning and development in the country. The Board studied all the problems very deeply and gave recommendations to establish a stable planning commission at the central level which could continuously work for the planning and development of the country. In January 1950, Shri Jai Prakash, Narayan published a plan called "Sarvodaya Plan". The Government did not accept the entire plan and adopted only a few parts of it. The Planning Commission was constituted on 15 March, 1950, by the Government of India. The National Development Council (NDC) is neither a constitutional body nor a statutory body. Union cabinet set-up NDC in 1952, through an executive order. NDC is mainly concerned with approval of five year Plans, The NDC is headed by the prime Minister and consists of the Central ministries.

Replacement of Planning Commission:-

There is lots of reason for replacing the planning commission, important thing is than planning commission provides the 2/3 granted to the state which sanction by the central government, and this involves the political interference. As the granted provide in time to those state where the central government have their government. Second thing is functions of National Development Council, they are as follow:-

• To review the social and economic policies affecting the development of the nation

• To ensure maximum cooperation of people in the planning and improvement of administrative capacity.

• To suggest programmes and schemes for the development of less developed and backward classes and regions.

• To assess resources required for implementing plans and to suggest ways and means for raising national resources.

• To prescribe guidelines for the formulation of National plans

NITI Aayog: (National Institution for Transforming India) :-

it is a policy 'think-tank of the government that replaces Planning commission and aims to involve states in economic policy-making, it will be providing strategic and technical advice to the central and

the state governments. The body occupying the building, the planning commission, had been restructured and renamed the National Institution for Transforming India (NITI) Aayog, even as the employees of the erstwhile planning commission face teething troubles, with no clearly defined function or role, business standard takes a look at five key counts on which the new body differs from the planning commission of India.

Some functions of NITI Aayog:-

Based on the belief that strong states make a strong centre. NITI Aayog is structured to promote cooperative federalism.

Policy planning will be long term with-in-built mechanisms for course correction based on emerging economic scenario. National security interests will be kept in focus, while formulating plans on economic and social development.

The planning process must encourage innovation, knowledge and entrepreneurial thinking and include close interaction with all stakeholders and research bodies, both in India and overseas and seek suggestions and opinion for a more pro-active and relevant policy plan

Technology up gradation and capacity building will be encouraged to promote efficient implementation of programme initiatives.

Aiming to facilitate greater inter department and inter sector coordination and avoid bottlenecks in smother policy implementation.

To develop a knowledge based repository of information and data, to enable all stakeholders to access the resource pool and help in developing best practices for sustainable and equitable development

Objectives NITI Aayog:-

To analysis the growth rate of economy

To evaluate the cause of change in growth rate during the five year plan

To known the reason for abolishing the five year plan

To elucidate the development in different sectors

Review of Literature

Sumitra (2015) the researcher describe in this paper about the five plans. The major economics decision is based on this plan that is "what to produce", "how to produce' and 'whom to produce. Analysis is made on the basis of comparison of five year Plan in India. Gupta (2017) the researchers describe about the economic development, which can be achieved by through productivity. Higher productivity leads to improvement in economics outcomes.

Research Methodology

In the present study, an attempt make to evaluate, analyse and comparison of five year Plan. The study is based on the secondary data that has been collected through newspapers, Economic Survey, Annual magazines, monthly magazines.

Analysis of Five Year Plan

First Five Year Plan (April 1, 1951 to March 31, 1956)

The First Five Year Plan began on April 1, 1951. However, the final document of this plan was published in December 1952.

Following were the main objectives of this Plan:

To reconstruct the economy this was damaged as a result of Second World War and parti- tion of the country.

Highest priority accorded to agriculture in view of large import of food grain and inflation

Increasing the rate of investment from 5% to 7%

31% of total plan outlay on agriculture followed by transport and communication, social services. Power and industry

To solve the food crisis and to improve the availability position of raw materials, especially of Jute and Cotton.

Evaluations

- Agriculture production increased dramatically
- National income went 18% and Per capita up by income by 11%
- Targeted growth rate was 2.1% and First Plan achieved 3.6%.

- Price level was stable.

Second Five Year Plan (April 1, 1956 to March 31, 1961)

Based on the model prepared by Prof. P. C. Mahalnobis, the then Director of Indian Statistical Institute, Calcutta, the Second Five Year Plan was started on April 1, 1956 and ended on March 31, 1961. The fundamental objective of this plan was to initiate and accelerate the pro- cess of industrialisation so that the development of Indian economy acts a firm base The Industrial policy (1956) based on the objective of establishing the Socialistic Pattern of Society. It laid emphasis on industrialisation, increased production of iron and steel. Heavy chemicals including nitrogenous fertilizers and development of heavy engineering and machine-building industry.

Following were the main objectives of this Plan:

- To increase the National Income by 5% per annum over the plan period in order to uplifts the living standard in the country.
- To accelerate the process of industrialisation, with much stress on the development of basic and heavy industries.
- Expansion in employment opportunities.
- Reduction in inequalities of in- come and property and ensuring more equal distribution of economic power.
- To increase the annual capital investment rate from 7% to 11% by 1960-61..

Evaluations

- Moderately successful, targeted growth rate was 4.5% but achieved 4.1%
- Durgapur(UK), Bhillai(USSR) and Rourkela, (W Germany) Steel plant set up with foreign help.
- Inflation and low agricultural production and Suez crisis.

Third Five Year Plan (April 1, 1961 to March 31, 1966)

This plan started on April 1. 1961 and ended on March 31, 1966. The basic aim of this plan was to push the economy up to the take-off stage of development. This plan aimed at securing a marked advance towards self-sustaining growth.

The main objectives of the third plan:

- To attain more than 5% annual growth rate with 30% and 17% growth in national income and per capita income respectively during the plan period.
- To attain self-sufficiency in foodgrains and to increase the agricultural production to suffice the requirements of export and industry.
- To ensure optimum utilisation of the country's labour power and to increase the employment opportunities.

Evaluations

- A failure because of worst famine (1965-66), in 100 years.
- Ino-china (1965). Conflict diverted the resources form development of defence.
- Postponement of fourth Plan by 3 year
- Targeted growth 5.6% achieved growth 2.8%

Three Annual Plans (1966-67 to 1968-1969)

The Third Five Year Plan ended on March 31, 1966. The Fourth Plan was scheduled to begin from April 1. 1966, but due to the unfortunate failure of the Third Plan, the production in various sectors of the economy became stagnant. In 1966, the Government of India declared the devaluation of rupee, with a view to increase the exports of the country. However favourable results could not be obtained. Under these circumstances the Fourth Plan was postponed for some time and Three Annual Plans were implemented during this period. Some of the Economists called this period, i.e. from 1966 to 1969 as 'Plan Holiday' because no regular planning was done during this period.

Fourth Five Year Plan (April 1, 1969 to March 31, 1974)

The fourth plan started on April 1, 1969 and ended on March 31, 1974. Growth with Stability and Progress towards Self-reliance were the prime objectives of the plan. (April 1, 1974 to March 31, 1979)

The main objectives of the Fourth plan:

- To ensure growth rate p.a. for economic development of 5.7% of the country.

- To attain self-sufficiency in agriculture and in industrial production.(In agriculture, growth rate of 5% per annum and in industrial production growth rate of 8% to 10% per annum were targeted).
- To control and regulate the money supply, factors governing with a view to stabilise the price level in the country.
- To encourage the production of the commodities of general consumption on which the consumer spends a large portion of his income.
- To implement the Family Planning Programmes for keeping a check on the population explosion and improving the living standard.
- To achieve a growth rate of 7% per annum in exports.
- To create more and more employment opportunities.
- To develop backward areas and to remove the regional imbalances.
- To develop the public sector.
- To ensure social control on Banks.
- To establish economic equality and justice in society.

Evaluations

- First 2 years of the plan were successful with record food- grain production on account of Green revolution.
- Adoption of import-substitution policy and export- production widened the industrial base.
- Targeted growth 5.7% however, achieved growth 3.3%

Fifth Five Year Plan

The Fifth Five Year Plan began on April 1, 1974 which was sche- duled to end on March 31, 1979. Janata Government declared this plan closed one year prior to its schedule culture and industrial production. The major objective of the plan were to achieve self-reliance and adopt measures for raising the consumption standard of people living below the poverty line. This plan also gave high priority to bringing inflation under money supply, factors governing control and to achieving stability in economic situation.

The main objectives of the Fifth plan:

- A general growth of 50% per annum (target 5.5%) in National summation on which the consumer Income.
- 2 Expansion of the opportunities of productive employment.
- Extended programmes of Social Welfare.
- Stress on development of Agriculture and the Industries producing the commodities of general use.
- Adequate collection and distribution system in order to provide the commodities of necessary consumption to the poor people on reasonable and stable prices.
- Stress on Export Promotion and Import Substitution.
- Prohibition on unnecessary consumption.
- A judicious Price-wage policy.

Evaluations

- Targeted growth 4.4% and achieved growth 4.8%
- Fifth Plan cost calculations based on 1971-72, prices proved to be wrong.
- Brought to the fore problem associated with coalition government making a mockey of formulation of five Year Plan

Sixth Five Year Plan

The Janata Government ended the Fifth Five Year Plan, one year earlier to its term i.e. only within four years span (1974-78) and introduced a new plan since April 1. 1978. This plan was named as the 'Rolling Plan'. In the first phase of this Rolling Plan, the Sixth Plan was initially started for 5 years (1978-83) on April 1, 1978. In 1980, the Sixth Plan (Rolling Plan) prepared by the Janata Government was abandoned by the Congress Government and a new Sixth Plan was introduced for the period 1980-1985.

The main objectives of the Sixth plan:

- To ensure sufficient growth in the rate of economic development, improvement in efficiency related to the utilisation of resources and increase the production.

- To encourage modernisation for achieving economic and techno- logical self-sufficiency.
- To ensure a continuous decrease in the incidence of poverty and unemployment.
- Rapid development of the domestic sources of energy and stress on the protection and on efficient utilisation of the energy sources.
- Qualitative improvement in the living standards of people by means of Minimum Need Programme (MNP).
- To modify public policies and services so as to minimise disparities of income and wealth.

Evaluations

- Indian economy made an all round progress and most of the targets fixed by the plan was achieved.
- Targeted growth 5.2%
- Achieved growth 5.4%

Seventh Five Year Plan.(April 1, 1985 to March 31, 1990)

This Plan began on April 1. 1985. The term of this plan was up to March 31, 1990. This plan emphasised policies and programmes which aimed at rapid growth in food grains production, increased employment opportunities and productivity within the framework of basic tenants of planning Le. 'growth, modernisation, self-reliance and social Justice.'

The main objectives of the Seventh Plan were as under:

- Establishment of an independent, self-sufficient economy.
- Establishment of the social system based on equality and justice.
- To reduce the social and economic inequalities in an effective manner.
- To prepare firm base for national technological development.
- To attain an annual growth rate VI Plan of 5%.
- To create productive employment.
- Sufficient increase in agricultural production, especially food …..
- To encourage self-reliance by export promotion and Import Substitution.

Evaluations

- Food grains production grew by 3.23% as compared to a long-term growth rate of 2.68% between 1967-68 and 1988-89.
- The actual growth rate of the national income was estimated to be 5.9% rate of per capital income was 3.7%. In some areas the growth rates, were lower than the targeted rates but in the main areas the absolute growth rate was satisfactory.

Eighth Five Year Plan April 1, 1992 to March 31, 1997)

The Eighth Five Year Plan which was supposed to start from April 1. 1990 could not be started on scheduled time because of some political changes at the Centre during 1990-92. The National Development Council ratified the format of the Plan in one of its meeting held on May 23, 1992. This plan began on April 1, 1992 which ended on March 31, 1997.

The annual growth rate in Eight Plan was targeted to be 5.6%. Under this plan, there was a provision of making total outlay of 7,98,000 crore, out of which an outlay of 4,34,100 croer was allotted for the Public…

The main objectives of the Eighth Plan were as under:

- To pervade the primary education so as to eliminate the illiteracy among the people of ages between 15-35 years.
- To make provisions for primary health facilities along with drinking water and vaccination in all the villages to cover entire population and complete elimination of scavenging.
- Growth and diversification of agricultural activities to achieve self-sufficiency in food and to generate exportable surplus.

Evaluations

- Higher economic growth rate of 6.8% achieved as against the targeted 5.6%
- Improvement in trade and current account deficit.
- Significant reduction in fiscal deficit.
- Agriculture growth and industrial growth increased Unshackled private sector and foreign investment control was the prime reason for high growth.

- Overall soci-economic development indicators low.
- The growth became jobless and fruitless.

Ninth Five Year Plan (April 1, 1997 to March 31, 2002)

From April 1, 1997 the Ninth Plan became operational and that too in such a time when not only in India but also in other countries of the world the spell of Socialism was broken and the market economy I was well accepted by the world. In early nineties it was accepted that the removal of the problem of unemployment was essential in accele-lopment. Moreover, for removing the self-reliance in domestic and external sectors of the economy heavy investment in Public Sector alone was not found sufficient but the role of private investment became very much notable. The total outlay of the Ninth Plan was reduced to 8,59,200 follows: crore from 8,75,000 crore in its revised format.

The Objectives of the Ninth Plan

- To create sufficient productive employment and give priority to the development of agriculture and villages for eradicating poverty.
- To accelerate the pace of economic development by keeping the prices stable and under control.
- To ensure provision of food and nourishment to all and especially to the weaker sections of the society,
- To provide the basic minimum services like clean drinking water, primary health care facility, universal primary education and housing and also to ensure their availability.
- To ensure environmental balance by adopting the social understanding measures to seek people's participation at all the levels.
- To provide strength to the women and socially weaker sections-scheduled castes, scheduled tribes and other backward castes and minorities so as to activate them as agents of economic development and social changes.
- To encourage and develop the mass participation institutions like the Panchayatraj institutions, cooperatives and voluntary sections.
- To strengthen the efforts of rating the pace of economic deve-attaining self-sufficiency.

Evaluations

- Global economic slowdown and other factors led to revision of targeted growth rate from 7% to 6.5%, which too was not achieved.
- The economy grew at 5.4% only.
- Agriculture grew by 2.1% as against the target of 4.2% per annum,

Tenth Five Year Plan (April 1, 2002 to March 31, 2007)

The 10th Plan (2002-2007) was prepared against a backdrop of high expectations arising from some aspects of the recent performance. Traditionally, the level of per capita income was regarded as a summary indicator of the economic well being of the country and growth. Targets, therefore, focused on growth in per capita income or per capita GDP. In the past, the growth ratio of GDP has been such as to double the per capita income over 20 years or so. Prime Minister had directed the Planning Commission to examine the feasibility of doubling the per capita income in the next 10 years. With population to grow at about 1·6% per annum, this target required the rate of 5. To control the population growth of GDP to be around 8-7% or the 10th and 11th plans. The Tenth Five Year Plan (2002-07) as approved by the National Development Council (NDC), envisaged an average annual growth rate of 8 per cent. Recognising that economic growth cannot be the only objective of the national plan, the Tenth Plan had set monitor table targets for a few key indicators of human development in addition to the 8 per cent growth target. The National Development Council had approved that, in addition to the 8% growth rate, other targets (as given in Box) were directed to be considered as being central to the attainment of the objectives of the Xth Plan.

The Objectives of the Tenth Plan

- The target of 8 per cent average annual growth for the period 2002-07 was considered feasible as the scope for realising improvements in efficiency is very large both in the public and private sectors.
- The tenth Plan aimed at achieving 8.1% GDP growth assuming that ICOR (Incremental Capital Output Ratio) will decline from 4.53% to 3.58%

- It aimed at increasing domestic saving rate from 23.52% to 29.4% of GDP and gross capital formation to 32.2% from 24.4% of GDP.
- To improve the overall framework of governance.
- Agriculture was the core element.

The total outlay envisaged for the 10th Plan was 19,68,815 crore at 2001-02 prices comprising of an outlay of 7,06,000 crore for the Central Plan, 5,88,325 crore for the States' plans and 6,74,490 crore for the public sector enterprises. The budgetary support for this outlay was envisaged at 9,94,060 crore.

Evaluations

- Increase in GDP growth to: 7.6% compared to 5.5% compared to 5.5% in the Ninth Plan. The lower than targeted growth rate of 8% was due to low growth of 3% in the first year of Tenth Plan.
- Increase in gross domestic saving and investment.
- Reduction in ICOR to 4.2% though higher than targeted but less than Ninth Plan's ICOR of 4.53%
- Increase in foreign exchange reserves to US$ 287 billion
- However, Tenth Plan fared worst socio-economic indicators and the agricultural growth rate was meager 2.1%

Eleventh Plan (2007-12)

Planning Commission in its meeting held on November 8, 2007 under the Chairmanship of Prime Minister Dr. Manmohan Singh cleared the draft of the 11th Plan (2007-12) that seeks to step up economic growth rate to 9%.

The total outlay of the 11th Plan (both centre and state and including their PSES) has been placed at 36,44,718 crore which is more than double of the total outlay of the previous 10th Plan. In this proposed outlay, the contributions of Central Government and state governments will be 21.56,571 crore 14.88.147 crore respectively (i.e. 59-2% and 40-8% of the total outlay respectively). Gross Budgetary Support (GBS), resources available for the central which is the centre's support to the plan are projected at 21,56,571 Plan, has been fixed at 14.21.711 crore. crore (at 2006-07 prices) up from 8,10,400 crore in the previous Plan. 74-67% of GBS will be for priority: sectors and the rest 25-33% will be for non-priority sector. In 10th Plan this allocation share was 55-20% and 44-80% respectively. Central assistance to states and UTS' plan works out to be 3,24,851 crore. The total

The Objectives of the Eleventh Plan

- Average GDP growth of 8.1% per year.
- Agricultural GDP growth of 4% per year. Generation of 58 million employment opportunities.
- Sex ratio for age group 0-6 year to be raised to 935 by 2011-12 and to 950 by 2016-17

Evaluations

- The growth rate during the Eleventh Plan period was about 7.9% which is higher- than the 7.8% growth rate achieved in the Tenth Plan.
- As against the target of 4% growth in the agriculture sector, the plan could register a growth of only 3% during 2007-12 period.
- The services sector continued to register a growth rate of more than 10%. However, the industrial growth rate showed 7.9%

Twelfth Five Year Plan (2012-17)

National Development Council has finally approved Draft 12th Five Year Plan in its meeting under the Chairmanship of Prime Minister Dr. Manmohan Singh on December 27, 2012. As per approved Draft 12th Five Year Plan twenty-five core indi- cators that are listed below reflect the vision of rapid, sustainable and more inclusive growth.

The Objectives of the Twelfth Plan

- Real GDP Growth Rate of 8.0 per cent.
- Agriculture Growth Rate of 4-0 per cent.
- Manufacturing Growth Rate of 7.1 per cent.
- Industrial Sector Growth Rate of 7-6 per cent.
- Service Sector Growth Rate of 9.0 per cent.

• Every State must have a higher average growth rate in the Twelfth Plan than that achieved in the Eleventh Plan.

Evaluations

• Growth rate of real GDP achieved during 2012-17 is 8.2%

India's Ambitious 15- Year Vision Plan

NITI Aayog has come forward with a draft 15-year vision plan to catapult the country's economy to more than three times as compared to the present day. The new plan is set. to replace the centralised five-year plans the country has been following for decades.

The new plan is accompanied by shorter sub-plans-a seven-year strategy for 2017-24, and a three-year Action Agenda' from 2017-18 to 2019-20. No less than 300 specific action points covering a wide range among others. of sectors have been drawn up as part of the 15-year vision.

References

1. Seth M.L (2012) Macro Economics, lakshmi Narain Agarwal, Anupam Plaza, block No.50 Agra-282002.
2. Pratiyogita Darpan (2022) Indain Economy Exam Oriented Series
3. Indian Economy (2019) Arihant Publication (India) Limited
4. www.planningcommission.gov.com

जागतिकीकरण : समकालीन समाज आणि चंगळवाद

डॉ. हंसराज दत्तात्रय भोसले

सहयोगी प्राध्यापक,मराठी विभाग,महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा.९९७०१६४४९१,hansb110378@gmail.com

प्रस्तावना -

जागतिकिकरणाची समकालीन पार्श्वभूमी -

दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९७०च्या दशकापर्यंत राज्य आणि अर्थव्यवस्था निर्माण झाल्या. शिक्षण,आरोग्य,रोजगार यांच्यावर जास्त भर दिला गेला.या काळात कुठलंही मोठं आर्थिक अरिष्ट युरोप किंवा अमेरिका या देशात आलं नाही. या काळात भांडवलशाही असली तरी,तिला माणुसकीची झालर होती. उद्योगात नफा होता, पण तो वाजवीपेक्षा जास्त नव्हता. तो उद्योगातून मिळवलेला होता. सट्टेबाजींने मिळवलेला नव्हता.तो अव्वा च्या सव्वा नव्हता.या काळात अर्थव्यवस्थेचा विकासदर भरमसाठ नसला तरी बेकारी आटोक्यात होती.शिवाय गरीब श्रीमंत दरीही प्रचंड वाढलेली नव्हती. त्यामुळे मनोविकाराचे प्रमाणही प्रचंड वाढलेलं नव्हतं.

या काळातच विशेषत: १९६० - १९७० च्या दशकातून काही प्रगतिशील चळवळी पुढे आल्या. प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत कशा तऱ्हेने राहायचं, वागायचं, कोणती नीतिमूल्य पाळायची, औपचारिक कपडे कसे घालायचे, कुठलं संगीत ऐकायचं, कशी नोकरी करायची वगैरे गोष्टी त्यांनी समाजाला शिकवल्या होत्या. पण १९६०च्या दशकातल्या प्रस्थापितांच्या विरुद्ध या प्रगतीशील चळवळींनीं सगळया प्रस्थापित गोष्टी नाकारायला सुरुवात केली. या चळवळीत तरुणांचा सहभाग मोठा होता. हे लोण अमेरिकेत प्रथम सुरू झालं; मग ते युरोपात गेलं. बघता बघता ते जगभर पसरलं! त्यात बीटल्सचं संगीत होतं ; हिप्पी चळवळ होती. स्त्री मुक्तीची चळवळ, लैंगिक स्वातंत्र्याची चळवळ,अशा चळवळी ही पुढे निर्माण झाल्या. राहायचे, जगायचे जे नियम या प्रस्थापित समाज व्यवस्थेने घालून दिले होते. तेच या तरुणांना मान्य नव्हते. केस वाढवणे,चित्रविचित्र कपडे घालून फिरणं,राहणं लग्न न करतात एकत्र राहणं वेगळया तऱ्हेचे संगीत ऐकणं युद्धाला विरोध करून शांतीचा संदेश पोहोचवणं;एकूणच कलह,व्यक्तिवाद यापेक्षा सहजीवन आणि सहिष्णुता याचा पाठपुरावा करणं ; त्यासाठी पौर्वात्य संस्कृतीचा शोध घेणं वगैरे अनेक गोष्टी या काळात सुरु झाल्या. हे जीवनाबरोबरच एका तऱ्हेचे प्रयोग होते. मग काहीनी ड्रग घ्यायला सुरुवात केली. आम्ही ठराविक तऱ्हेनेच का जगावं,वागाव असा त्यांचा प्रश्न होता. पण कित्येकदा हे विचार अराजकीय होते. ती कुठलीही राजकीय विचारसरणी ठामपणे मांडत नव्हते. त्या काळच्या भांडवलशाहीला त्यांचा विरोध असला तरी त्यांना कम्युनिस्ट राजवटीही जाचक वाटत होती.फ्रान्स मध्ये १९६८साली विद्यार्थ्यांचा एक उठाव झाला. कोहन बेंडीट हा त्यांचा नेता होता. काही काळ तर हे विद्यार्थी शहरच ताब्यात घेतात की काय असं वाटत होतं. पण त्याच्या मागे ठाम राजकीय भूमिका, स्पष्ट उद्दिष्ट आणि संघटनात्मक कौशल्य नसल्याने ती चळवळ फिसकटली.

जवळ जवळ दशकभर जीवनाबरोबरचे हे वेगवेगळे प्रयोग करून बघितल्यावर ही चळवळ शमली आणि प्रस्थापितांत मिसळून गेली. पण यामुळे एक गोष्ट मात्र घडली.ती म्हणजे या प्रस्थापितांविरोधीच्या चळवळीच्या पीछेहाटीनंतर १९७० च्या दशकाच्या शेवटापासूनएक पोकळी निर्माण झाली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतरची कल्याणकारी, केन्सवादी विचारसरणी, त्यानंतरची प्रस्थापितांविरूद्धची बंडाळी आणि आता काय?

असं वाटायला लागलं होतं. आणि बरोबर हीच पोकळी "अर्थशास्त्रामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेने आणि संस्कृतीमधील चंगळवादाने"भरून काढली.

या प्रस्थापिताविरुद्ध चळवळीतील कित्येक शिलेदार पुढे या नव्या अर्थव्यवस्थेचे आणि संस्कृतीचे भाग बनले.त्यातले कित्येकजण मोठ्या जाहिरातींच्या इतर कंपन्यात मोठ्यापदावर अधिकारी बनले.त्याना 'बोबोज' किंवा 'बूर्ज्वा बोहेमियन्स' असं म्हणत. ते मुळातच सृजनशील आणि हुशार असल्यामुळे तिथेही यशस्वी ठरले.

आजही जाहिरातीच्या किंवा फॅशनच्या जगातले कित्येक लोक चित्रविचित्र कपडे घालणं,रात्री ही काळे गॉगल्स लावणे, लांब केस, दाढी ठेवणं, कानात डूल, अंगावर गोंदणं,वेगळ्याच तऱ्हेने वागणं, एका तऱ्हेचा सारकॅस्टिक विनोद सतत वापरणं हे प्रस्थापितविरोधाची बाह्यरूपं सतत दाखवत असतात.

जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीची वरील पार्श्वभूमी समजून घेतल्यावर जागतिकीकरणा मुळे समकालीन समाजाच्या चंगळवादाची सुरुवात कशी झाली ते समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत ठिकाणी समकालीन समाजाची काही व्यवच्छेदक लक्षणे असतात. त्यामध्ये कालानुरूप बदल होत असतो.ते ही संक्षेपाने समजून घ्यावे लागेल.कोणत्याही समाजाच्या व्यवच्छेदक लक्षणांमध्ये मुख्यत:१राज्यव्यवस्था,२. अर्थव्यवस्था आणि ३.समजव्यवस्था, या तीन घटकांचा समावेश केला जातो.त्यापैकी समाजव्यवस्था या घटकात मुख्यतः साहित्य, कला, क्रीडा, मनोरंजन व सामाजिक अंतरसंबंधाचा समावेश असतो. तर राज्यव्यवस्थे मध्ये राजेशाही (हुकूमशाही) सरंजामशाही,लोकशाही, अशा पैकी कोणत्यातरी एका प्रकारची असते. राजेशाही निरोगी असल्यास प्रजेचे रंजन, हित, कल्याण करणारे राहते.शेवटी राजेशाही चे रूपांतर हुकूमशाहीत केव्हा होते,ते कळत नाही. सरंजामशाही हा कालांतराने लोकशाही कडे उत्क्रांत होण्याचा कमी अधिक काळाचा भाग असतो. अनेक पक्षाच्या स्पर्धात्मक निवडणूक व्यवस्थेतून प्रतिनिधी लोकशाही निर्माण होते. जेव्हा एकाच पक्षात(विचारांत) अंतर्गत स्पर्धा होऊन राज्य अस्तित्वात येते.त्याचे वरपांगी स्वरूप बहुलक लोकशाहीचे असले, तरी ती व्यवस्था केव्हा एका व्यक्तीची हुकूमशाही होते,हे लक्षात येत नाही.

उपरोक्त पद्धतीने राज्यव्यवस्था ठरल्यानंतर सामान्यतः भांडवलशाही आधारित लोकशाही व मिश्र तथा समाजवादी व्यवस्था असा व्यवहार दिसतो भांडवलशाही आधारित खुली बाजार व्यवस्था अर्थव्यवस्था असते. बहुपक्षीय स्पर्धात्मक निवडणुकीवर आधारित राज्यव्यवस्था व मुक्त,उपभोगवादी,अभिव्यक्ती व स्पर्धात्मक निर्मिती व व्यावसायिक स्वरूपांची समाज संस्कृती असते. चंगळवादी जगणं या समाजाची प्रवृत्ती असते.

१९८०च्या नंतर मुक्त अर्थव्यवस्थेचे वारे जोरात वाहायला लागले त्यातूनच वित्तभांडवलाची जगावर मक्तेदारी सुरु झाली. यालाच फायनान्शिअलायझेशनहे नाव रूढ होऊन दरम्याच्या काळात इंटरनेट च्या प्रसार-प्रचारामुळे वित्तभांडवल जगात कोठेही फिरू लागले. भारतात देखील शेअर बाजारात पैसे गुंतवले तर चिकार नफा मिळेल या उद्देशाने भरपूर पैसा गुंतवला जाऊ लागला. आणि भारतातील शेअर मार्केट वाढायला लागलंत्याचा परिणाम म्हणून सटेबाजी सुरु झाली. आणि झटपट श्रीमंत होण्याची स्वप्न भारतातील लोक बघायला लागले. मुक्त अर्थव्यवस्थेनंतर अधोगती होऊन गरीब - श्रीमंत दरी आणखीनच वाढली याच काळात मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे श्रीमंताचा आणि बड्या कंपन्यांचा फायदा झाल्यामुळे त्यांच्या ताब्यात असलेल्या आणि त्यांचा प्रभाव असलेल्या जगातल्या शेकडो, हजारो वृत्तपत्रांनी, चॅनल्सने सतत या व्यवस्थेचे गोडवे व्हायला सुरुवात केली. या व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली गरिबी आणि बेकारी, शेतीचं झालेलं वाटोळ, काहीच्या नफ्या करता आणि विशेषत: तेलासारख्या गोष्टीवर कब्जा मिळवण्यासाठी आणि आपली युद्ध सामग्री खपवण्यासाठी खोटी कारण देऊन केलेली युद्ध, त्यांत मेलेले लाखो लोक आणि बेघर झालेली कोट्यावधी लोक, पर्यावरणाची होणारी नासाडी या सगळयाविषयी बातम्या छापणंच जवळपास बंद केलंआणि जर बातम्या छापल्याच तर त्या fिणसणाटी असल्या तर त्या छापणं.

नव्वदच्या दशकात मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे आणि वाढणाऱ्या आयटी, बँकिंग, वगैरे सेक्टरमुळे एक 'चमको' वर्ग तयार झालातो श्रीमंत तर होताच,पण तो आणखी श्रीमतीची स्वप्न बघायला लागला. आणि प्रचंड चंगळवादी बनला. हा श्रीमंत वर्ग जगभर तयार होत होता. 'युज अँड थ्रो ची' संस्कृती वाढत चालली होती. चैनीच्या किंवा विनाशाच्या गोष्टीवरच प्रचंड पैसा खर्च व्हायला लागला. आणि आपण त्यालाच प्रगती म्हणायला लागलो.

या श्रीमंत आणि उच्च मध्यमवर्गाच्या गरजा प्रचंड जाहिरातबाजींनं, या व्यवस्थेने वाढवून ठेवल्या आणि मग त्या पूर्ण करण्यासाठी त्याचे उत्पादने सुरू झाली प्रचंड चैनीच्या किंवा विनाशकारी गोष्टींची फारशी गरज नव्हतीच पण त्या तयार करण्यासाठी प्रचंड रिसोर्सेस खर्च झाले प्रचंड प्रमाणात प्रदूषण निर्माण झालं अर्थव्यवस्थेचे केंद्रीकरण निर्माण झालं आणि रोजगार फारसा निर्माण झालाच नाही.आणि हे सगळ्या जगभर झाले. आज जगभर या प्रकारे या वस्तूवर खर्च होतो. त्यात सौंदर्यप्रसाधनं (अमेरिका)४०हजार कोटी रुपये, आईस्क्रीम (फक्त युरोप) ५५००० कोटी रुपये, अत्तरं (फक्त युरोप -अमेरिका) ६०००० कोटी रुपये,पेट -फूड (युरोप अमेरिका ८५००० कोटी रुपये, बिजनेस इंटरटेनमेंट (फक्त जपान) १७५००० कोटी रुपये, सिगरेट्स (युरोप) २५०००० कोटी रुपये, मद्य (फक्त युरोप)५२५००० कोटी रुपये, युद्धसमग्री ३९,००,०००कोटी रुपये, हे आकडे काही विशिष्ट देशातले आहेत संपूर्ण जगाची आकडे यापेक्षा कित्येक पट आहेत.! हा खर्च इतका प्रचंड आहे की,जगातल्या युद्धसामग्री वरच्या खर्चाच्या फक्त१% रकमेमध्ये जगातील सगळे लोक शिक्षण घेऊ शकतील! पण तरीही ते होत नाही; याचं कारण म्हणजे युद्ध सामग्री निर्यात करून जगामध्ये कुठेतरी युद्ध घडवून आणल्याने अमेरिकन कंपन्यांना प्रचंड नफा होत असतो.

जगातले सगळ्यात श्रीमंत २०%लोक जगातल्या एकूण उत्पादनाच्या ७६% उत्पन्नाचा उपभोग घेतात, तर सर्वात गरीब२०%लोक जागतिक उत्पादनाच्या फक्त १.५%उत्पादनाचा उपभोग घेतात. हेच आकडे जगातल्या सर्वात १०% श्रीमंत आणि १०% गरीब लोकांविषयी अनुक्रमे ५९%आणि ०.५% आहेत.! यावरून या चमको जगातल्या हायवेज, मोटर गाड्या, मॉल्स,विमानतळ,ब्युटी पार्लर,फॅशनशोज, खेळाची मोठी मैदानं, मोठमोठे क्लबज पोहण्याचे तलाव, आलिशान हॉटेल्स अशा अनेक गोष्टी खऱ्या कोणा करिता आहेत हे उघड आहे. त्यांच्या उपभोगाकरता एवढी जगलं तोडली जाणं,जागांच्या एवढ्या किमती वाढणं,कामाचे एवढे तास वाढणं, कामाचं स्वरूप खालावणं, संघटित कामगार वर्ग वाढणं , गरिबी आणि बेकारी वाढणं हे सगळं होत राहिलं.

हा चंगळवाद सर्वात उच्चवर्णीय श्रीमंतासाठीच असतो. मोटारगाड्या,शीतपेये,अत्तरं अशा अनेक वस्तू तयार करायच्या, त्या उच्च वर्गाने (पंधरा ते वीस टक्के लोकांनी) खरेदी करून उपभोगायच्या, दर वेळी नवनव्या वस्तू खरेदी करायच्या आणि त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास करायचा. प्रचंड यांत्रिकीकरण वापरणारे,फारशी रोजगार निर्मिती न करणारे, विकेंद्री करण्याऐवजी काही ठिकाणीच केंद्रीकरण करून, गर्दी करून, प्रदूषण वाढवून जागांच्या किमतीत वाढवणारे उद्योग निर्माण करायचे. आणि त्यात काम करणाऱ्या वरिष्ठ वर्गातल्या लोकांनीच त्या उत्पादनाचा उपभोग घ्यायचा. अशी ही अर्थव्यवस्था असते. या चंगळवादाचा पर्यावरणावर खूपच वाईट परिणाम होतो. दरवर्षी प्रगत जगात २०,००० कोटी कॅन्स, बाटल्या,डब्बे,कागदी कप आणि कार्टून्स फेकले जातात.!

समारोप :

मुक्त बाजारपेठेवर अवलंबून असलेल्या या समाज व्यवस्थेत बदल होणं शक्य नाही. बाजारपेठ ही अर्थशास्त्रात एक प्रचंड मोठी गोची आहे.ती म्हणजे त्यात उत्पादन हे मागणीप्रमाणे होतं. पण मागणी म्हणजे कुठल्याही वस्तूची फक्त गरज नसते. त्यामागे जर खरेदीक्षमताच नसेल, तर ती अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने मागणी ठरत

नाही. सर्वसामान्यांना परवडतील अशा वस्तू तयार करण्यात बड्या कंपन्यांच्या नफा नव्हता. त्यामुळे फक्त मुक्त बाजारपेठेच्या नियमाप्रमाणे सर्वसामान्यांचे प्रश्न कधीच सोडवले जाऊ शकत नाहीत
याला अपवाद म्हणून सी. के प्रल्हाद यांचं ' द फॉर्च्यून ॲट द बॉटम ऑफ द पिरॅमिड' किंवा महंमद युनूस यांचं ' ग्रामीण बँकेचे प्रयोग' हे खालच्या ७५% लोकांमध्येही बाजारपेठ निर्माण करून गरीबी हटवण्याचे मार्ग सुचवत होते. हे उपाय कितीही स्वागतार्हअसले तरीही, ते भारतासारख्या देशाचे प्रश्न समूळ नष्ट करू शकणार नाहीत हे सर्वश्रुत आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना व्यवस्थेची ७५ वर्षे संधी आणि उपाय या विषयाच्या अनुषंगाने विचार करत असताना, एकीकडे भारताची लोकशाही मर्गाने सर्व क्षेत्रात झालेली प्रगती निश्चित सांगता येऊ शकेल, पण दुसरीकडे जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली विषमता, व असमतोल आणि श्रीमंत राष्ट्र आणि गरीब राष्ट्र यांच्यातीलदरीत प्रचंड वाढ झाली आहे. हेही प्रकर्षाने जाणवते. या मुक्त अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणामुळे कित्येक देशातल्या कोट्यावधी लोकांची गरीबी तर हटली नाहीच ; उलट स्थानिक संस्कृतीही लोप पावत चालली. ही विषमता फक्त राष्ट्राराष्ट्रातच राहिली नाही एक राष्ट्रातही गरीब श्रीमंतरी वाढतच गेली १९२० ते १९७०च्या दरम्यान ही दरी कमी होती पण ती आता प्रचंड वाढायला लागली आहे.१९८०नंतर हे जास्तच वेगाने वाढत आहे.

खरंतर सर्वांना संतुष्ट आणि सुखी करण्यासाठी आर्थिक वाढ होण्याची गरज असते. पण निओलिबरल अर्थव्यवस्थेत लोक असंतुष्ट आणि असमाधानी असले तरच ते जास्त वस्तू विकत घेतात आणि त्यामुळे आर्थिक वाढ होऊ शकते. त्यामुळे लोक त्यांच्याकडे सध्या जे आहे त्याविषयी असंतुष्ट कसे राहतील यासाठीच अनेक कंपन्याचं मार्केटिंगचे खातं आणि जाहिरातीच्या कंपन्या झटत असतात.या व्यवस्थेत तुमच्याकडे किती वस्तू आहेत यातच एखाद्याचं यश मोजलं जात असल्यामुळे जेव्हा अनेक लोक दुखी होतात तेव्हाच काही सुखी होतात हे स्पष्ट आहे. खरंतर वेड्यासारख्या वस्तूंच्या मागे धावणारा चंगळवाद आपण नाकारला तर जगातले सर्वजण सुखात राहू शकतात.इतके रिसोर्सेस आणि इतकं तंत्रज्ञान आपणाकडे असताना जगात एवढे दारिद्र्य, बेकारी,प्रदूषण, युद्ध, गुन्हे आणि मनोविकार या सगळया गोष्टी असाव्यात, हाच या निओलिबरल व्यवस्थे मधला सगळयात मोठा परस्पर विरोध आहे. या सगळया गोष्टी असण्याची या व्यवस्थेला गरज असते. कारण चंगळवाद नसेल, सर्व जण साधेपणानं आहे त्यात समाधान मानायला लागले आणि गरजेपुरत्याच टिकाऊ वस्तू खरेदी करायला लागले तर मग वस्तू कोण खरीदनार? आणि तसं झालं तर ही अर्थव्यवस्था कोसळेल!

संदर्भासाठी ग्रंथ

१. विचारवंत आणि समाज (प्राचार्य डॉ. नागोराव कुंभार गौरव ग्रंथ)संपा. प्रा. अशोक चौसाळकर प्र. आ. ऑगस्ट २०१५

२. थैमान चंगळवादाचे - अच्युत गोडबोले दहावी आवृती २०२२, साधना प्रकाशन, पुणे

ISSN : 2278-9308
December, 2022

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि बेरोजगारी

फावडे पृथ्वी बालाजी
अर्थशास्त्र विभाग महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

प्रस्तावणा

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे. या अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक प्रकारची आव्हाने आहेत आव्हानामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला अडसर निर्माण झाला आहे . भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेल्या समस्यापैकी बेरोजगारी ही एक प्रमूख समस्या आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा तिन्हीही क्षेत्रावर बेरोजगारीचा परिणाम होत असताना दिसून येत आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर बेकारीचे प्रमाण वाढत्या स्वरूपाचे आहे.

बेरोजगारीलाच बेकारी असे ही म्हणतात. जेव्हा व्यक्तीची काम करण्याची इच्छाशक्ती, क्षमता, पात्रता असूनही काम उपलब्ध होत नाही. त्याला बेकारी या नावाने ओळखले जाते. व्यक्तीला काम न मिळणे किंवा त्याला कामाचा पुरवठा न होणे या अवस्थेला बेरोजगारी असे म्हणतात.

केन्स यांच्या मते, "जी सदृढ व्यक्ती चालू वेतनावर काम करण्यास तयार असून सध्या त्या व्यक्तीला काम मिळत नाही या अवस्थेला बेकारी असे म्णतात." थोडक्यात देशात उपलब्ध असलेल्या वेतनावर काम करण्याची शारिरीक व बौद्धीक इच्छाशक्ती असलेल्या व्यक्तीला कामाची उपलब्धता न होणे म्हणजे बेकारी होय.

बेरोजगारीची वैशिष्टये :

१ चालू वेतनावर व्यक्तीची काम करण्याची इच्छाशक्ती असते.

२ कामासाठी आवश्यक असलेली शारिरीक व बौद्धीक पात्रता व्यक्तीकडे असते.

३ व्यक्तीला कामाचा पुरवठा होत नाही किंवा काम मिळत नाही.

बेरोजगारीचे स्वरूप :

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप हे इतर देशातील बेकारीच्या स्वरूपापेक्षा वेगळया स्वरूपाचे आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने रोजगार निर्मितीवर मोठ्या प्रमाणात भर दिला आहे. परंतु रोजगार वाढीवर त्याचा अपेक्षित प्रमाणात परिणाम झाल्याचा दिसून येत नाही. कारण स्वातंत्र्य काळापासून आजपर्यंत बेकारीची समस्या संपलेली नाही किंवा बेकारीचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येत नाही.

अर्थव्यवस्थेचा विकास प्रक्रियेमुळे विविध क्षेत्राचा विकास झाला. त्याचे स्वरूप बदलत गेले. या बदलामुळे ही काही प्रमाणात बेकारीत वाढ हात असताना दिसून येते. उदा. संगणक वापरामुळे लिपीक पदावर काम करणाऱ्या कामगाराची मागणी कमी झाली. तसेच मानव घटका पेक्षा अनेक क्षेत्रात यांत्रिकीकरणाचा वापर केला जात आहे. या बदलत्या रचनेमुळे अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीचे स्वरूप हे सरंचनात्मक बनले आहे.

बेरोजगारीचे प्रकार :

व्यक्तीला कामाची उपलब्धता होत नाही म्हणून बेरोजगारी निर्माण होते परंतू काम का उपलब्ध होत नाही याचा अभ्यास करताना दिसून येते की, बेरोजगारीचे मुळ हे सारखेच असते. तर ते वेगळे असते यावरून बेरोजगारीचे विविध प्रकार दिसून येतात.

१ सरंचनात्मक बेरोजगारी :

अर्थव्यवस्थेत सरंचनात्मक बदल झाल्यामुळे कामगारांची कौशल्य आणि कामासाठी आवश्यक कौशल्य यामध्ये असंतूलन निर्माण झाल्याने निर्माण होणाऱ्या बेरोजगारीला सरंचनात्मक दर्जा सुधारल्यामुळे, दीर्घ मंदीच्या कालावधीमुळे निर्माण घेऊ शकते.

२ घर्षणात्मक बेरोजगारी :

जेव्हा कामगार अधिक चांगल्या रोजगाराच्या शोधत ऐच्छिकरीत्या बेरोजगार असतो. तेव्हा त्यास घर्षणात्मक बेरोजगारी असे म्हणतात. विशेषत: विकसित देशात जेव्हा नवीन उद्योग जुन्या उद्योगांना त्यांच्या व्यवसायातून बाहेर पडण्यास भाग पाडतात व कामगार अधिक चांगल्या रोजगाराच्या प्रतिक्षेत असतात तेव्हा ही बेरोजगारी निर्माण होते.

३ सुशिक्षित बेरोजगारी :

जेव्हा सुशिक्षित लोक कमी प्रतीच्या किंवा खूल्या बेरोजगारीला बळी पडतात तेव्हा त्याला सुशिक्षित बेरोजगारी असे म्हणतात.

४ खूली बेरोजगारी :

काम करण्याची इच्छा व क्षमता असूनही नियमित उत्पन्न देणारा रोजगार प्राप्त होत नसेल तर त्याला खूली बेरोजगारी असे म्हणतात.

५ हंगामी बेरोजगारी :

शेतीचा नांगरणीपासून कापणीपर्यंतचा कालावधी सोडून वर्षाच्या इतर काळात भासणारी बेरोजगारी हे हंगामी बेरोजगारीचे उत्तम उदाहरण आहे. अश्या प्रकारची बेरोजगारी पर्यटन क्षेत्र, वूलन कापडाचे कारखाने, इ. मध्येही निर्माण होऊ शकते.

६ अदृश्य / प्रच्छन्न बेरोजगारी :

आपल्या क्षमतेचा पूर्ण वापर करून एखादे काम जेवढे व्यक्ती करू शकतात त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती त्या कामात गूंतलेले असल्यास ते जास्तीचे व्यक्ती अदृश्यपणे प्रच्छन्नपणे बेरोजगार आहेत असे म्हटले जाते.

७ प्रासंगिक बेरोजगारी :

बऱ्याच क्षेत्रामध्ये कामगारांना करारावर घेतले जाते करार संपल्यानंतर पुढील काम मिळेपर्यंत अशा कामगारांना प्रासंगिक बेरोजगार असे संबोधले जाते. अशा व्यक्तींना कामाची कोणतेही शाश्वती नसते.

बेरोजगारी निर्माण होण्याची कारणे :

बेकारीची समस्या ही प्रत्येक देशात कमी अधिक स्वरूपात दिसून येते. परंतू बेरोजगारीची कारणे मात्र विविध प्रकारची असतात. भारतात निर्माण होणऱ्या बेकारीचे कारणे पूढील प्रमाणे आहेत.

- लोकसंख्येत वाढ
- अर्थव्यवस्थेत विकासाचा मंद वेग
- व्यवसायाचे हंगामी स्वरूप
- व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव
- लघू व कुटीर उद्योगाचा ऱ्हास
- भांडवल गूंतवणूकीचा अल्प दर
- अयोग्य उत्पादन तंत्र पद्धतीचा उपयोग

- सदोष नियोजन पदधती

बेरोजगारी कमी करण्याचे उपाय :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत बेरोजगारीची समस्या ही अतिशय गंभीर स्वरूपाची समस्या आहे. विशेषत: स्वातंत्र्यानंतर अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या प्रमाणात बेकारी असल्याचे दिसून येते. बेरोजगारी दूर करण्यासाठी इतर ही काही उपाय सांगता येतील ते खालीलप्रमाणे.

१ लोकसंख्या वाढीला आळा घालणे

बेकारीमध्ये वाढ होण्याच्या प्रमुख कारणापैकी लोकसंख्या वाढ हे एक महत्वाचे कारण आहे. रूढी, परंपरा, पुरूष प्रधान संस्कृती या व इतर कारणाचा प्रभाव भारतीय समाजात समाजात मोठ्या प्रमाणात आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे कामगारांच्या संख्येत वाढ होते. परंतू रोजगार उपलब्ध होत नाहीत. तेव्हा यावर एक उपाय लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे हा होय.

२ लघू व कुटीर उद्योगाच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे.

लघू व कुटीर उद्योग हे श्रमप्रधान उद्योग असतात. त्यामुळे या उद्योगातुन मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. म्हणून बेकारी कमी करण्यासाठी लघू व कुटीर उद्योगाच्या विकासाला प्राधान्य दिले जाते.

३ शिक्षण पद्धतीत बदल करणे.

भारतीय परंपरागत शिक्षण पद्धतीत बदल करून या ठिकाणी व्यावसायिक,तंत्र, कौशल्य विकास अशा शिक्षणाचा समावेश केला जावा जेने करून शिक्षण पुर्ण झाल्यानंतर रोजगार उपलब्ध होईल किंवा व्यवसाय, उद्योग करणे शक्य होईल.

४ उपलब्ध साधन सामुग्रीचा पर्याप्त वापर करणे.

अर्थव्यवस्थेतील नैसर्गिक व मानवनिर्मित साधन सामग्रीचा पर्याप्त होणे आवश्यक आहे. त्यातुन निश्चितपणे जोरगार निर्मिती होण्यास मदत होईल.

५ कृषी विकासाला चालणा देणे.

अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्र महत्वाचे क्षैत्र म्हणून ओळखले जाते. ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रमुख उपजीवीकेचे व रोजगाराचे प्रमुख साधण आहे. त्यामुळे साधन त्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे कि ज्यामुळे रोजगारामध्ये वाढ होवु शकते.

- प्रशिक्षण केंद्रामध्ये वाढ करावी.
- श्रमप्रधान उद्योग निर्मितीवर भर दिला जावा.

अशा प्रकारचे काही प्रमुख उपाय रोजगार निर्मिती करून बेकारी कमी करण्याचे सांगता येतात.

समारोप :

बेरोजगारी ही भारतीय अर्थव्यवस्थत निर्माण झालेली ही प्रमूख समस्या आहे. ती कमी करण्यासाठी सरकारदृवारे अनेक उपक्रम व योजना राबविल्या जात आहेत. तरी ही समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. याचे कारणे व त्यावर करण्यात येणाऱ्या उपायांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

संदर्भग्रंथ :

१ डॉ.इंगळे. बी. डी., 'भारतीय अर्थव्यवस्था' अरूणा प्रकाशन, लातून-२०१६.

२ प्रा. रायखेलकर / डॉ दामजी, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' - विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३ कोळंबे रंजन, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' - भगीरथ प्रकाशन, पुणे. जानेवारी २०१९.

ग्रामविकास - शासकीय पॅकेजपेक्षा कायमची उपाय योजना हवी

प्रा.डॉ. बिडवे बाळासाहेब नागोराव
श्री. छत्रपती शिवाजी कला महाविद्यालय, आडस, ता.केज.

प्रस्तावना :-

ग्रामीण विकासासाठी ग्रामस्थांची बदलाची मानसिकता हवी. वरचेवर मलमपट्टी करण्यापेक्षा कायमचा इलाज हवा. ग्रामीण विकासासाठी शासनाने फक्त निधीचे पॅकेज न देता त्यावर कायमची उपाययोजना करायला हवी. सर्वांगीण विकासात्मक कामांमुळे गावे स्वयंपूर्ण होतील. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास होईल. आदर्श पाणलोटातच ग्रामविकासाची संकल्पना दडलेली आहे. त्यामुळे पाण्याच्या विकासाला सर्वोच्च स्थान देणे गरजेचे आहे. ग्रामीण विकासासाठी राज्यातील नव्हे तर देशातील तरुणांनी पुढे येणे गरजेचे आहे. केवळ एका गावाचा विकास झाल्याने ग्रामविकास होणार नाही. तर तयासाठी अनेक गावांचा विकास करावा लागेल. शासनाच्या योजना जर योग्य पध्दतीने राबविल्या तर प्रत्येक गावाचा विकास आता दूर नाही. मात्र फक्त त्यावर अवलंबुन राहुन विकास होणे अवघड आहे, तयासाठी ग्रामस्थांमध्ये बदलाचे वारे वाहने आवश्यक आहे.

ग्रामविकासाची संकल्पना :

1.एडवर्ड वाईनर :

या अभ्यासकाने विकासाला गतिशील बदलाच्या रुपात बघितले आहे. तो सतत चालत राहतो. त्याने विकासाला मनाची स्थिती, प्रवृत्ती आणि एक दिशाच्या रुपात पाहिले आहे. जो एका निश्चित लक्षाचे, एक विशिष्ट दिशेने बदलाची गती आहे.

2.मॉटेगोमरी :

मॉटेगोमरीने विकासाला बदलाच्या स्वरुपात मानले आहे. जो विशिष्ट अथवा नियोजित असेल किंवा शास्त्रीय कार्याने निर्देशित व प्रभावित असेल.

3.कोलम गोजर :

या अभ्यासकाच्या मतानुसार विकासाचा अर्थ बदलाच्या सोबतच प्रगती होणे हा सुध्दा आहे, हा मात्रात्मक आणि गुणात्मक या दोन्ही प्रकारचा असतो.

इतर देशांमधील ग्रामविकास :

ग्रामीण भागाचा विकास झाल्यास शहरावरील ताण कमी होतो. युरोपियन देशांनी खेड्याचे नियोजन शहराप्रमाणेच केले. गावागावातील रस्ते, आरोग्याच्या सुविधा, दळणवहणाची साधने, आदि इतर सर्व सुविधांना प्राधान्य दिले. गुणवत्तापूर्ण काम करण्याकडे लक्ष दिले. त्यामुळे तेथील शहर व खेड्यामधील अंतर कमी झाले. चीन मधील खेडी सुंदर आहेत. वृध्द, मुले, महिलांसाठी आवश्यक ते ग्रंथालये, आवश्यक वीज, बगीचा अशा सुविधाची लहान-लहान गावात आहेत. शेतकऱ्यांना योजना देण्यासाठी शासन पुढे येते. युरोपियन देशांनी अगोदर लोकांना शिस्त लावली, करांचा भरणा, पाणी वापर राजकीय प्रशासकीय, सामाजिक शिस्त लावल्याने विकास शक्य झाला.

प्रगतशिल देशांची तुलना केल्यास विकसनशील देशांना ग्रामीण भागातील सुविधांकडे अधिक लक्ष दयावे लागेल. खेड्यांच्या विकासाने शहरावरील ताण कमी होतो. भारतात मात्र खेड्यांच्या विकासाऐवजी शहरीकरणाकडे

भर देण्यात आला. त्यामुळे ग्रामीण मजूर शहराकडे ओढला गेला. पर्यायाने अतिक्रमणे वाढली. महात्मा गांधीजींनी खेड्यांकडे चला हा दिलेला संदेश तंतोतंत पाहण्याची आता गरज आहे. खेड्यांच्या विकासातच भारताचा विकास दडलेला आहे. शेतकऱ्यांचा विकास झाल्यास गावाचे रूप बदलते.

गावातील जलसंधारण :

प्रत्येक गावाची शेती, परिसर यांचा योग्य आराखडा करून गावाचा विकास करण्याचे नियोजन होणे आवश्यक आहे. पाणी हा ग्रामविकासाचा केंद्रबिंदू आहे. पाणी वाचविणे म्हणजे त्याची निर्मिती करण्यासारखेच आहे. त्यामुळे गावाला निसर्गाकडून मिळणारे पाणी गावासाठीच वापरण्यात आले पाहीजे. म्हणजे जलसंधारणाची कामे प्रभाविपणे होणे गरजेचे आहे. निव्वळ पाण्याच्या उपलबधतेने समृध्दी येत नाही. तर त्यासाठी जमिनीचे आरोग्यही तितकेच महत्वाचे असते. पंजाब, हरीयाणामध्ये शेती उत्पादनाची क्रांती झाली. परंतु रासायनिक खताच्या बेसुमार वापरामुळे जमिनीचा पोत खालावला. त्याचाच परिणाम पर्यावरणावरही झाला. पशु पक्षांची संख्या रोडावली. किडीचे नियंत्रण करणे अवघड झाले. निसर्गाच्या चक्रावर अतिक्रमण केल्याचा परिणाम ग्रामविकासावर होतो. याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महाराष्ट्रात 16 ते 18 टक्के सिंचन झालेले आहे. म्हणजेच उर्वरित 82 टक्के क्षेत्रावर टंचाई आहे असे दिसते. असे असले तरी नियोजनाच्या अंचाईवर मात केल्यास ग्रामविकासाला पृष्टी मिळेल.

पंचायतराज बदलाच्या उंबरठयावर :

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाची चळवळ पाण्यावरच अवलंबुन आहे. त्यामुळे गावागांवात भव्य इमारतीच्या बांधकामाऐवजी जलसंधारण करणे आवश्यक आहे. ग्रामविकासाबाबत 73 वी घटना दुरूस्ती झाली. योजना आखण्यात आल्या परंतु आवश्यक मनुष्यबळाची तरतुद झाली नाही. परिणामी योजना पोहचण्यास अडचणी आल्या आहेत. त्याच व्यवस्थेत काम करून योजनांची प्रभावी अमलबजावणी होण्यासाठी ग्रामपंचायतीला अधिक अधिकार मिळण्याची आवश्यकता आहे. विविध समित्या स्थापन करून गावात वाद वाढवतात, तयाऐवजी गावातील लोकप्रतिनिधीवर जबाबदारी देवून ग्रामसभा अधिक पारदर्शक झाल्यास गावातील विकास दूर नाही. सध्या 75 टक्के ग्रामसभा चुकीच्या होतात असे दिसते, करोडो रूपयांचा गैरव्यवहार होत असताना तिकडे दुर्लक्ष होते. मात्र गावातील योजनांचे जास्त ऑडिट होते. गावाला अधिकार देवुन काही चुका झाल्यास त्या दुरूस्तीची संधीही दिली गेली पाहीजे. गुणवत्तेची तडजोड न करता नाविण्यपूर्ण कामे झाल्यास ग्रामविकास होईल.

ग्रामविकासात हिरवेबाजाराचा आदर्श :

नगर जिल्ह्यातील हिरवे बाजारमध्ये सरकारी योजनांची प्रभावी अमलबजावणी झाली. योजना फक्त प्रोत्साहन म्हणुन असतात त्याचा लाभ वर्षानुवर्षे होता येत नाही. गावात ग्रामस्थच स्वयंपुर्ण होतील असे प्रयोग झाले. चटाईबंडी, कुऱ्हाडबंडी, व्यसन मुक्ती असे प्रयोग गावाने राबविले, गाव मुक्त करण्यासाठी सर्वांना गॅस देण्यात आले. याचा फायदा चुल बंद होवुन वृक्षसंवर्धनासाठी झाला. गरीब कुटूंबांना ग्रामसभेत मदत देण्यात आली, ग्रामस्थांना कर्ज देण्यासाठी बँका पुढे येताना दिसल्या. कारण 100 टक्के वसुली असते. पाणलोटचे कामही उत्तम झाले. केवळ पाणलोट करणे म्हणजे ग्रामविकास नव्हे तर सर्व कुटूंबाची आर्थिक स्थिती भक्कम केली. ग्रामसभाच खऱ्या अर्थाने गावचा कारभार पाहते. तसेच 31 डिसेंबरला गावात महाग्रामसभा होते ग्रामविकासाठी हे सर्वच पैलु आहेत.

शासनाची भूमिका :

शासनाने ग्रामविकासाची चळवळ उभी केली. जलसंधारण, पिण्याचे पाणी शेतीचे पाणी, वीज, रोजगार दळणवळण सुविधा, आरोग्य सुधारण्याचा तयामध्ये प्रयत्न आहे. ग्रामविकासासाठी शासनाच्या प्रमुख 14 योजना आहेत. त्यासाठी 80 टक्के केंद्र सरकार व 20 टक्के राज्य सरकर निधी देते. प्रत्येक तालुक्यात सुमारे 40 ते 50 कोटी रू.

खर्च होतो. प्रत्येक विधानसभा मतदानासाठी सुमारे 150 काही खर्च केला जातो. ग्रामविकासासाठी हिरवे बाजार एक आदर्श ठरतो. मग इतर गावांमध्ये निधीचे काय झाले१ असा प्रश्न सर्वांनाच पडत असेल. तयासाठी सरकारच्या निधीचे योग्य नियोजन झालेल्या कामांचे योग्य मुल्यमापन होण्याची गरज आहे. ग्रामविकासात फक्त निधीची पूर्तता करून चालत नाही. तर त्याचा विनीयोग कसा होतो. याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. शासनाची भूमिका चांगकली असली तरी त्याला स्थानिक ग्रामस्थाचीही साथ हवी असते. असे झाले तर ग्रामविकास नक्कीच होईल.

सारांश :

ग्रामविकास करायचा असेल तर शासनाची भूमिका, स्थानिक ग्रामस्थांचे सहकार्य पंचायतराजच्या लोकप्रतिनिधी भूमिका तसेच इतर देशांचा ग्रामविकासाचा आराखडा इ. गोष्टीचे योग्य नियोजन केले तर ग्रामविकास होण्यास कोणीच रोखू शकत नाही. म्हणून हिरवेबाजार हे ग्रामविकासाचे एक आदर्श मॉडेल ठरू शकेल. म्हणुन शासनाच्या पॅकेजपेक्षा कायमची उपाय योजना जर ठरवली तरी ग्रामविकास घेवु शकतो.

संदर्भ :

1.ग्रामीण विकास न्युजलेटर-पंडीत नेहरू और पंचायत राज, हैद्राबाद्

2.भारतीय अर्थव्यवस्था-प्रा. रायखेलकर दायजी, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

3.दै. सकाळ

ISSN : 2278-9308
December, 2022

मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांच्या लोकसंख्येचा तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. प्रार्थना कसबे

सहाय्यक प्राध्यापक, दयानंद विधी महाविद्यालय, लातूर,Email: prarthanakasbe59@gmail.com

प्रा. डॉ. बी.पी.गाडेकर

संशोधन मार्गदर्शक व विभागप्रमुख, (पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग) राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर Email: gadekarbp@gmail.com

---

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांच्या लोकसंख्येचा अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने लातूर, औरंगाबाद, बीड, हिंगोली, नांदेड, उस्मानाबाद, परभणी आणि जालना या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. सदर आठ जिल्ह्यांची एकूण लोकसंख्या विचारात घेतली असता औरंगाबाद जिल्ह्याची लोकसंख्या ही सर्वाधिक म्हणजे 37,01,282 इतकी आहे. लोकसंख्येची घनता ही औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक म्हणजे 366 प्रतिवर्ग किमी. इतकी आहे. मराठवाड्यातील साक्षरतेचा टक्केवारीनुसार विचार केल्यास औरंगाबाद जिल्ह्याचे साक्षरतेचे प्रमाण 79.00 असल्याचे स्पष्ट होते. लिंग गुणोत्तर प्रमाणामध्ये बीड जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर सर्वात कमी असल्याचे 2011 च्या जनगणना अहवालावरून स्पष्ट होते. सदर शोधनिबंधात मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय लोकसंख्येचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे.

बीज शब्द : लिंग गुणोत्तर, लोकसंख्या, जनगणना, साक्षरता, घनता.

प्रस्तावना:

मराठवाडा विभागामध्ये आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. औरंगाबाद शहर हे या विभागाचे मुख्यालय आहे. महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येच्या 16.84 % लोकसंख्या या विभागात वास्तव्य करते. मराठवाड्याचे क्षेत्रफळ 64,590 प्रति किमी. वर्ग असून यामध्ये एकूण आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. ते अनुक्रमे औरंगाबाद, उस्मानाबाद, नांदेड, जालना, परभणी, बीड, लातूर, हिंगोली हे आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार मराठवाड्याची लोकसंख्या 18,73,1872 इतकी आहे. या विभागातील लोकसंख्येची घनता 354 प्रति किमी. वर्ग इतकी असून साक्षरता 76.27% असल्याचे दिसून येते. एकंदरीत विभागाचे लिंग गुणोत्तर हे 932 इतके आहे. 2011 च्या जनगणना अहवालानुसार भाशानिहाय वर्गवारी केली असता मराठवाड्यातील एकूण लोकसंख्येच्या 77.98:% लोक मराठी भाषा बोलतात, 9.56% उर्दू, 6.49% हिंदी, 3.20% बंजारा आणि 2.77% इतर भाषिक आहेत.

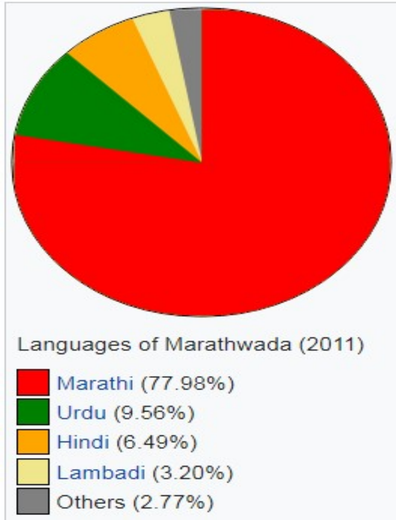

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण लोकसंख्या, लोकसंख्येची घनता, लोकसंख्येची शहरी टक्केवारी, साक्षरतेचे प्रमाण आणि लिंग गुणोत्तर या घटकाचा जिल्हानिहाय तुलनात्मक व संख्यात्मक अभ्यास केला आहे.

अभ्यास क्षेत्र:

मराठवाडा विभागातील आठ जिल्हे हे अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडले आहेत.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधनासाठी द्वितीयक सामग्रीचा उपयोग केला असून वर्णनात्मक विश्लेषण पध्दती वापरली आहे.

माहितीचे स्त्रोत / साधने:

सदर संशोधन पेपर लेखनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये वृत्तपत्र, इंटरनेट, संदर्भग्रंथ, आर्थिक पाहणी अहवाल, जनगणना अहवाल, सांख्यिकीय गोषवारा इत्यादी माध्यमातून सामग्रीचे संकलन करण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट्ये :

1) मराठवाड्यातील जिल्ह्यांच्या एकूण लोकसंख्येची तुलना करणे.

2) मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्या घनतेचा अभ्यास करणे.

3) मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांची शहरी टक्केवारी अभ्यासणे.

4) मराठवाड्यातील जिल्ह्यांचा साक्षरता दर अभ्यासणे.

5) मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण तपासणे.

गृहितके:

1) मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिल्ह्याची लोकसंख्या सर्वाधिक आहे.

2) मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्येच्या घनतेमध्ये तफावत आहे.

3) मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्याच्या तुलनेमध्ये हिंगोली जिल्ह्याची शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी सर्वात कमी आहे.

4) मराठवाड्यातील औरंगाबाद जिल्ह्याची साक्षरता दर सर्वाधिक आहे.

5) परभणी जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर सर्वाधिक आहे.

संख्यात्मक व तुलनात्मक विषय विवेचन:

लोकसंख्येचे संख्यात्मक विवरण				
जिल्हा	**एकूण लोकसंख्या**	**लोकसंख्येची घनता प्रतिवर्ग किमी**	**साक्षरता**	**लिंग गुणोत्तर**
लातूर	24,54,196	343	77.30%	928
औरंगाबाद	37,01,282	366	79%	923
बीड	25,85,049	242	77%	916
हिंगोली	11,77,345	244	78.02%	942
नांदेड	33,61,292	319	75.45%	943
उस्मानाबाद	16,57,576	219	78.40%	924
परभणी	18,36,000	295	73.30%	947
जालना	19,59,046	254	71.50%	937

स्त्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - 2021-22 (2011 जनगणना अहवाल)

सदरील संख्यात्मक आढावा लक्षात घेता औरंगाबाद हा जिल्हा एकूण लोकसंख्येमध्ये अव्वल असल्याचे स्पष्ट होते. या जिल्ह्याची लोकसंख्या ही 37,01,282 इतकी असून हिंगोली या जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ही सर्वात कमी म्हणजेच 1,177,345 इतकी आहे. लोकसख्येच्या घनतेचा तुलनात्मक अभ्यास करता औरंगाबाद जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता 366 प्रतिवर्ग किमी. इतकी इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक आहे. तर उस्मानाबाद जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता सर्वात कमी म्हणजेच 219 प्रतिवर्ग किमी. इतकी आहे. साक्षरतेचे प्रमाण पाहता सदर विभागातील औरंगाबाद जिल्ह्याची साक्षरता 79.00 टक्के इतकी असून इतर जिल्ह्याच्या तुलनेत सर्वाधिक आहे. तर जालना जिल्ह्याची सर्वात कमी म्हणजेच 71.5 % इतकी आहे. सदर विभागाचा लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणाचा विचार केला असता परभणी जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर सर्वाधिक आहे. तुलनेने बीड जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर सर्वात कमी 916 इतके आहे.

ISSN : 2278-9308
December, 2022

शिफारशी :

1) साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे.

2) लिंग गुणोत्तर प्रमाणात समानता प्रस्तापित होण्यासाठी अधिकाधिक शासन कार्यालये, शाळा, महाविद्यालये, प्रशासकीय इमारती यांद्वारे जनजागृती होणे अपेक्षित आहे.

3) लोकसंख्या स्थिरीकरणासाठी 'हम दो-हमारे दो' या घोषवाक्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होणे अभिप्रेत आहे.

निष्कर्ष:

1) इ.स. 2011 च्या जनगणना अहवालानुसार औरंगाबाद जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या सर्वाधिक आहे.

2) उस्मानाबाद जिल्ह्यामध्ये लोकसंख्येची घनता सर्वात कमी असल्याचे स्पष्ट होते.

3) साक्षरतेच्या प्रमाणात औरंगाबाद जिल्हा अव्वल असल्याचे दिसून आले.

4) परभणी जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्याच्या तुलनेने अधिक आहे.

संदर्भ सूची :

1) दीपक बाविस्कर, दिलीप पाटील (2019) 2011 जनगणना अंतिम आकडेवारी, महाराष्ट्राची लोकसंख्या, महाराष्ट्राचा भूगोल पान क्र. 220

2) किरण देसले, सातवी आवृत्ती (मे 2019), महाराष्ट्राची लोकसंख्या, 2011 जनगणना अंतिम आकडेवारी, आर्थिक आणि सामाजिक विकास - 2, पान क्र. 42

3) लोकसंख्येचे निर्देषक महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2021-22, परिशिष्ट 2.3, जनगणना 2011 नुसार जिल्हानिहाय आकडेवारी पान क्र. 26

4) www.census2021.co.in

5) www.populationu.com

6) www.censusindia.co.in

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 380 - C

ISSN : 2278-9308

December, 2022

पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या काळातील अर्थव्यवस्था एक अभ्यास (१९५१ ते १९६४)

डॉ. बालासाहेब बाबुराव टेकाळे

इतिहास विभाग प्रमुख शिवछात्रपती महाविद्यालय, एन-३ सिडको, औरंगाबाद

१५ ऑगस्ट १९४७ हा भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला गेलेला अनन्यसाधारण महत्त्वाचा दिवस या दिनी भारतातील शोषक व जाचक ब्रिटिश शासनाचा अंत झाला. सुमारे दोन शतकांच्या पारतंत्र्याचा अंधकार नाहीसा झाला व स्वातंत्र्य सूर्याच्या किरणांनी भारत देश उजळून निघाला. परकीय राज्यकर्त्यांच्या दडपणाखाली वाकलेले भारतीय पुन्हा एकदा ताट मानेने उभे झाले. अर्थात स्वातंत्र्यप्राप्तीचा भारतीयांचा आनंद निर्भय होता त्या आनंदावर देशाच्या विभाजनाचे रक्ताळलेले सावट पसरले होते. भारत देशाची दुर्दैवी फाळणी, हिंस्र दंगलीत लाखो लोकांची झालेली कत्तल, पाक टोळयांच्या काश्मिरवरील धाडी, संस्थानिकांच्या विलीनीकरणाची समस्या आणि १९६२ चे भारत-चीन युद्ध इ. प्रचंड अडचणी त्यावेळी भारतासमोर होत्या. देशाची दुर्दैवी फाळणी, हिंस्र दंगलीत लाखो लोकांची झालेली कत्तल, पाक टोळयांच्या काश्मिरवरील धाडी, संस्थानिकांच्या विलीनीकरणाची समस्या आणि १९६२ चे भारत-चीन युद्ध इ. प्रचंड अडचणी लक्षात घेतल्या, तर देशाची आर्थिक प्रगती असमाधानकारक म्हणता येणार नाही, असे स्वत: नेहरूंनी संसदेत सांगितले होते. त्यामुळे जवाहरलाल नेहरू भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले, हे भारतीयांचे सुदैव म्हणावे लागेल. एकेकाळी "तृतीय जगातील देश" म्हणून ओळखले जाणारे, भारत आता जगातील सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. भारताच्या आर्थिक इतिहासात अनेक महत्त्वपूर्ण टप्पे आहेत. यातील भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा एक टप्पा महत्वपूर्ण आहे.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर स्वतंत्र झालेल्या अनेक देशांनी आर्थिक प्रगतीसाठी संमिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी समाजवादाबाबतची आपली सुरुवातीची आग्रही भूमिका सोडून दिली आणि संसदीय लोकशाहीच्या चौकटीत 'कल्याणकारी राज्यव्यवस्था' निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला व भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकट करण्याचा प्रयत्न केला.

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रश्नाला योग्य दिशा देण्याची जबाबदारी स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू वरच होती भारतातले दैन्य आणि दारिद्र्य तसेच फाळणीचा आघात, लक्षावधी निर्वास्तांचे लोंढे या सगळया बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढणे सोपे नव्हते. बदलत्या जगातल्या नवनव्या आर्थिक संकल्पना आर्थिक प्रयोग हे लक्षात घेऊन आपला मार्ग निश्चित करावयाचा होता. इसवी सन १९३१ पासून या दृष्टीने विचारमंथन भारतामध्ये सुरू झाले आणि नियोजनबद्ध विकासाचा प्रचार भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सुद्धा प्रभावी बनत गेला.

भारतीय अर्थविचाराला नियोजनाचा आधार देण्याचे श्रेय प्रामुख्याने पंडित जवाहरलाल नेहरूकडे जाते. भारताचे पहिले प्रधानमंत्री व नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांचे नियोजन कार्य उल्लेखनीय आहे. पंचवार्षिक नियोजनाने कालबद्ध असा आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम यशस्वीपणे राबवला गेला होता. पंचवार्षिक नियोजनाच्या स्वरूपात पंडित नेहरूचे योगदान उल्लेखनीय ठरते.

काँग्रेसअंतर्गत विरोध असतानाही १५ मार्च १९५० रोजी नेहरूंनी योजना आयोग स्थापन केला व देशाच्या नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचे पर्व सुरू केले. या विकासप्रक्रियेत राज्याना सामावून घेण्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय

विकास मंडळ स्थापन केले. राज्यघटनेनुसार शेती राज्यांच्या अखत्यारीत व पूर्णपणे खासगी क्षेत्रात ठेवण्यात आली. उद्योगांबाबत सार्वजनिक व खासगी क्षेत्र निर्माण करण्यात आले. त्यानुसार देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने संवेदनशील, जड, पायाभूत, अधिक भांडवल गुंतवणूक लागणारे, नफा मिळण्याची शक्यता कमी असलेले उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात ठेवले आणि प्रामुख्याने अधिक नफा मिळवण्याची खात्री असलेले, उपभोग्य वस्तू निर्माण करणारे उद्योग खासगीकर्णाला दिले.

१९५१ ते मे १९६४ मध्ये नेहरूंचे निधन होईपर्यंत पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजना व तिसरीची तीन वर्षे पूर्ण झाली. या चौदा वर्षांच्या काळात नेहरूंनी देशाच्या विकासाचे मूलभूत आर्थिक निर्णय घेतले. उत्तरेकडील राज्यातील (प्रामुख्याने उत्तर प्रदेश) जमीनदारी पद्धत नष्ट करून कुळांना जमिनीचे मालक करण्यात आले. कुळांना जमीन कसण्याच्या मुदतीचे संरक्षण दिले व त्यांनी द्यावयाचा खंड निश्चित केला. यामुळे शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळून शेती उत्पादन वाढण्यास मदत झाली. अर्थात जमीनदारी निर्मूलन सोडले; तर अन्य जमीन सुधारणांची अधिक परिणामकारक अंमलबजावणी झाली नाही.

दुसरे म्हणजे डॉ. आंबेडकर यांनी अत्यंत दूरदृष्टीने व कल्पकतेने सुचवलेल्या बहुद्देशीय नदी प्रकल्पांची उभारणी नेहरूंच्या काळात झाली. भाक्रा-नांगल, दामोदर, हिरकुड इ. प्रकल्पानी सिंचनाबरोबरच वीज-निर्मितीच्या क्षेत्रात ऐतिहासिक योगदान दिले. नेहरूंनी त्यांचा गौरव आधुनिक भारताची मंदिरे असा केला.

तिसरा मुद्दा म्हणजे जड-पायाभूत उद्योगांद्वारे नेहरूंनी भारतात औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. काही अर्थतज्ज्ञांनी तेव्हा नेहरूंच्या जड-पायाभूत उद्योगांना महत्त्व देण्यावर टीका केली व आजही काही जण करतात. ही टीका पूर्णपणे गैरलागू आहे. दीडशे वर्षे ब्रिटिशांनी उद्ध्वस्त केलेल्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया घालताना, विशेषत: संरक्षणाच्या दृष्टीने, अशा उद्योगांना सुरुवातीला प्राधान्य देणे अपरिहार्य होते. १९२१ मध्ये आर्थिक नियोजनाच्या सुरुवातीला रशियाने तेच केले आणि चीननेसुद्धा त्याच धोरणाचा अवलंब केला. आणखी एक उल्लेखनीय बाब म्हणजे उच्च, तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन शिक्षण, विज्ञान, अंतराळ संशोधन, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील संशोधन संस्थांची उभारणी नेहरूंनी केली.

नेहरूंच्या १४ वर्षांच्या कारकिर्दीत आर्थिक प्रगतीचा दर प्रति वर्षी सुमारे साडेतीन ते चार टक्के होता. परंतु १९५०-५१मध्ये देशाचे (स्थिर किंमतीत) उत्पन्न दोन लाख ९४ हजार कोटी रुपये होते; १९६३-६४ मध्ये चार लाख ५३ हजार कोटी रुपये म्हणजे सुमारे दुप्पट झाले. देशाची दुर्दैवी फाळणी, हिंस्र जमातवादी दंगलीत लाखो लोकांची झालेली कत्तल, पाक टोळयांच्या काश्मिरवरील धाडी, संस्थानिकांच्या विलीनीकरणाची समस्या आणि १९६२चे भारत-चीन युद्ध इ. प्रचंड अडचणी लक्षात घेतल्या, तर ही आर्थिक प्रगती असमाधानकारक म्हणता येणार नाही नाही, असे स्वत: नेहरूंनी संसदेत सांगितले होते. त्यामुळे खरे म्हणजे सर्वच अर्थांनी, जवाहरलाल नेहरू भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले, हे भारतीयांचे सुदैव म्हणावे लागेल.

१९५० ते १९६४ पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा हा ढोबळ परामर्श आहे. त्यामुळे त्रोटकपणे निष्कर्ष सांगणे आवश्यक आहे. काँग्रेसच्या कारकिर्दीत देशात अंधारयुग होते, हा दावा हास्यास्पद आहे. नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्था असूनही आर्थिक प्रगतीचे फायदे वंचित घटकांपर्यंत नीटपणे पोचले नाहीत. नंतरच्या खासगीकरणाचा परिणाम म्हणून एकूणच शिक्षण व आरोग्य सेवा अगदी माध्यम वर्गीयांच्यासुद्धा आवाक्याबाहेर गेल्या आहेत. त्यांचे बाजारीकरण सुरू झाले आहे. बेरोजगारीची-त्यातही सुशिक्षित बेरोजगारीची समस्या अधिक उग्र झाली आहे. आर्थिक विषमता प्रचंड वेगाने वाढत आहे. योजना आयोग बरखास्त केल्यामुळे सरकारच्या आर्थिक प्रगतीचे मूल्यमापन करणारी यंत्रणा उपलब्ध नाही. त्यादृष्टीने नीती आयोग अर्थशून्य आहे. सरकारला महागाई, बेरोजगारी

इ. प्रश्नांवर त्या क्षेत्रातील जाणकारांशी चर्चा करण्याची कधीच गरज वाटत नाही. इतकेच नव्हे; तर सरकारच्या कोणत्याही भूमिकेवर टीकात्मक मत नोंदवणे हा राष्ट्रद्रोह समजला जातो. देशाच्या सवतंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करताना हे चित्र चिंताग्रस्त करणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. शांता कोठेकर, **आधुनिक भारताचा इतिहास**, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008

२. जावडेकर शरद, **आधुनिक भारत**, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.

३. आचार्य भालचंद्र गोस्वामी, **स्वतंत्र भारत के पचास वर्ष**, पॉइंटरपब्लिशर्स, जयपुर, १९९८

४. राजूरकर कुरुंदकर, **पंडित नेहरू एक मागोवा**

५. डॉ. श्रीनिवास सातभाई, **आधुनिक भारताचा इतिहास १७५७ ते१९७७**, विद्याबुक पब्लिशर्स, जून २००८,औरंगाबाद

६. डॉ. रामभाऊ मुटकुळे, **स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास**, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद,२०१८

७. मराठे, **स्वातंत्र्याचे पंचेवीस वर्ष पांचेविस वर्षे**

८. दीक्षित ना. सी., **आधुनिक भारत व आधुनिक युरोप**, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

९. डॉ. अनिल कुमार वावरे, **आर्थिक विचारांचा इतिहास,** एज्युकेशन पब्लिकेशन, औरंगाबाद २०२२

१०. सी. प. खेर, **आर्थिक सुधारणांचे पर्व**

११. डॉ. श्री देशपांडे, **भारतीय अर्थव्यवस्था संक्रमण आणि विकास**

१२. तळवलकर गोविंद, **नवरोजी ते नेहरू**, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम

डॉ.चारूशिला विजयराव पाटील
अर्थशास्त्र विभाग श्री पंडितगुरू पार्डीक महाविद्यालय सिरसाळा ता.परळी वै. जि.बीड

सारांश :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्वपुर्ण बदल करण्याची आवश्यकता भासत होती. त्याला अनुसरूनच सन १९९१ मध्ये मुक्त अर्थव्यवस्था, खाजगीकरण व जागतिकीकीण हया तीन महत्वपुर्ण बाबीचा पाया रोवला गेला.

प्रत्यक्षात जागतिकीकरण म्हणजे जगाच्या इतर अर्थव्यवस्थांशी भारतीय अर्थव्यवस्थेला एकत्रितपणे संबोधणे होय. ज्या देशाला आर्थिक विकास साध्य करायाचा असेल त्याने जागतिकीकरणाचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. त्या माध्यमातुन देशाच्या समस्या जसे स्पर्धा, कार्यक्षमता, उत्पादकता, किंमत स्थैर्य, यांत्रिक सुधारणा, आधुनिकीकरण इ. बाबीमंध्ये आवश्यक बदल घडवुन आणण्यासाठी जागतिकरणाचा आधार घेतला जातो.

प्रस्तावना :–

जागतिकीकरण ही संकल्पना भारतीय संस्कृतीत अत्यंत प्राचीन काळापासुन आहे. ''वसुधैव कुटूंबकम'' ही भूमिका जागतिकीकरणाचा अर्थ सांगणारी आहे. दुसऱ्या महायुध्दानंतर युनो गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बॅंक इ. जागातिक संघटना स्थापना करण्यात आल्या या सर्वाचा उद्देश जगातील विविध देशांनी कोणत्याही अडथडयाविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकांत करावे त्यानी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली. जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील सर्व देशांवर होत आहे. बहुसंख्य कंपन्याचा विस्तार होऊन विदेशात त्यांची गुंतवणुक वाढत आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :–

जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकिय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय. त्यानुसार जागातिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे एकत्रिकरण समाविष्ट आहे. म्हणजेच जागतिकीकरण ही आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे.

व्याख्या :जागतिक बॅंक ''जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तुंच्या समावेशासह सर्व वस्तुंवरील आयात नियंत्रणे हळुहळु रद्द करणे, आयात जकातीचे दर कमी करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे होय''.

प्रो.सी.टी. कुरियन :–

जगतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समुह होय ज्या मध्ये निरनिराळया कार्यक्रमाने जे एकमेकांशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात आणि आशा रितीने कालांतराने त्याच्या वृत्तीत बदल करतात

बीजसंज्ञा :–

जागतिकीकरणाचाा शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम स्पष्ट करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

१. जागातिकीकरणाची संकल्पना अभ्यासणे.
२. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम संकलनावर आधारित असुन यामध्ये वेगवेगळे संदर्भ ग्रंथ, मासिक, वर्तमान पत्र इंटरनेटचा इ.दुय्यम साधनाचा आधार घेतला आहे.

जागतिकीकरणाचे कृषी क्षेत्रावरील परिणाम:–

भारताने १९९१ मध्ये नविन आर्थिक धोरण स्वीकरले या धोरणात खाजगिकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण तत्वाचा अंगीकार करण्यात आला आहे. यामुळे परंपरागत अर्थव्यवस्थेची चौकट सोडुन नवीन व्यवस्था अवलंबली गेली यात लायसन्स राज, मक्तेदारी प्रथा, देशांतर्गत अर्थसहाय्य, सरकारचा हस्तेक्षप बंद करून मुक्त व्यापाराचे धोरण स्वीकारले गेले. जागातिकीकरणाचे कृषी क्षेत्रावरील चांगले व वाईट परिणाम पुढील प्रमाणे.

१. **कृषी उत्पादन आणि रोजगार वाढ :**

जगतिकीकरणामुळे सर्वच क्षेत्रे प्राभावित झालेली आहेत. भारत हा कृषीप्रधान देश असुन येथील ७० टक्के लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भारत सरकारने १९९३–९४ मध्ये केलेल्या पाहणीनुसार जागतिक व्यापार संघटनेचे धोरण स्विकारल्यामुळे विविध प्रकारची मुबलक नैसर्गीक साधन संपत्ती, अल्पमजुरीचे दर यामुळे शेतमालावर

आधारित उद्योगातील उत्पन्नाची निर्यात वाढेल, बी बियांणाचा संशोधन वृत्तीला चालना मिळूण नवनवीन वाणांचा शोध लावणे शक्य होईल, एकुण उत्पादन, उत्पन्न आणि रोजगारात वाढ होईल असा. निष्कर्ष काढण्यात आला. प्रत्यक्षात विकसनशील देशापेक्षा विकसीत देशालाच जास्त संधी मिळाल्या.

२. प्रगत देशांशी स्पर्धा करणे अशक्य :—

जागमिकीकरणामुळे जगभरात १३४ देशामध्ये स्पर्धा निर्माणझाली आहे. भारतीय शेतकऱ्यांनी स्पर्धेचे आवाहन स्वीकारून सजग व सतर्क राहुन पुर्ण क्षमतेने कार्य करणे गरजेचे आहे. परंतु भारतीय शेतकरी आर्थिक व मानसिक दृष्टया कमकुवत असल्यामुळे जागातिक बाजारपेठेत टिकाव लागणार नाही. म्हणुन भारतीय शेतीव्यवसायावर जागतिककरणाचा वाईट परिणाम झाला आहे. प्रगत देशांशी स्पर्धा करीत असताना भारतीय शेतकरी टिकुन राहणारा नाही. अमेरिका व जपान शेतकऱ्याना अनुक्रमे ६५ व ५५ टक्के अर्थसहाय्य देतात परंतु देते भारत सरकार मात्र १० टक्के पेक्षा कमी अनुदान देते.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्याची मक्तेदारी :—

जगातील वाढती लोकसंख्या व त्यानुसार अन्नधान्याची वाढती मागणी लक्षात घेऊन नवनवीन संकरीत बियाणाचा शोध लावण्यात येत आहे. या बियाणांच्या उत्पादनाचे हक्क जी बहुराष्ट्रीय कंपनी घेईल. त्याच कंपनीकडुन शेतकऱ्यांना बियाणे खरेदी करावे लागतील हे बियाणे साठविणे, विकणे व पुन्हा वापरणे यांचा संपुर्ण अधिकार शेतकऱ्यांना न राहता बहुराष्ट्रिय कंपनीला राहील या कंपनीला रॉयल्टी देऊन शेतकऱ्यांना ही बियाणे विकत घ्यावी लागतील. एकदा या कपन्याची मक्तेदारी निर्माण झाली की त्यांचे शेतीवर नियंत्रण प्रस्थापित होईल कंपन्या देतीलती बियाणे.सांगतील ते भाव, त्यासाठी आवश्यक ती खते, औषधी अशी ती साखळी उभी राहिल. आता जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणानुसार हा पुरवठा करावा. लागणार आहे. या बियाणांचे पेटंट करणे म्हणजे शेतकऱ्यांचा घटनात्मक हक्क हिरावुन घेवुन शेती उध्दवस्त करणे होय.

४. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेस धोका :—

देशातील जीवनाश्यक वस्तु सार्वजानिक वितरण व्यवस्थेद्वारे मिळतात ती वितरण व्यवस्था बंद होईलगरीब जनतेला खुल्या बाजारातुन अधिक किंमतीला वस्तु खरेदी कराव्या लागतील अशा वेळी गरीब समाजाची कार्यशक्ती कमी होईल.

५. कंत्राटी शेती पध्दतीस सुरवात :—

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रिय कंपन्या भारतामध्ये येऊन येथील शेतकऱ्याच्या बी—बीयाणे खते, कीटकनाशके यांचा पुरवठा करतील. त्याच प्रमाणे जागातिक कृषी उत्पादन मिळविण्याच्या दृष्टिने करार शेतीची स्थापना करण्याचा प्रयत्न करतील. याच एक भाग म्हणुन लहान शेतकऱ्यांच्या जमिनी आपल्या नियंत्रणाखाली आणुन या कंपन्या सांगतील त्या पिकांचा म्हणतील त्या पध्दतीने आणि ठरविलेल्या किंमतीनुसार या लहान शेतकऱ्यांना शेती करावी लागेल त्यातुन कंत्राटी शेती पध्दती अस्तित्वात आली.

६. लहान शेतकऱ्यांच्या आस्तित्वाला धोका :—

भारतात सुमारे ८० टक्के लहान शेतकरी आहेत. या नव्या जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणानुसार लहान शेतकऱ्यांचे अस्तित्वच नाहीसे होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या जागी फिफाय शशीर उत्पादनाच्या दिशेने वाटचा सुरू झाली तर अन्नधान्याची आत्मनिर्भरता नष्ट होऊन भारतात अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबुन रहावे लागेल व हे परावलंबित्व अत्यंत धोकादायक ठरू शकेल.

७. बहुराष्ट्रिय कंपन्याना शेती, उद्योग करण्याचे निमत्रंण :—

जागतिकीकरणाचा फायदा उठविण्याच्या दृष्टिने बहुराष्ट्रीय कंपन्याना भारतामध्ये उद्योगधंदे उभारण्याचे निमत्रंण भारत सरकारने दिले. स्वस्त व भरपुर मजुर पुरवठा सुरक्षिततेशी व पर्यावरणाशी संबंधीत कमी निर्बंध यांचा फायदा उठविण्यासाठी या कंपन्यानी मोठ मोठे उद्योगधंदे उभे करण्यासाठी शेतकऱ्यां जमीन चढया भावानेविकत घेतल्या. या उद्योगधंद्याना लागणाऱ्या पाण्यामुळे शेती व पिण्याच्या पाण्याचे संकट उभे राहिले त्यामुळे विशेष कालव्या द्वारे पाणी पुरवठाा होणाऱ्या भागातील शेती धोक्यात येत आहे. लहान शेतकरी शेतीतुन बाहेर पडु लागल्यामुळे गरीबी व बेरोजगारीत वाढ होऊन शहरांची लोकसंख्या वाढु लागली आहे.

८. कार्यक्षमतेत वाढ :—

जागतिकीकरणामुळे शेती व शेतीवर आधारित उद्योगधंद्यामध्ये स्पर्धा निर्माण झाल्यास या उद्योगांची कार्यक्षमता उत्पादनक्षमता व गुणवत्ता वाढेल भारतात सध्या २ टक्के शेतीमालावर प्रक्रिया केली जाते. त्यामध्ये १० टक्के पर्यंत

ISSN : 2278-9308
December, 2022

वाढ केलेला माल सुरक्षित ठिकाणी ठेवण्यासाठी चांगल्या दर्जाची शीतगृहे व गोदामे बांधण्याची देखील आवश्यकता आहे.

- निष्कर्ष :–

१. आर्थिक सुधारणानंतर जागतिकीकरणाच्या काळात देशातील कृषी क्षेत्र अपेक्षित राहिले असुन शेतीचा विकास दर मंद आणि चढ उताराचा राहिला.

२. शेतीमालाच्या निर्यातीत घट झाली. कृषी वृध्दी दरातील ऱ्हासामुळे शेती क्षेत्रातील रोजगार निर्मीतीचा वेग मंदावला.

३. जागतिकीकरणामुळे अर्थवस्तेत सुधारणा करण्यासाठी उत्पादनात वाढ, उत्पादकता, गुणवत्तावाढीसाठी उत्पादन घटक, तंत्रज्ञानाचे स्थानांतर करण्यासाठी जागातिकीकरण आवश्यकच समजले.

४. शेतीत कंत्राटी शेती पध्दती, लहान शेतकऱ्यांना अस्तित्व धोक्यात आले.तसेच शेतीची कारखानदारी झाली.

५. जागातिकीकरणाचा सांस्कृतिक विविधतेवर आनिष्ट परिणम होत आहे.

६. विकसीत आणि विकसनशील राष्ट्रे यांच्यातील दरीचे प्रमुख कारणे तंत्रज्ञानतिल फरक आहे. जागतिकीकरणामुळे ही दरी कमी होण्यास मदत माझी.

- **संदर्भ सुची :**

१. डॉ.टी.व्ही.जोवळे, डॉ.एस.आर.टकले, डॉ.विलास खंदारे (जुलै २०१२)'कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

२. डॉ. वसुधा पुरोहित, (२००८) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.

३. डॉ. एस.बी.कटमुसारे, 'कृषी अर्थशास्त्र' पिंपळापुरे अॅण्ड पब्लिशर्य नागपुर

स्वातंत्र्यानंतर महिला सबलिकरणाच्या संदर्भातील सरकारी योजनाचा आढावा

संशोधक
पल्लवी दाजी वाघ

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. शिवाजी पाते
सहयोगी प्राध्यापक संशोधन मार्गदर्शक तथा
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख संत तुकाराम कला
व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना :-

महिला विकासासाठी स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतरही मोठया प्रमाणात प्रयत्न झाले यासाठी समाज सुधारक व त्यांनी तयार केलेल्या संघटना, चळवळी व संस्था यामुळे मोठया प्रमाणात महिला विकासास चालना मिळाली महात्मा ज्योतिराव फुले , सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व लेखनीने महिला समस्या व आत्याचार समाजा फुढे मांडले गेले, त्यातुन महिला विकासाला चालना मिळाली व विविध कायदे करण्यात आले व राज्यघटने नुसार महिलाना 10 डिसेबर 1948 रोजी मानवी हक्काचे सनद निर्माण केले ते महिलाच्या सबलीकरणास वरदान ठरले त्यामध्ये सतीबंदी 1939, 1987 वारसा हक्क अधिनियम, हिदू विवाह कायदा 1955 घटस्फोअ कायदा, कौटुबिक हिसांचार पासून स्त्रियाचे संरक्षण कायदा असे अनेक कायदे करुन स्त्रियाना सामाजिक व आर्थिक विकास केल्याचे दिसते. अशाच तरेने जागतिक पातळीवर महिला समस्या सबलीकरणासाठी संयुक्त राष्ट्र 1946 मध्ये महिला आयोगाची स्थापना केली त्याचा परिणाम 1952 मध्ये महिलाना राजकीय अधिकार मिळाले, 1975 हे वर्ष अंरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले जाऊ लागले, व सन 1976 ते 1985 हे दशक संयुक्त राष्ट्राचे महिला दशक म्हणून साजरे केले तसेच महिलाचे प्रश्न मांडण्यासठी 1980 मध्ये कोपेहेग्न या ठिकाणी 1985 मध्ये नैरोबी या ठिकाणी 1995 मध्ये बिजिग् येथे जागतिक महिला परिषदा आयोजन केले त्यातुन महिला ची स्थिती सुधारण्यासाठी उपायाचे विचार विनिमय होऊ लागले.

उदिदृष्टये :-

1)स्वातंत्र्यांनतर महिला विकासात पंचवार्षिक योजनाचे योगदान

2) स्वातंत्र्यांनतर महिला सबलीकरणाचा योजनाचा आढावा

गृहिते :-

1. महिला सबलीकरणात योजना मुळेच्या महिला विकास हि झाला आहे.
2. पचंवार्षिक योजनात महिला विकासावर अधिक भर दिला आहे.

महिला हया घटकाचा विकास केल्या शिवाय विकास साध्य होणार नाही, कारण एकूण लाकेसंख्येच्या महिलाचा निम्मा हिस्सा येतो म्हणून यांच्य दुर्बळ घटकाचा विकास करण्याचे शासनाच्या दृष्टीने म्हत्वाचे असल्याने राज्य घटनेच्या तरतुदी नुसार प्रत्येक नागरिकाना समान हक्क स्वातंत्र्य देण्यासाठी शासनाने आपल्या धर्तीवर पंचवार्षिक योजनामध्ये महिला विकासासाठी खर्चा चा हिस्सा ठेवण्याचा व विविध कार्यक्रम राबविण्याचा निर्णय घेतला त्याचे फळ म्हणजे आज देशाची गणना विकसीत देशामध्ये केली जाते. विशेषत: स्थान दिले त्यामध्ये मुख्यत: महिलाचे आरोग्य शिक्षण आणि रोजगार व अर्थिक लक्ष दिले आहे. ते पुढील प्रामणे

पहिली पचंवार्षिक योजना :-

पहिली पंचवार्षिक योजने मध्ये महिलासाठी केद्रीय समाज कल्याण बोर्ड ची स्थापने व्दारे महिला व बाल विकास विषय समस्या चे निराकरण व महिला संघटित करण्याकडे लक्ष केद्रीत करुन केद्रीय समाज कल्याण बोर्डने

ग्रामीण स्वइच्छा संघटने मध्ये अनेक कैटुबिक बाल विकासाला सुरुवात करुन राज्यात समाज कल्याण सल्लागार केद्रांची स्थापना केली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना :-

ही योजना औदयोगिक विकासावर अधिक भरदेणारी असली तरी त्या काळात महिलाना रोजगार संरक्षण मातृत्व लाभ व शिशूपालन केद्राची गरज भासू लागली त्यामुळे महिला व श्रमिक यांच्या आधिक लक्ष केंद्रीत करुन समान वेतन सिध्दात मांडून महिलाना समान वेतन व उच्चस्तरीय आर्थिक स्पर्धा करण्यासाठी महिलाना प्रशिक्षणाची व्यवस्था केली.

तिसरी पंचवार्षिक योजना :-

या योजनते समाज कल्याण चे मापन या दृष्टीने प्रयत्न केले गेले त्यामध्ये महिला साक्षरता आरोग्य कार्यक्रम माता शिशू संबधीत सेवा शिक्षण, पोषण आहार कुंदुबनियोजन या गोष्टीकडे अधिक भर देण्यात आला.

चौथी पचंवार्षिक योजना :-

या योजनेत महिला कुटुबकल्याण कैटुबीक अल्याचारा पासून मुक्ती मिळविण्यासाठी प्राधान देण्यात आले

पाचवी पचवार्षिक योजना :-

या योजने मध्ये भारतातील महिला परिस्थीती चा अहवाल संसदेत साधर करुन जागतिक महिला दशकाची घोषणाही याच काळात केली त्यामुळे महिलाच्या विकासाला सुरुवात झाली cswl च्या 1976 च्या अहवालानुसार संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिकार्य या योजने नुसार महिला विकासासाची एक रुप रेषा तयार केली यामध्ये महिलाच्या आरोग्य शिक्षण नियोजन पोषण रोजगार यांचे व्यवस्थापन व समाज कल्याण क्षेत्राची ओळख करुन दिल्याने व याच योजनते समाज कल्याण मंत्रालया अंतर्गत महिला कल्याण व विकास कार्यलयाची स्थपना केली.

सहाव्या पंचवार्षिक योजना :-

या योजने मध्ये मलिा व पुरुष प्रमाण समान ठेवण्सास प्रारभ केला

सातवी पंचवार्षिक योजना :-

या योजने मध्ये महिलाच्या विकासासाठी अनेक मार्ग सुरु करुन महिला चे संघटन एकत्र करून त्यांनी महिला आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन दिले व मुलाच्या संगोपन व सेवा सुविधा सुरु केल्या

आठवी पंचवार्षिक योजना :-

या योजनेत सशक्तीकरणाला महत्व दिले यासाठी ग्रामीण व शहरी भागातील महिलाच्या विकासासाठी विशेष कार्यक्रम राबविण्याचे निश्चित केले.

नववी पंचवार्षिक योजना :-

या योजनेमध्ये महिला घटक योजना ही संकल्पना सुरु झाली आणि महिला सशक्तीकरण निति 2001 तयार करण्यात आली.

दहावी पंचवार्षिक योजना:-

या योजनेत पहिल्यास वात्प मानवी विकासाचा प्रमुख सकेत निर्धारित केले त्यामध्ये साक्षरता व वेतन यातील अंतर कमी करणे व मातृ मूत्युचे प्रमाण कमी करणे

आकरावी पंचवार्षिक योजना:-

या मध्ये महिलाच्या संशक्तीकण्यासाठी पारपारिक घटकाच्या व्दारे उत्पन्नाच्या समस्या सोडून महिला चे आर्थिक शश्क्तीकरण सामाजिक आणि भौतिक सुविधाचे कायदे शासनाच्या राष्ट्रीय नितीकार्यक्रम व साहाय्याने अनुकुल बनविले गेले व महिलाच्या कार्यक्रमावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले.

अशा प्रकारे पचवार्षिक योजना मध्ये स्वातंज्य नंतर महिलाच्य सबलीकरणासाठी टप्प्याने प्रयत्न करण्यात आले त्याचा बरोबर महिला सबलीकरण योजना कार्यक्रमाची अमलबजावणीस प्रोत्साहन मिळाल्याचे दिसते.

महिला व बाल विकास विभागाची स्थापना 1985 मध्ये महिला व बालकाचा एक भाग म्हणून स्थापन केले या 2006 मध्ये मंत्रालयाचा दर्जा मिळाला या मंत्रालयात प्रामुख्याने महिला व बाल विकासाच्या दृष्टीने योजना धोरणे व कार्यक्रमाची निर्मिती करुन त्याची अमंलबजावणी करण्याचे कार्य केले जाते तसेच महिलाच्या कार्यक्रमचे सेव कर्मचा-याना प्रशिक्षण उत्पन्न व्यवस्था जनजागृती आणि लिंग समानाता विषयक जागृता या बाबत प्रयत्न केलेजातात यातून आरोग्य , शिक्षण, ग्रामीण विकास व कल्याणकारी कार्यक्रमाना प्रोत्साहन मिळते यासाठी या विभागाकडून महिला विकासाच्या पुढील योजना राबविल्या जातात

1. अल्प मुदतीची वसतीगृहे
2. नोकरी करणा-या महिलासाठी वसतीगृहे
3. स्वाधार योजना
4. नोटॉड
5. राष्ट्रीय महिला कोष
6. प्रधान मंत्री महिला शक्ती
7. बन स्टॉप सेटर
8. महिला साठी हेल्पलाईन
9. उज्वला योजना
10. प्रधान मंत्री मातृवदना योजना
11. प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमासाठी आधार

आशा योजना मधून महिलाना रोजगार प्रशिक्षण आर्थिक सहाय्य करुन महिलाच सबलीकरण केल्याचे दिसून येते याच अनुशगाना महाराष्ट्रात ही महिला विकासाला चालना दिल्याचे दिसते, महाराष्ट्र महिला व बाल विकास विभागाची स्थापना केली महाराष्ट्र नेहमीच महिला विकासासाठी अग्रेसर असल्याचे दिसून येते

भारतातील पहिले असे राष्ट्र होते की महिला धोरण जाहीर करणारे होते महाराष्ट्रात पहिले महिला धोरण1994 मध्ये जाहिर करुन अनुक्रमे 1990,2001,2014 व महिला धोरण 2016 अशी शृकला सुरु ठेवून महिलाच्या सबलीकरणामध्ये अधिक भर टाकलेली दिसून येते या धोरणाची अमंलबजावणी करण्यासाठी किंवा केंद्र व राज्य सरकारच्य योजनाची अमालबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्रात केद्र राज्य व स्थानिक अशी त्रिस्तरीय सघटन स्थापन केले व प्रशासकिय विभागानुसार सहा विभाग केले आहेत अंमबजावणी ग्रामीण स्थानीक पातळी पर्यत करुन महिलाच्य सामाजिक , आर्थिक, राजकीय स्थान निर्माण करुदेण्यात यशस्वी झाली आहे. त्या महाराष्ट्र राज्याच्य योजना पुढील प्रमाणे

1. निस्त्रीत महिलासाठी शासकीय राज्यगृहे/ संरक्षण गृहे /आधार गृहे
2. महिला मंडळाच्या महिला प्रशिक्षण केद्रास अनुदान

3. व्यवसायीक प्रशिक्षण घेणा-या मुलीना विद्यावतेन
4. देवदासी निर्वाह अनुदान
5. देवदासी महिलाचे पुनर्वसन योजना
6. सावित्रीबाई फुले बहुउदेदशिय महिला केद्र
7. कामधेनु योजना
8. महाराष्ट्रा ग्रामीण महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम
9. निराधार निराश्रित व विधवा महिलाच्या मुलीच्या विवाह करिता अनुदान
10. अनाथले व महिला राज्य गृहे व सरक्षण गृहामधील निरश्रित मुलीच्या विषयासाठभ् आर्थिक साहय
11. हुंडा निर्मुलन
12. पुण्य श्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्कार

अशा महाराष्ट्रात महिला सबलीकरण योजनाची अमलबजावणी केली जाते जसे राज्य शासना कडून महिलाच्या सबलीकरण योजना राबविल्या जाातात तश्याच स्थानिक म्हणजे जिल्हा परिषदा मध्येही ग्रामीण महिलाच्य आर्थिक सामाजिक राजकीय विकासासाठी योजना राबविल्या जातात या ठिकाणी केद्र राज्य व जिल्हा परिषदेच्या योजना राबविल्या जातात त्याव्दारे महिलाचे सबलीकरण केले जाते जिल्हा परिषदेकडून राबविल्या जाणा-या योजना पुढील प्रमाणे

1. ग्रामीण भागातील आर्थिक कमकुवत असलेल्या स्त्रियासाठी मोफत शिलाई मशीन खेरदी करणे
2. महिला मंडलातर्फे गावात वाचनालय व प्रौढ प्रशिक्षण शिबीरे
3. ग्रामीण भागात महिलासाठी सुलभ शौचालये बांधने
4. अंगणवाडी / सेवीकाना पुरस्कार देणे
5. महिलाच्या कलागुणाना प्रोत्साहनासाठी स्पर्धा आयोजित करणे
6. अंपग स्त्रियाना कृत्रिम अवयव बसविणे
7. आर्थिक दुर्बल महिलाना साडया पुरविणे
8. गरजु महिलाना स्वंय रोजगारााठी गाय, म्हैस, बकरी, कोबडी इ. खरेदीसाठी मदत करणे
9. मुलीच्या लग्नाला अर्थ सहाय्य करणे
10. विधवा परित्यक्ता आर्थिकदृष्टया दुर्बल स्त्रिंयाना शेती आवजारे खरेदीसाठी अर्थसहाय्य
11. निरश्रित महिलाना घरकुलसाठी मदत
12. स्वयसिध्द
13. महिला सक्षमीकरण योजना

अशा योजना जिल्हा परिषदेमार्फत राबवून महिलाचे ग्रामीण भागातील महिलाच्य सबलीकरण केलयाचे आढळते, वरील योजना केद्र राज्य व स्थानिक जिल्हा परिषदे मार्फत राबवून महिलाच्य सामाजिक आर्थिक ,राजकीय स्तर उचाविण्यासाठी मदत करीत असल्याचे दिसून येते तसेच स्वातंत्र्य नंतर महिला सबलीकरण पंचवार्षिक योजाना तील तरतुद, महिला धोरणे महिलाच्या साठी अंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखील प्रयत्न झाल्याचे दिसून येतात त्यांचे फळ म्हणजे सध्याच्या काळातील आत्मनिर्भर झालेली स्त्रि हे आहे सध्या स्त्रिया हया आर्थिक सामाजिक राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी कायदयाची ही जोड असल्याचे दिसून येते असे असले तरी महिला सबलीकरण किंवा सर्वांगीण विकासाचा स्वातंत्र्यानंतर राबविलेल्या योजनाचा मोठा वाटा आहे.

संदर्भ सूची

1. कमला भागवत – भारतातील स्त्री चळवळीची वाटचाल प्रगतिक प्रकाशन 1985 जुलै
2. राऊत गणेश व प्रा. राऊत ज्योती- महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास
3. शरयू अनराम व उमावंड – भारतीय स्त्रीयांचे स्थान पॅप्युलर प्रकाशन
4. महाराष्ट्र व भारत सरकारचे महिला व बाल कल्याण विभा ागची विकीपिडया
5. Wcd.in.com

भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्या आणि उपाययोजना

राहुल व्यंकटराव
संशोधक विद्यार्थी
प्रा डॉ. डी. बी. कोनाळे
सहयोगी प्राध्यापक आणि **संशोधक मार्गदर्शक**
वाणिज्य विभाग शिवाजी महाविदयालय, उदगीर जि. लातूर

गोषवारा :

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राचा आर्थिक विकास हा कृषी क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे. भारतातील 65 ते 70% लोक कृषी व्यवसायावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे अवलंबून आहेत. भारतीय अर्थव्यस्थेत शेतीचा हिस्सा1951-52 मध्ये 55.50% होता. 2021-22 मध्ये 18.80% इतका झाला आहे. अर्थव्यस्थेतील कृषी क्षेत्राचा हिस्सा घटण्याचे कारण म्हणजे उद्योग व सेवा क्षेत्रातील झालेला आर्थिक विकास होय. आजच्या काळात भारत देशासमोर सर्वात मोठी समस्या ही बेकारीची आहे. देशातील बेकारी कमी करण्यामध्ये कृषी व्यवसायाचे मोठे योगदान आहे. त्यामुळे कृषी उद्योगामधील समस्या जसे की जलसिंचनाचा अभाव, भांडवलाची समस्या, गोदामाची समस्या, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव इत्यादी दुर करण्यास शेती व्यवसायावर शासनाने वेळीच लक्ष केंद्रीत करणे महत्त्वाचे आहे. कृषी व्यवसायातील उत्पादकता वाढविण्यासाठी विविध उपाययोजनाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे ही काळाची गरज आहे.

प्रस्तावना:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख व्यवसाय आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचा समावेश प्राथमिक क्षेत्रात करण्यात आलेला आहे. भारतातील साधारणपणे 70% लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या अवलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीक्षेत्राचा हिस्सा सन 1951 मध्ये 55.1% होता तो आता 2021-22 मध्ये 18.8% पर्यंत घटला आहे. ही घट कृषी क्षेत्राचे महत्त्व कमी झाल्याने किंवा कृषीविषयक धोरणाचा परिणाम म्हणून नाही तर उद्योग व सेवाक्षेत्राचे उत्पादन आणि बिगर कृषीक्षेत्राच्या वेगवान आर्थिक विकासामुळे होत आहे.

भारतासारख्या अल्पविकसित राष्ट्राचा आर्थिक विकास हा कृषी क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे. भारतात नैसर्गिक संसाधने प्रचंड प्रमाणात उपलब्ध असले तरी भांडवलाच्या कमतरतेमुळे औद्योगिकीकरणाचा वेग कमी आहे. परिणामी वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे काम कृषी क्षेत्राने केलेले आहे. देशातील श्रमिकांना कृषी व कृषी आधारित उद्योगात रोजगार उपलब्ध होत असतात. देशातील बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कृषी क्षेत्राचा वाटा मोलाचा आहे. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे कृषी क्षेत्राचा विकास हा कमी होताना दिसून येतो.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्या आणि उपाययोजना यावर भाष्य करण्याचा अग्रक्रमाने प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1) भारतीय कृषी व्यवसायाची स्थिती अभ्यासणे.

2) भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्यांचा अभ्यास करणे.

3) भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दुय्यम साधन सामुग्रीचा अवलंब केला आहे. यात वर्तमानपत्रातील लेख, संदर्भ ग्रंथ, संशोधन अहवाल, इंटरनेटवरील साहित्य, शासकीय अहवाल यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा

1. **दत्त आणि सुंदरम् (1992)** 'भारतीय अर्थव्यवस्था' या आपल्या लेखामध्ये असे मत व्यक्त केलले आहे की, भारतातील बहुसंख्य लोकांचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर आहे. त्यामुळे त्यांच्या वस्तूला योग्य भाव मिळवून देणे हे शासनाचे काम आहे. शेतक-यांना वाहतुकीच्या सेवेसाठी योग्य रस्ते बांधणी करून द्यावेत. बाजारामध्ये बदलांची संख्या कमी करावी असे मत व्यक्त केले आहे.

2. **प्रा.सुरेश कु. नामदास (2013),** 'भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीची भूमिका: एक अभ्यास' यांनी आपल्या शोधनिबंधामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचा वाटा किती प्रमाणावरती आहे व त्याचबरोबर जी.डी.पी. मधील मागील 60 वर्षामध्ये झालेला बदल याची माहिती सांगितलेली आहे. भारतीय शेती क्षेत्राच्या कमी उत्पादकता असण्याचे कारण आणि त्यावरील उपाययोजना सूचविल्या आहेत.

3. **विविन फर्नांडीस (2019)** 'कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी गोदाम प्रणालीचा उपयोग' या आपल्या लेखामध्ये शेतक-यांच्या मालाविषयी बाजारामध्ये असमतोलपणा दर्शविला जातो व त्याचबरोबर देशाला अन्न पुरवठा करणारा शेतकरी हा आज आर्थिकदृष्टया असुरक्षित आहे. कारण शेतक-यांना आपल्या वस्तूचा भाव करता येत नाही असे मत व्यक्त केले आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राचा हिस्सा

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने तीन क्षेत्राचा समावेश होतो. प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीय क्षेत्र ही क्षेत्रे देशाच्या आर्थिक विकासाची पातळी दर्शवितात. भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविलेला आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील (G.D.P.) विविध क्षेत्राचा हिस्सा (%)

वर्ष / क्षेत्र	प्राथमिक क्षेत्र	उद्योग क्षेत्र	सेवा क्षेत्र
1950-51	54.4	28.8	14.8
1960-61	54.8	16.6	28.6
1970-71	43.3	21.6	32.1
1980-81	39.2	23.7	36.6
1990-91	32.2	27.2	40.6
2000-01	24.0	26.7	49.3
2010-11	17.2	26.4	56.4
2020-21	19.9	25.92	53.89
2021-22	18.8	17.4	54.0

स्रोतः भारतातील आर्थिक पाहणी 2020-21, 2021-22

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, 1950-51 मध्ये कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा 55.1% वरून 2021-22 मध्ये 18.8% इतका कमी झाला आहे. त्याचबरोबर 1950-51 मध्ये उद्योग व सेवा क्षेत्राचा अनुक्रमे 28.8% व 14.8% इतका होता. तो 2021-22 मध्ये अनुक्रमे 17.4% आणि 54% इतका बदललेला आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की, कृषी क्षेत्राचा हिस्सा घटत आहे आणि उद्योग व सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे.

भारतीय कृषी व्यवसायाची उत्पादकता कमी असण्याची कारणेः

1. सामाजिक वातावरण:

भारतीय शेतकरी हा परंपरा जपणारा आहे. नवीन दृष्टिकोनाचा सहजासहजी स्वीकार भारतीय शेतकरी करीत नाही. निसर्गाने दिलेल्या उत्पन्नावर त्याला समाधान मिळते. पर्यायाने उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न केले जात नाहीत.

2. शेतीवरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भारः

भारतातील मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी 74% लोक हे ग्रामीण भागात राहतात. उद्योग किंवा सेवाक्षेत्रात रोजगाराच्या संधीच्या अभावाने कृषी क्षेत्रावर अतिरिक्त भार पडतो.

3. शेती व्यवसायासाठी पूरक सोयीसुविधांचा अभावः

शेती व्यवसायाला पोषक वातावरण निर्मिती करण्यासाठी पुरेशी सुविधा पुरविणे आवश्यक असते. शेती उत्पादनानंतर विक्री व्यवस्थेत दोष आहेत. शेतक-यांना योग्य दर मिळत नाही. बाजारव्यवस्थेतील दोषामुळे शेतमालाला किंमत मिळत नाही. त्यामुळे उत्पादन घटते.

4. आर्थिक धारण क्षेत्राचा अभाव:

अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन यांच्या मते, धारण क्षेत्राचा आकार जाताना उत्पादकता कमी होते. अर्थतज्ञ अशोक रूद्र यांच्या मते, मोठ्या आकाराची शेती धारण करणारे शेतकरी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर रासायनिक खते आणि बियाणांचा वापर करू शकतात. योग्य धारण क्षेत्राच्या अभावाने शेती फायदेशीर ठरू शकत नाही.

5. उत्पादनाच्या जुनाट तंत्राचा वापरः

भारतीय शेतकरी हे परंपरागत पद्धतीने शेती करतात. शेतीसाठी वापरले जाणारे तंत्र आणि पद्धती जुनी आहे. भांडवलाच्या अभावाने आधुनिक खते, बी-बियाणे, अवजारे यांचा वापर करत नाहीत. निसर्गावर अवलंबून असणा-या शेतीमुळे उत्पादकता कमी होते.

6. जलसिंचनाच्या सुविधांचा अभावः

भारतातील बहुसंख्य शेती ही कोरडवाहू आहे. जलसिंचीत सुविधांचा अभाव असल्याने पिके घेतली जात नाही. सातत्याने जंगलतोड आणि पर्यावरणातील बदलांचा परिणाम हा पावसावर होतो. उष्ण तापमान वाढत आहे. निसर्गाचा बिघडलेला समतोल सावरण्यासाठी सिंचन सुविधांना विशेष महत्त्व आहे.

7. कृषी संशोधनाचा अभावः

कृषी संशोधनासाठी भारतासारख्या देशात कृषी विद्यापीठे, कृषी विज्ञान केंद्र कार्यरत आहेत. संशोधन वापरासाठी शेतक-यांकडे भांडवलाचा अभाव असतो. जगातील विकसीत देशाच्या तुलनेत भारतासारख्या देशात

संशोधनाचा अभाव आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारणेबाबत भारतीय शेतकरी हे सकारात्मक नाहीत. यामुळे कृषी व्यवसायाचे उत्पन्न कमी असण्याचे हे एक कारण आहे.

8. **किमान हमीभावाची प्रभावी अंमलबजावणी नाही**

सरकारने शेतक-याच्या शेतमालाला किमान हमीभाव देत नाही त्यामुळे शेतकरी हे आपल्या उत्पादीत केलेल्या शेतमालामधुन आपली मजुरी देखील काढू शकत नाहीत याचाच परिणाम कृषी उत्पादकता कमी होते.

कृषी व्यवसायातील उत्पादकता सुधारण्यासाठी उपाययोजना:

भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्या, घट होत असलेली उत्पादकता यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी पुढील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

1. **जलसिंचनाच्या सुविधांमध्ये वाढः**

कृषीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी पाणीपुरवठ्याच्या सुविधांमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे. सरकारच्या अनेक योजनांच्या माध्यमातून पाणी आडवा पाणी जिरवा, विहीर पुनर्बांधणी कार्यक्रम, शेततळे, नद्या जोडणी प्रकल्प इ. अशा अनेक योजनांच्या माध्यमातून शेतक-यांना सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास व त्याचबरोबर अनुदानाचे प्रमाण वाढविल्यास कृषी व्यवसायाची उत्पादकता वाढेल.

2. **आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापरः**

कृषी व्यवसायामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास उत्पादकता वाढते. कारण श्रमिक किंवा बैलशक्तीच्या वापराऐवजी शेतीमध्ये यंत्राचा वापर जास्तीच्या प्रमाणात झाल्यास कृषीचे उत्पादन वाढण्यास मदत होईल व वेळ आणि पैसा यांची बचत होईल.

3. **कृषी उत्पादनासाठी सेंद्रीय खताचा वापरः**

कृषी व्यवसायाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतामध्ये सेंद्रीय खताचा वापर वाढावा व रासायनिक खताचा वापर कमी व्हावा. रासायनिक खताबरोबरच देशामध्ये सेंद्रीय व गांडूळ खते निर्मितीसाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे व त्याचबरोबर जनजागृती कार्यक्रम राबविले जावेत. यामुळे उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

4. **सुधारित बी-बियाणांचा वापर करणेः**

कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी सुधारित बी-बियाणांचा वापर करणे आवश्यक आहे. सेंद्रीय खताबरोबरच सुधारित बी-बियाणांचा योग्य वापर करणे. भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी हे सुधारित बी-बियाणांचा वापर करीत आहेत. त्यामुळे शेतक-याला त्याबाबत माहिती व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. याचाच परिणाम उत्पादन वाढीस होईल.

5. **कृषीविषयक संशोधनः**

कृषी उत्पन्न वाढविण्यासाठी संशोधनाची गरज आहे. कृषी विद्यापीठे आणि कृषी संशोधन संस्था पिकाची लागवड, बी-बियाणे, खते, जंतुनाशके, यंत्र आणि अवजारे यांचे सातत्याने संशोधन करावे. वेगवेगळ्या माध्यमातून शेतक-यांपर्यंत संशोधनाची माहिती पोहचवण्यासाठी प्रयत्न करावेत. यामुळे उत्पादकता वाढविण्यास मदत होईल.

6. **सक्षम वित्तपुरवठाः**

कृषी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता आहे. कृषी क्षेत्राला वित्तपुरवठा हा संस्थात्मक आणि बिगर संस्थात्मक स्रोतांच्या माध्यमातून करणे आवश्यक आहे. शेतक-यांना कमीत कमी दराने कर्जपुरवठा करणे आवश्यक आहे. यामुळे कृषी उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

7. **गोदाम सुविधा:**

कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी गोदाम ही एक शास्त्रीय सुविधा आहे. ज्यामुळे कृषी मालाला आपल्या वस्तू योग्य किंमतीस योग्य वेळी विक्री करता येऊ शकते. आज संपूर्ण भारतामध्ये शासकीय, निमशासकीय आणि सहकारी, खाजगी स्वरूपाचे अनेक गोदामे उपलब्ध आहेत. ज्याद्वारे बि-बियाणे, अन्नधान्य, कडधान्य, साखर, गुळ, कृषी अवजारे इ. अनेक घटक साठवून ठेवले जातात.

8. **कृषी उत्पादनाच्या खर्चानुसार किमान हमीभाव निश्चित करणे आवश्यक आहे:**

भारत सरकारने जर शेतक-याच्या शेतमालाला योग्य दराने हमीभाव दिल्यास भारतातील शेतकरी हे समृद्ध होतील. व कृषी उत्पादकता वाढेल आणि शेतक-याचा व देशाचा विकास घडून येईल.

सारांश:

भारतीय कृषी व्यवसायासमोरील समस्या आणि उपाययोजनांचा अभ्यास करताना असे निदर्शनास आलेले आहे की, भारतीय कृषी व्यवसाय हा परंपरागतरित्या केला जातो. भारतीय शेती हे निसर्गावर अवलंबून आहे. व त्याचबरोबर भारतातील अधिकांश लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबून आहे. कृषी व्यवसायासाठी पुरक संसाधनाचा वापर केला जात नाही व पारंपरिक तंत्रज्ञानाचा वापर हा जास्त प्रमाणात करीत असतात व कृषी संशोधनाचा अभाव देखील दिसून येतो. यासाठी वेगवेगळया उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच जलसिंचनाच्या सुविधांमध्ये वाढ करणे व त्याचबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनात वाढ घडवून आणणे, सुधारित बि-बियाणांचा वापर करणे, कृषी उत्पादनासाठी सेंद्रीय खताचा वापर वाढविणे आणि त्याचबरोबर कृषी संशोधनावर जास्तीचा भर देणे कारण संशोधनामुळे उत्पादकतेमध्ये वाढ होत असते. शेतक-याला आपला शेती व्यवसाय हा वाढविण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. त्यामुळे त्यांना कमी व्याज दराने कर्जपुरवठा करून देणे हे देखील महत्त्वाचे ठरते. गोदामाची संख्या मोठया प्रमाणावर उपलब्ध करुन देणे ज्यामुळे शेतमाल साठवणूक करुन योग्यवेळी विक्री करता येईल हे देखील महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भः

1. प्रा.ज्ञानेश्वर बा. मगर (2018), भारतीय अर्थव्यवस्था, रत्नाई प्रकाशन, सोलापूर
2. अभिजीत राठोड (2019) भारतीय अर्थव्यवस्था, परिवर्तन पब्लिकेशन, पुणे
3. भारताची आर्थिक पाहणी 2020-2021, 2021-2022
4. https://pib.gov.in
5. https://www.indiabudget.gov.in
6. ibef.org/industry/agriculture_india
7. maharashtratimes.com/editorial/samwad article on Indian_economy-by-drjeevanbiradar/articleeshow/94275477 (M.S.)